

प्रकरण - चौथे

माहितीचे विश्लेषण व अर्थविष्कार

प्रकरण - चौथे

माहितीचे विश्लेषण व अर्थाविष्कार

संशोधनाच्या संदर्भात कोणती माहिती मिळवावयाची, ती केव्हा मिळवावयाची व कशी मिळवावयाची याचे नियोजन संशोधनाच्या सुरुवातीसच हवे असते. मिळालेल्या माहितीच्या अर्थनिव्वचनासाठी कोणते संख्याशास्त्र वापरायचे हेही अगोदरच ठरवावे लागते. त्यामुळे संशोधन प्रक्रियेला एक दिशा मिळते. अनावश्यक माहिती गोळा केली जात नाही, ही माहिती संशोधनाच्या विविध साधनांद्वारे जमा करता येते. सदरहू माहिती संख्यात्मक व गुणात्मक अशा स्वरूपात असते.

संशोधकाने विविध साधनांच्याद्वारे जी माहिती संकलित केलेली असते त्यावर पूर्ण लक्ष केंद्रित करून त्या माहितीची फेररचना करावी लागते. तसे केले नाही तर माहितीच्या टीगातून काहीही निष्पन्न होणार नाही. त्या माहितीतून योग्य अर्थ काढण्यासाठी पुनर्रचना, फेररचना व पुनर्मांडणी करणे आवश्यक असते. या प्रक्रियेलाच संकलित माहितीवर विविध प्रक्रिया करणे असे म्हणतात.

या संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून माध्यमिक स्तरावरील हिन्दी अध्यापनाच्या विविध समस्यांची माहिती प्रश्नावली व मुलाखत या साधनांद्वारे व तंत्राद्वारे मिळविण्यात आलेली आहे. प्रश्नावली व मुलाखतीद्वारे प्राप्त झालेल्या माहितीचे या प्रकरणात संकलन आणि विश्लेषण करण्यात आले आहे.

४.१ विद्यार्थी प्रश्नावली पृथक्करण

कोष्टक क्रमांक १

तुम्ही कोणता पाठ्यक्रम घेतला आहे.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	फक्त हिंदी घेणारे	१२१	८६.८२
२]	हिंदी, संस्कृत घेणारे	२९	१३.१८
	एकूण	१२०	१००.००

वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की ८६.८२ टक्के विद्यार्थ्यांनी फक्त हिंदी हा विषय निवडला आहे. यावरून त्यांच्या शाळेमध्ये हा पूर्ण विषय निवडण्याची सोय असावी. तर १३.१८ टक्के विद्यार्थ्यांनी हिंदी संस्कृत हा संयुक्त विषय निवडलेला दिसतो यावरून त्यांच्या शाळेत दोन्ही विषय पन्नास-पन्नास गुण असणारे घेण्याची सोय असावी. ही सोय असणारे प्रमाण हे फारच कमी आहे असे दिसते.

कोष्टक क्रमांक २

हिंदी विषय तुम्हाला शिकण्यास कसा वाटतो.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	सोपा	२१९	९९.५४
२]	अवघड	०१	०.४६
	एकूण	२२०	१००.००

वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की हिंदी विषय शिकण्यास सोपा वाटतो असे प्रतिसाद देणा-या विद्यार्थ्यांचे शेकडा प्रमाण २२.५४ आहे तर हिंदी विषय शिकण्यास अवघड आहे असा प्रतिसाद देणा-या विद्यार्थ्यांचे शेकडा प्रमाण फक्त ०.४६ आहे. यावरून आपण असे म्हणू शकतो की ज्याप्रमाणे मातृभाषेचा अभ्यास करणे विद्यार्थ्यांना सोपे व वाटते तितक्याच प्रमाणात त्यांना हिंदी विषयाचे अध्ययन करणे सोपे वाटते.

कोष्टक क्रमांक ३

हिंदी विषय शिकताना ज्या क्रमाने भाग सोपा वाटतो तो क्रम लिहा.

हिंदी विभाग	सोपा वाटणारा क्रम	विद्यार्थी संख्या	शेकडा प्रमाण
गद्य	पहिला	१३८	६२.५२
	दुसरा	५०	२२.७२
	तिसरा	३२	१४.५६
		२२०	१००.००
पद्य	पहिला	४०	१८.१९
	दुसरा	१३१	५९.५४
	तिसरा	४९	२२.२७
		२२०	१००.००
व्याकरण	पहिला	३६	१६.३६
	दुसरा	६०	२७.२८
	तिसरा	१२४	५६.३६
		२२०	१००.००

वरील कोष्टकावरून असे दिसते की गद्य, पद्य व व्याकरण विभागा पैकी गद्य पहिला क्रम देणारे विद्यार्थी सर्वात जास्त आहेत. गद्य विभाग

शिक्षणे त्यांना तुलनात्मकदृष्ट्या सोपे जाते.

गद्य, पद्य व व्याकरण विभागातील शेकडेवारीपैकी पद्य विभागाला दुसरे स्थान देणा-या विद्यार्थ्यांची प्रमाण जास्त आहे म्हणजेच ५९.५४ टक्के विद्यार्थ्यांनी पद्य विभागाला दुसरे स्थान दिले आहे.

तसेच गद्य, पद्य व व्याकरण विभागापैकी तुलनात्मकदृष्ट्या पाहिल्यास असे दिसते की व्याकरण विभागाला तिसरे स्थान देणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या सर्वात जास्त आहे.

विद्यार्थ्यांनी हिंदी विषय शिक्षताना गद्य विभागाला पहिले स्थान दिले आहे. पद्य विभागाला दुसरे स्थान तर व्याकरण विभागाला तिसरे स्थान दिले आहे.

व्याकरणाला मिळालेल्या तिस-या स्थानावरून असे म्हणता येईल की, शिक्षकांनी व्याकरण विभाग अधिक मनोरंजकतेने शिकवला पाहिजे. व्याकरण विभागाकडे अधिक दुर्लक्ष न करता व्याकरणाचा भाग विद्यार्थ्यांना सोपा करून कसा शिकविता येईल याकडे लक्ष दिले पाहिजे. व्याकरण हा भाग विद्यार्थ्यांना कठीण का वाटतो हे जाणून घेवून तो सोपा करून सांगण्याचा प्रयत्न करावा. व्याकरणातील उदाहरणे सोडवताना व्यवहारातील उदाहरणांवर भर द्यावा. केवळ पाठांतर करून लिहिण्यास शिकवू नये. समजून घेऊन त्याच प्रकारची उदाहरणे स्वतःही तयार करण्यास शिकवावे म्हणजे आकलन होण्यास मदत होईल.

त्याच प्रमाणे पद्य विभागाला विद्यार्थ्यांनी दुसरे स्थान दिले आहे. शिक्षकांनी पद्य विभागही अधिक चांगल्या पद्धतीने शिकवावा. पद्य विभागामध्ये असणारे बारकावे पहावेत. कोणत्या पद्धती वापरल्याने पद्य

विभाग याहूनही तोपा होईल याकडे लक्ष घावे. पद्य विभागात प्रामुख्याने कठीण असणारे शब्द, ओटीच्या मागे असणारा मात्रार्थ काय असतो यावर विचार करायला विद्यार्थ्यांना शिकविले पाहिजे. पद्यातील ओळींचा अर्थ समजून घेण्यास शिकविले पाहिजे.

कोष्टक क्रमांक ४

हिंदी विषयाचे व्याकरण कसे वाटते.

प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१] तोपे	२०७	९४.०९
२] अवघड	१३	५.९१
एकूण	२२०	१००.००

हिंदी विषयाचे व्याकरण कसे वाटते या प्रश्नातील तोपे वाटते या पर्यायाला ९४.०९ टक्के विद्यार्थ्यांनी प्रतिसाद दिलेला आहे. कोष्टक क्रमांक तीनचा विचार करता जेव्हा विद्यार्थ्यांना तुलनात्मकदृष्ट्या व्याकरण कसे वाटते असे विचारल्यास गद्य व पद्य विभागाच्या तुलनेने व्याकरण अवघड वाटते असा प्रतिसाद दिला आहे. परंतु इतर भाषा विषयांच्या व्याकरणाच्या तुलनेने हिन्दी व्याकरण तोपे वाटते असे म्हणता येईल.

हिंदी विषयाचे व्याकरण अवघड वाटते असा प्रतिसाद देणारे विद्यार्थी फक्त ५.९१ टक्के आहेत.

कोष्टक क्रमांक ५.

तुमच्या शाळेत हिंदी विषयासंबंधी कोणत्या स्पर्धा घेतल्या जातात.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	भाषण स्पर्धा	७६	३४.५५
२]	लेखन स्पर्धा	१४४	६५.४५
	एकूण	२२०	१००.००

वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की निवडलेल्या विविध शाळांमध्ये लेखन स्पर्धा घेण्याचे प्रमाण ६५.४५ टक्के आहे म्हणजे भाषण स्पर्धेपेक्षा लेखन स्पर्धाचि आयोजन जास्त प्रमाणात केले जाते. तसे पाहता शाळांमध्ये भाषा विषयाच्या प्रगतीसाठी दोन्ही प्रकारच्या स्पर्धा घेतल्या जातात ही समाधानकारक गोष्ट म्हणता येईल.

हिंदी बोलण्याचा सराव करण्यासाठी भाषण स्पर्धा वाढविणे आवश्यक आहे. विद्यार्थी ती भाषा जेव्हा व्यवस्थितपणे बोलायला लागतो तेव्हा आपोआपच त्याचे लेखनही व्हावयास लागते.

कोष्टक क्रमांक ६.

तुम्ही कोणत्या स्पर्धात भाग घेता.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	भाषण स्पर्धा	७१	३२.२७
२]	लेखन स्पर्धा	१३१	५९.५३
३]	कोणत्याही स्पर्धेत भाग न घेणारे	१८	८.२०
	एकूण	२२०	१००.००

कोषटक क्रमांक सहावरून असे दिसून येते की भाषण स्पर्धेपेक्षा लेखन स्पर्धेत भाग घेणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त आहे.

कोषटक क्रमांक पाच पाहिले असता शाळांमध्ये लेखन स्पर्धाच जास्त प्रमाणात घेतल्या जातात. साहजिकच विद्यार्थीही लेखन स्पर्धेमध्येच जास्त प्रमाणात भाग घेतील. भाषण स्पर्धा वाढविण्यात आल्या म्हणजे त्यामध्ये भाग घेणारे विद्यार्थीही आपोआपच वाढतील.

कोषटक क्रमांक ७

तुमचे अक्षर-लेखन, शुद्धलेखन सुधारण्यासाठी तुमचे शिक्षक प्रयत्न करतात काय.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	२१६	९८.१८
२]	नाही	०४	१.८२
	एकूण	२२०	१००.००

अक्षर लेखन, शुद्धलेखन, सुधारण्यासाठी शिक्षक प्रयत्न करतात काय ? या प्रश्नाच्या प्रतिसादासाठी ९८.१८ विद्यार्थ्यांनी होकार दर्शविला आहे आणि १.८२ टक्के विद्यार्थ्यांनी नकार दर्शविला आहे.

शिक्षक अक्षर-लेखन व शुद्धलेखन सुधारण घेण्याचे प्रमाण अत्यंत समाधानकारक आहे. वास्तविक पाहता काही पालकांचा असा गैरसमज असतो की शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करीत नाहीत परन्तु या प्रश्नाच्या प्रतिसादावरून शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी मनापासून प्रयत्न करतात असे दिसून येते.

कोष्टक क्रमांक ८

तुमचे हिंदीचे शिक्षक हिंदीच्या तासाला तुमच्याशी
हिंदीतूनच बोलतात काय.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	२११	२५.२१
२]	नाही	०९	४.०९
	एकूण	२२०	१००.००

वरील कोष्टकावरून शिक्षक हिंदीच्या तासात हिंदीतूनच बोलतात अस म्हणणारे विद्यार्थी २५.२१ टक्के आहेत असे दिसते. हिंदी शिक्षकाचे कर्तव्यच आहे की त्याने हिंदीतूनच आपल्या तासात विद्यार्थ्यांशी बोलले पाहिजे म्हणजे त्यांची भाषिक शक्ती विकसित होईल व आपोआपच लेखन कौशल्य सुधारेल. शिक्षक हिंदीच्या तासाला हिंदीतूनच बोलून हिंदीचे वातावरण तयार करतात ही अत्यंत समाधानाची बाब आहे.

कोष्टक क्रमांक ९

तुमची मातृभाषा कोणती.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	मराठी	१०२	४६.३६
२]	कन्नड	२१	९.५५
३]	तेलुगु	३८	१७.२७
४]	उर्दू	५९	२६.८२
	एकूण	२२०	१००.००

मराठी मातृभाषा असणा-या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ४६.३६ टक्के आहे म्हणजेच सर्वात जास्त आहे. कन्नड मातृभाषा असणारे विद्यार्थी ९.५५ टक्के, तेलुगु मातृभाषा असणारे विद्यार्थी १७.२७ टक्के व उर्दू मातृभाषा असणारे विद्यार्थी २६.८२ टक्के आहेत. उर्दू माध्यम असणा-या विद्यार्थ्यांचे मराठी माध्यमातून शिक्षण घेण्याचे प्रमाणही ब-यापैकीच आहे असे म्हणता येईल. मराठी प्रमाणेच इतर मातृभाषा असणा-या विद्यार्थ्यांचे प्रमाणही तसे कमी आहे. मराठी मातृभाषा ४६.३६ टक्के विद्यार्थ्यांची आहे. म्हणजे मराठी सोडून इतर मातृभाषा असणा-यांचे प्रमाण ५३.६४ टक्के आहे म्हणजेच मराठी पेक्षाही जास्त आहे. मराठी व इतर मातृभाषेचा हिंदी अध्यापनावर परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

कोष्टक क्रमांक १०

हिंदी भाषा शिकताना तुमच्या मातृभाषेचा प्रभाव
हिंदी भाषेवर पडतो का.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१५७	७१.३६
२]	नाही	६३	२८.६४
	एकूण	२२०	१००.००

कोष्टक क्रमांक दहाचे निरीक्षण केल्यास असे आढळते की हिंदी भाषा शिकताना मातृभाषेचा प्रभाव पडतो काय ? या प्रश्नास होय असा प्रतिसाद देणारे विद्यार्थी ७१.३६ टक्के आहेत व मातृभाषेचा प्रभाव पडत नाही असे म्हणणारे विद्यार्थी २८.६४ टक्के आहेत.

विद्यार्थी हिंदी लेखन करताना व हिंदीतून बोलतांना अनेक चुका करतात त्याचे प्रमुख कारण हेच आहे की मातृभाषेचे शब्द हिंदी भाषा बोलतांना व लिहितांना उच्चारले व लिहिले जातात. माध्यमिक शाळेतच काय पण हिंदीमधून पदवीधर होणारे विद्यार्थीसुद्धा मातृभाषेच्या प्रभावापासून दूर जाऊ शकत नाहीत.

गोष्टक क्रमांक ११

हिंदी विषयाचा अभ्यास तुमचे पालक घरी करून घेतात काय.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१९१	८६.८२
२]	नाही	२९	१३.१८
	एकूण	२२०	१००.००

पालक घरी अभ्यास घेतात म्हणणारे ८६.८२ टक्के विद्यार्थी आहेत. ही टक्केवारी म्हणजे सामान्य टक्केवारी म्हणता येणार नाही कारण जवळ जवळ नव्वद टक्के पालक साक्षर आहेत ते विद्यार्थ्यांचा हिंदी विषयाचा अभ्यास घेऊ शकतात. हिंदी विषय समजू शकतात असे म्हणणे गैर ठरणार नाही. हिंदी विषयासाठी ही गोष्ट अभिमानास्पद आहे. हिंदीचा अभ्यास बरेच पालक घरी करून घेत असल्याने हिंदी विषय विद्यार्थ्यांना सोपा वाटत असेल.

कोषटक क्रमांक १२

तुम्ही हिंदी विषयासंबंधी अधिक माहिती
मिळविण्याचा प्रयत्न करता काय.

प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१] होय	२१४	९७.२७
२] नाही	०६	२.७३
एकूण	२२०	१००.००

तुम्ही हिंदी विषयासंबंधी अधिक माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करता काय ? या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी ९७.२७ टक्के विद्यार्थी होकार दर्शविणारे आहेत. यावरून हिंदी विषय विद्यार्थ्यांच्या आवडीचा आहे त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जवळ जवळ सर्वच विद्यार्थी हिंदी विषयासंबंधी अधिक माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करणारे आहेत. यावरून हिंदी विषय समजण्यास सोपा, मनोरंजक, सर्वांच्या आवडीचा आहे असे म्हणता येईल.

कोष्ठक क्रमांक १३ अ.

हिंदी विषय तोपा वाटण्याची कारणे

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	हिंदी भाषा समजण्यास तोपी आहे	१८८	८५.४५
२]	हिंदी विषयाचे पाठ तोपे आहेत	१५१	६८.६३
३]	कविताही समजतील अशाच असतात	१४१	६७.७२
४]	शिक्षक छूप चांगले शिक्षितात	१४५	६५.९०
५]	घराच्या आसपास हिंदी बोलणारे आहेत	१३३	६०.४५
६]	आई वडीलांनाही हिंदी विषय आवडतो	११५	५२.२७
७]	घरी मोठे बहिण भाऊ अभ्यास घेतात	११२	५०.९०
८]	व्याकरणाचा भाग थोड्या प्रमाणात चांगला समजतो.	१२९	५८.६३
९]	या विषयाच्या विविध स्पर्धा शाळेत घेतात.	१२५	५६.८१
१०]	शिक्षक जादा अभ्यास करून घेतात	१२५	५६.८१

हिंदी विषय तोपा वाटत असेल तर त्याची कारणे कोणती ? या प्रश्नाच्या पर्यायांचे प्रतिसाद पाहता असे दिसते की -

विधान क्रमांक १ : हिंदी भाषा समजण्यास तोपी आहे असे म्हणणारे विद्यार्थी ८५.४५ टक्के आहेत. तसे पाहता ही आकडेवारी समाधानकारक आहे परंतु ज्या १५ टक्के विद्यार्थ्यांना हिंदी भाषा समजण्यास अवघड आहे असे वाटते त्या विद्यार्थ्यांसोबत शिक्षकांनी वेगवेगळ्या प्रकारे जास्त प्रयत्न करावेत आणि शंभर टक्के विद्यार्थ्यांना हिंदी भाषा कशी समजेल हे ध्येय किंवा आव्हान शिक्षकांच्या पुढे असावे. मागील एका प्रश्नात जवळ जवळ सर्वांनी हिंदी विषय तोपा आहे असे म्हटले आहे.

विधान क्रमांक २ : हिंदी विषयाचे पाठ सोपे आहेत असे म्हणणारे विद्यार्थी ६८.६३ टक्के आहेत. यावरून असे म्हणता येईल की पाठ्यपुस्तक मंडळाने पाठ्यपुस्तक तयार करताना जास्तीत जास्त मुलांना समजतील असे पाठ निवडले आहेत परंतु सर्व पाठ सर्व विद्यार्थ्यांना समजतील असे निवडण्याचा प्रयत्न करावा. भाषा सोपी कशी करता येईल याकडे विशेष लक्ष द्यावे. ज्या विद्यार्थ्यांना पाठ कठीण वाटतात त्याकडे लक्ष देऊन त्यांना समजेल असे अध्यापन शिक्षकांनी करावे.

विधान क्रमांक ३ : कविता ही समजतील अशाच असतात असे म्हणणारे विद्यार्थी ६७.७२ टक्के आढळून आले आहेत. म्हणजेच जवळ जवळ ३३ टक्के विद्यार्थ्यांना कविता समजणे कठीण जाते. पाठ्यपुस्तक मंडळाकडून अशा कविता निवडल्या जाव्यात की ज्या सोप्या, सुटसुटीत, सर्वांना समजतील अशा भाषेत असतील. जास्त अलंकारीक भाषा असणा-या कविता निवडण्याचे प्रमाण टाळावे.

शिक्षकांनी सर्व विद्यार्थ्यांना समजतील अशा त-हेने कविता शिकवाव्यात. वेगवेगळ्या अध्यापन पद्धती, साधने वापरावीत.

विधान क्रमांक ४ : शिक्षक खूप चांगले शिकवितात म्हणणारे विद्यार्थी ६५.९० टक्के आहेत म्हणजेच राहिलेले जवळ जवळ ३५ टक्के विद्यार्थी शिक्षकांचे शिकविणे चांगले नाही असे म्हणणारे आहेत. या आकडेवारीवरून असे म्हणता येईल की शिक्षकांना आपल्या अध्यापनासाठी आणखी खूप तयारी करावी लागेल. काळजीपूर्वक शिकवावे लागेल. वेगवेगळ्या अध्यापन पद्धती वापराव्या लागतील. साधने निवडावी लागतील. म्हणजे १०० टक्के विद्यार्थ्यांना शिक्षकांचे शिकविणे कळेल.

विधान क्रमांक ७ : विधान क्रमांक पाचव्या आकडेवारीवर नजर टाकली असता असे म्हणावे लागेल की विद्यार्थ्यांच्या घराच्या आसपास हिंदी बोलणारे लोक ६०.४५ टक्के आहेत. ही आकडेवारी भाषेच्या दृष्टीने संतोषजनकच म्हणता येईल कारण राज्यभाषा मराठी नंतर जास्तीत जास्त कोणती भाषा लोकांना कळत असेल तर ती हिंदी. ब-याच म्हणजे जवळ जवळ ४० टक्के विद्यार्थ्यांच्या सभोवतालचे लोक हिंदी बोलणारे नाहीत त्यामुळे त्यांना हिंदी शिकण्यासाठी त्याचा जास्त फायदा मिळत नाही.

विधान क्रमांक ६ : आई-वडीलांनाही हा विषय समजतो असे मानणारे विद्यार्थी ५२.२७ टक्के आहेत, म्हणजेच एवढी टक्केवारी असणारे पालक सुशिक्षित आहेत, ते विद्यार्थ्यांचा अभ्यास घेऊ शकतात. मात्र या पूर्वीच्या एका प्रश्नाच्या प्रतिसादात आई-वडील या विषयाची तयारी करून घेण्याचे प्रमाण विद्यार्थ्यांनी जास्त लिहिले होते. विद्यार्थ्यांचा थोडासा गैरसमज याबाबतीत निर्माण झालेला दिसतो.

विधान क्रमांक ७ : या विधानावरून ५०.९० टक्के विद्यार्थ्यांचे मोठे भाऊ, बहिण शाळेत जाणारे आहेत व ते विद्यार्थ्यांचा अभ्यास घेतात. विद्यार्थ्यांना याचा चांगला फायदा होत असावा कारण वेळोवेळी त्यांना त्यांच्याकडून मार्गदर्शन मिळत असेल.

विधान क्रमांक ८ : विधान क्रमांक ८ मध्ये व्याकरणाचा भागही थोड्या प्रयत्नाने समजतो असे म्हणणारे विद्यार्थी ५८.६३ टक्के आहेत. जवळ जवळ ४१ टक्के विद्यार्थ्यांना व्याकरणाचा भाग सहजासहजी समजत नाही असे दिसते.

विधान क्रमांक ९ : या विषयाच्या विविध स्पर्धा शाबेत घेतल्या जातात. या विधानाला प्रतिसाद देणारे विद्यार्थी ५६.८१ टक्के आहेत. ह्या टक्केवारीवरून असे म्हणू शकतो की, शाबेतमध्ये विषयाच्या विविध स्पर्धा घेण्याचे प्रमाण वाढले पाहिजे. जर अशा स्पर्धा घेण्याचे प्रमाण वाढले तर विद्यार्थ्यांची भाषण व लेखन ही दोन्ही अंगे विकसित होतील.

विधान क्रमांक १० : शिक्षक जादा अभ्यास करून घेतात असे म्हणणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ५६.८१ टक्के आढळून आली. ही टक्केवारी पाहता समाधानकारक अशी नाही. शिक्षक जादा अभ्यास घेणे, भाषेसारख्या विषयासाठी गरजेचे आहे. ज्या विद्यार्थ्यांना हिंदी विषय अवघड जातो त्यांना जादा तास घेऊन अध्यापन करावे हे चांगले. कदाचित शाबेतील इतर सोयी-गैरसोयी मुळेही जादा तास घेणे शिक्षकांना शक्य होत नसेल.

कोष्टक क्रमांक १३ ब.

हिंदी विषय अवघड वाटण्याची कारणे.

प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१] हिंदी भाषा समजण्यास अवघड आहे.	२२	१०.०
२] हिन्दी विषयाचे पाठ अवघड आहेत	१६	७.२७
३] आईवडील शिकलेले नाहीत ते या विषयाचा अभ्यास घरी घेऊ शकत नाहीत	१४	६.३६
४] या विषयाचे व्याकरण खूप अवघड जाते	२६	११.८१
५] या विषयातील कविता अवघड वाटतात.	२९	१३.१८
६] घराच्या आसपास हिन्दी कोणालाही येत नाही.	१४	६.३६

प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
७] घरी भाऊ-बहिण कोणीही शाळेत जाणारे नाहीत त्यामुळे ते अभ्यास घेऊ शकत नाहीत.	१४	६. ३६
८] आमचे हिन्दी विषय शिकविणा-या शिक्षकांचे शिकविणे आम्हाला समजत नाही.	२१	९. ५४
९] शाळेमध्ये या विषयाच्या स्पर्धा कधीच घेतल्या जात नाहीत	१५	६. ८१
१०] या विषयासंबंधी जादा सराव करून घेतला जात नाही.	१६	७. २७

विधान क्रमांक १ : हिंदी भाषा समजण्यास अवघड आहे असे म्हणणारे विद्यार्थी फक्त दहा टक्के आहेत. म्हणजेच हे प्रमाण कमीच आहे असे म्हणावे लागेल, कारण ९० टक्के विद्यार्थ्यांना हिंदी विषय सोपाच वाटतो. या दहा टक्के विद्यार्थ्यांनाही हिंदी विषय सोपा वाटावा यादृष्टीने शिक्षकांनी प्रयत्न कराव्यात हवेत. विद्यार्थ्यांमधील व्यक्तीभेदाचा विचार करून शिक्षकांनी वेगवेगळ्या अध्यापन पद्धती वापराव्यात, साधने वापरावीत विद्यार्थ्यांच्या या विषयासंबंधी असणा-या समस्या जाणून घ्याव्यात म्हणजे या विद्यार्थ्यांनाही हिंदी हा विषय लवकर समजेल व सोपा वाटेल.

विधान क्रमांक २ : या विधानाला मिळालेल्या प्रतिसादावरून हिंदी विषयाचे पाठ अवघड आहेत असे म्हणणारे विद्यार्थी फक्त ७. २७ टक्के आहेत. ही आकडेवारी तसे पाहता नगण्यच आहे. ज्या विद्यार्थ्यांना या

विषयाचे पाठ अवघड वाटतात त्यांच्या कांही वैयक्तिक समस्या असतील की ज्यामुळे त्यांना या विषयाचे पाठ अवघड वाटतात. त्यामुळे शिक्षकांनी या विद्यार्थ्यांना हिंदी विषयाचे पाठ अवघड का वाटतात हे जाणून घ्यावे व पाठ आणखी सोपे करून शिकवावेत.

विधान क्रमांक ३ : ज्या विद्यार्थ्यांना हिंदी विषय अवघड वाटतो त्यापैकी काहींचि आई-वडील शिकलेले नाहीत, ते घरी अभ्यास घेऊ शकत नाहीत म्हणून हा विषय अवघड वाटतो असे म्हणणारे विद्यार्थी फक्त ६.३६ टक्के आहेत. याना वाटते की जर आपले आई-वडील शिकलेले असते तर त्यांनी आपला अभ्यास घेतला असता व त्याचा परिणाम म्हणून हिंदी विषय सोपा वाटला असता.

विधान क्रमांक ४ : हिंदी विषयाचे व्याकरण अवघड वाटते असे म्हणणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ११.८१ टक्के आहे. प्रश्न क्रमांक तीन मध्ये मात्र विद्यार्थ्यांनी गद्य, पद्य पेक्षा व्याकरण कठीण वाटते असा प्रतिसाद नोंदविला होता. येथे मात्र व्याकरण सोपे वाटते म्हणणारे विद्यार्थी जवळ जवळ ८८ टक्के आहेत. कोष्टक क्रमांक तीन मध्ये विद्यार्थ्यांना ज्या क्रमाने हिंदी विषय अध्यापनाचा भाग सोपा वाटतो असे विचारल्यास प्रामुख्याने गद्य, पद्य व नंतर व्याकरण, म्हणजे व्याकरणाला तीसरे स्थान दिले होते. शिक्षकांनी व्याकरण जर अधिक मनोरंजकतेने, सोपे करून शिकविले तर सर्वच विद्यार्थ्यांना व्याकरण अवघड वाटणार नाही. प्रश्न क्रमांक तीन मध्ये मात्र याच विद्यार्थ्यांनी गद्य पद्य पेक्षा व्याकरण कठीण वाटते असा प्रतिसाद नोंदविला होता येथे मात्र व्याकरण सोपे वाटते म्हणणारे विद्यार्थी जवळ जवळ ८८ टक्के आहेत.

विधान क्रमांक ५ : या विषयातील कविता अवघड वाटतात असा प्रतिसाद देणारे विद्यार्थी १३.१८ टक्के आहेत आणि हे प्रमाण अत्यल्प आहे. याउलट ८६.८२ टक्के विद्यार्थ्यांना या विषयाच्या कविता अवघड वाटत नाहीत असे दिसते. या विधानाच्या प्रतिसादासाठीही विद्यार्थ्यांचा गोंधळ झालेला दिसतो कारण विधान क्रमांक ४ मध्ये व्याकरण अवघड जाते असे म्हणणारे विद्यार्थी कविता अवघड जातात असे म्हणणा-या विद्यार्थ्यांपेक्षा कमी आहेत असे दिसते. ज्यांना कविता अवघड जातात ते विद्यार्थी शिकविताना लक्ष देत नसतील, अभ्यासात मागे पडलेले असतील, कविता आवडत नसतील, कविप्रेमी भाषा अवघड वाटत नसेल अशा प्रकारची अनेक कारणे यामागे असू शकतील. शिक्षकांनी कविता शिकविताना कविता अवघड वाटणारे विद्यार्थी कोणते ते ओळखावे व त्यांना कविता अधिक सोपी करून शिकवावी, उदाहरणे जास्त द्यावीत, अध्यापन पद्धती बदलून पहाव्यात, जास्त अभ्यास द्यावा, शैक्षणिक साधने वापरावीत, त्यांना शिकविलेले कळत आहे का हे पाहण्यासाठी वेळोवेळी त्याचे मूल्यमापन करावे.

विधान क्रमांक ६ : घराच्या आसपास हिंदी कोणालाही येत नाही असे म्हणणारे विद्यार्थी ६.३६ टक्के आहेत, हे प्रमाण पाहता अतिशय समाधान होते की हिंदी विषय न कळणा-यांचे प्रमाण दहा टक्के सुद्धा नाही. यावरून हिंदी भाषा बोलणारे लोक भरपूर आहेत ही अतिशय समाधानाची बाब आहे.

विधान क्रमांक ७ : घरी भाऊ बहिण शाळेत जाणारे नाहीत व ते अभ्यास घेत नाहीत असे म्हणणारे विद्यार्थी ६.३६ टक्के आहेत. हे प्रमाण नगण्यच आहे असे म्हणावे लागेल. यावरून असे म्हणता येईल की भारतामध्ये शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

विधान क्रमांक ८ : एकूण एकवीस विद्यार्थ्यांना म्हणजे शेकडा ९.५४ विद्यार्थ्यांना शिक्षकांचे शिकविणे कळत नाही. ज्या विद्यार्थ्यांना शिक्षकांचे शिकविणे कळत नाही त्या विद्यार्थ्यांच्या काही व्यक्तिगत समस्या असू शकतील म्हणजेच काही विद्यार्थ्यांची बौद्धिक कुवत कमी असेल, त्यांना शिक्षकांची अध्यापन पद्धती आवडत नसेल, कळत नसेल तर कुशाग्र विद्यार्थ्यांना अध्यापन पद्धती सोपी वाटते असेल तर काहीना नीट ऐकू शेत नसेल, काहीना नीट दिसत नसेल अशी अनेक कारणे असू शकतील. फक्त विद्यार्थ्यांची चुक नसेल तर शिक्षकांच्याकडेही काही दोष असतील की ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांचे शिकविणे कळत नसेल. उदाहरणार्थ शैक्षणिक साधने वापरत नसतील, व्यवहारी उदाहरणांचा वापर करीत नसतील वगैरे. शिक्षकांनी वर्गातील असे विद्यार्थी हेरून त्यांच्या नेमक्या समस्या जाणून घ्याव्यात.

विधान क्रमांक ९ : हिंदी विषयाच्या स्पर्धा कधीच घेतल्या जात नाहीत असे ६.८१ टक्के विद्यार्थ्यांचे मत आहे. एकीकडे स्पर्धा घेतल्या जातात असे म्हणणारे ९४ टक्के विद्यार्थी आहेत यावरून शाळेमध्ये विविध स्पर्धा हिंदी विषयासाठी घेतल्या जातात असेच गृहीत धरणे झट ठरेल आणि ही अतिशय समाधानाची बाब आहे. शाळा विद्यार्थ्यांच्या हितासाठी झटतात हेच यावरून सिद्ध होते.

विधान क्रमांक १० : जादा सराव घेतला जात नाही असे म्हणणारे विद्यार्थी ७.२७ टक्के आहेत. कोष्टक क्रमांक सात चे निरीक्षण केल्यास शिक्षक हिंदी अक्षर लेखन, शुद्धलेखन सुधारण्याचा प्रयत्न करतात काय ? या विधानाला ९८.७८ टक्के विद्यार्थ्यांनी प्रतिसाद दिला होता, म्हणजेच

जवळ-जवळ शंभर टक्के शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करतात असे दिसून आले मग हे शिक्षक विषयाचा जादा सराव करून घेण्याचा प्रयत्न करणारच असे म्हणणे संशुक्तीक ठरेल. फक्त जादा सराव घेण्यासाठी जादा वर्ग व उपलब्ध नसतील, जादा तासिका उपलब्ध नसतील तर शिक्षक जादा जादा तासांचा विचार करीत नसतील.

कोष्टक क्रमांक १४

व्याकरण अवघड वाटण्याची कारणे

प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१] दुस-या विषयाप्रमाणे या विषयाचेही व्याकरण अवघड वाटते.	६१	२७.७२
२] शिक्षक चांगले शिकवित नाहीत	१८	८.१८
३] शिक्षक चांगले शिकवितात परंतु व्याकरण मनापासून आवडत नाही.	२५	४३.१८
४] व्याकरणाचा सराव घेतला जात नाही	६५	२९.५४
५] शिक्षक व्याकरणाचा भाग घेतच नाहीत	३२	१४.५४

कोष्टक क्रमांक चौदा मधील विधान क्रमांक १ चे निरीक्षण केल्यास दुस-या विषयांप्रमाणे या विषयाचे व्याकरण देखील अवघड वाटते म्हणणारे विद्यार्थी २७.७२ टक्के अत्र आहेत. शिक्षकांनी जर प्रयत्न केले तर व्याकरण विद्यार्थ्यांना सोपे जाईल.

विधान क्रमांक २ : शिक्षक व्याकरण चांगले शिकवित नाहीत म्हणणारे विद्यार्थी फक्त ८.१८ टक्के आहेत हे प्रमाण अतिशय कमी आहे. विद्यार्थ्यांनाच व्याकरण नीरस वाटते तरीदेखील शिक्षकांनी व्याकरणाच्या प्रती विद्यार्थ्यांमध्ये आवड निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा.

विधान क्रमांक ३ : शिक्षक चांगले शिकवितात परंतु व्याकरण मनापासून आवडत नाही असे म्हणणारे विद्यार्थी ४३.१८ टक्के आहेत. यावरून हे सिद्ध होते की शिक्षक मनापासून शिकवितात परंतु विद्यार्थ्यांनाच व्याकरण आवडत नाही. शिक्षकांनी जर हेच ध्येय ठरविले की सर्व विद्यार्थ्यांना व्याकरण आवडेल असे प्रयत्न करीनच तर मात्र विद्यार्थ्यांची व्याकरणाबाबतची नीरसता कमी होईल. व्यवहारी उदाहरणांचा वापर केल्यास विद्यार्थ्यांना व्याकरण समजण्यास मदत होईल. तसेच व्याकरण तक्ते वर्गित लावावेत.

विधान क्रमांक ४ : व्याकरणाचा सराव करून घेतला जात नाही असा प्रतिसाद २९.५४ टक्के विद्यार्थ्यांनी दिला आहे. जर शिक्षकांनी गद्य, पद्य इतकेच महत्त्व व्याकरणाला दिले व व्याकरणाचा जादा सराव करून घेतला तर विद्यार्थी व्याकरण विषयाकडेही आपलेपणाच्या भावनेने लक्ष देतील. वर्गित सांगितल्या प्रमाणे आणखी जादा उदाहरणे घरी सरावासाठी सांगितली व ती दुस-या दिवशी तपासून चुकीची दुरुस्ती सर्वांसमोर केली तर त्याचा निश्चित फायदा होईल.

विधान क्रमांक ५ : शिक्षक व्याकरणाचा भागच घेत नाहीत असे म्हणणारे विद्यार्थी १४.५४ टक्के आहेत. शिक्षक जर व्याकरणाचा भागच वगळत असतील तर मग आपोआप व्याकरणाचा भाग विद्यार्थ्यांचा नावडता

विषय बनणारच यात शंकाच नाही. शिक्षकांनी व्याकरणाकडे महत्वाचा भाग म्हणून जास्त लक्ष द्यावे व विद्यार्थ्यांचा या विषयाचा जास्तीत जास्त सराव करून घेणे गरजेचे आहे.

कोष्टक क्रमांक १५.

गद्य पाठ शिक्षतांना जाणवणा-या अडचणी.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	हिंदी शुद्धलेखनाच्या चुका नेहमी होतात	१३७	६२.२७
२]	हिंदीतील विरामचिन्हांचा वापर कसा करावा ते कळत नाही.	११४	५१.८१
३]	वाचन शुद्ध स्थाने करता येत नाही	५९	२६.८१
४]	आम्ही घरी जी भाषा बोलतो त्या भाषेचे शब्द लिहितांना व वाचतांना उच्चारले जातात.	९९	५४.००
५]	शिक्षकांचे शिक्षविणे कळत नाही	१८	८.१८
६]	शिक्षक कधीही शैक्षणिक साहित्य वापरत नाहीत.	१०१	४५.९०
७]	शिक्षक या विषयाचा जादा सराव करून घेत नाहीत.	२२	१०.००
८]	या विषयाचे स्वाध्याय देण्याचे प्रमाण कमी आहे.	४०	१८.१८
९]	आम्ही घरून करून आणलेले स्वाध्याय शिक्षक तपासत नाहीत.	२९	१३.१८
१०]	व्याकरणाचा भाग कठीण वाटतो.	५१	२५.९०

कोष्टक क्रमांक १५ चे निरीक्षण केल्यास हिंदी शुद्धलेखनाच्या चुका नेहमी करणारे विद्यार्थी ६२.२७ टक्के आहेत, हे प्रमाण फार चांगले आहे असे म्हणावे लागेल. जसे हिंदीमधील चुकीचे लिहिणारे काही शब्द उदाहरणार्थ "मदत" हा शब्द हिंदीमध्ये "मदद" असा लिहावा, "धंदा" हा शब्द हिंदीमध्ये "धंधा" असा लिहावा तसेच "भिकारी - भिखारी", हात - हाथ, कागद - कागज, तिकिट - टिकट, फरशी - पर्षी, नमुना - नमूना, धोका - धोखा, मोका - मोका, कुंभार - कुम्हार, पटाके - पटाखे कत्तल - कत्ल, लढाई - लडाई अशा प्रकारे लिहावेत. असे कितीतरी शब्द हिंदी व मराठी उच्चारण्यामध्ये थोडासा फरक आहे. एक वेलांटी जरी इकडे तिकडे झाली तर अर्थाचा अनर्थच होतो. जसे 'दिन' म्हणजे दिवस त्याला दुसरी वेलांटी देऊन "दीन" असे लिहिले तर त्याचा अर्थ गरीब असा होईल. समजा गावाचे नांव सोलापूर, नागपूर हे नांव हिंदी मध्ये सोलापुर, नागपुर म्हणजे पहिला उकार देवून लिहावेत.

शिक्षकांनी नेहमी शुद्धलेखनाकडे गुस्वातीपासूनच लक्ष द्यावे व काना, मात्रा, वेलांटी इतके तिकडे देणे ही एक साधी गोष्ट नाही तर त्याचे परिणाम कसे वाईट होतात हे वेळोवेळी समजावून द्यावेत.

विधान क्रमांक २ : विरामचिन्हांचा वापर कसा करावा हे कळत नाही असे म्हणणारे विद्यार्थी ५१.८१ टक्के आहेत. ज्याप्रमाणे शुद्ध लेखनाला हिंदीमध्ये महत्त्व आहे तसे विरामचिन्हांनुसार लेखन करणे हे ही अतिशय महत्त्वाचे आहे. विरामचिन्हांनुसार वाचन व लेखन केल्याने उत्तम अर्थबोध होतो हे विद्यार्थ्यांना समजावून देण्याचे काम शिक्षकांप्रिधाय दुसरे कोणीही करू शकणार नाही. स्वल्प विराम, अर्ध विराम, पूर्ण विराम, उद्गार वाचक चिन्ह इत्यादी चिन्हांचा वापर कोठे व कसा करावा हे अनेक

उदाहरणांच्या सहाय्याने प्लकांवर लिहून स्पष्ट करावे व त्याच प्रकारची अनेक उदाहरणे त्यांनाही लिहिण्यास सांगावीत. ब-याचवेळा पुस्तकांतील शुद्धलेखन व त्यातील विरामचिन्हांचे लेखन करण्यास सांगावे.

विधान क्रमांक ३ : वाचन शुद्ध स्थाने करता येत नाही असे म्हणणारे विद्यार्थी २६.८१ टक्के आहेत. हे प्रमाण व याच कोष्टकातील विधान क्रमांक १ व २ पाहता क्रमांक १ मध्ये शुद्धलेखनामध्ये चूका करणारे विद्यार्थी ६२.२७ टक्के तर विरामचिन्हांचा वापर कसा करावा हे न कळणारे विद्यार्थी ५१.८१ टक्के आहेत. त्या तुलनेने वाचन शुद्धस्थाने करता येत नाही असे म्हणणारे विद्यार्थी कमीच आहेत असे म्हणता येईल. मराठी भाषेप्रमाणेच हिंदीचीही लिपी असल्याने वाचन करणे सोपे वाटत असेल.

विधान क्रमांक ४ : या विधानाच्या प्रतिसादाकडे पाहिल्यास असे दिसते की ५४ टक्के विद्यार्थी असे म्हणतात की आम्ही जी भाषा घरी बोलतो त्या भाषेचे शब्द लिहिताना व वाचताना उच्चारले जातात. म्हणजेच मातृभाषेचा प्रभाव हिंदी लिहिताना व वाचताना पडतो असे म्हणता येईल. वगैरे हिंदीतूनच विद्यार्थ्यांशी बोलावे, आपापसात हिंदी तासाला हिंदीतून बोलण्याची संधी द्यावी.

विधान क्रमांक ५ : गद्य पाठ शिकताना जाणवणा-या अडचणी मधील एक अडचण "शिक्षकांचे शिकविणे कळत नाही" असे वाटणारे विद्यार्थी ८.१८ टक्के आहेत. हे प्रमाण पाहता जवळ जवळ ९२ टक्के विद्यार्थ्यांना शिक्षकांचे शिकविणे चांगल्या प्रकारे कळते. शिक्षकांनी असे प्रयत्न करायलाच पाहिजेत की या राहिलेल्या ८ टक्के विद्यार्थ्यांनाही आपण शिकविलेले हिंदी समजावे.

विधान क्रमांक ६ : शिक्षक कधीही शैक्षणिक साहित्य वापरित नाहीत असे ४५.१० टक्के विद्यार्थी म्हणतात. हे प्रमाण लक्षात घेण्यासारखे आहे. शिक्षकांनी जर शैक्षणिक साहित्य वापरण्याचा कंटाळा केला तर ते आपली कल्पना हुबेहुब, मनोरंजकतेने विद्यार्थ्यांसमोर मांडू शकणार नाहीत. पुस्तकाच्या जोडीला शैक्षणिक साहित्याची जर शिक्षकांनी साथ दिली तर अध्यापनाचा किनारा कुशलतेने गाठणे शिक्षकांना अशक्य होणार नाही. हिंदी भाषेसारख्या विषयामध्ये वापरण्यास योग्य असे शैक्षणिक साहित्य कमी प्रमाणात उपलब्ध असल्यामुळे हे प्रमाण ४६ टक्के पर्यंत गेलेले दिसते.

विधान क्रमांक ७ : शिक्षक या विषयाचा जादा सराव करून घेत नाहीत असे म्हणणारे विद्यार्थी दहा टक्के आहेत. शिक्षकांनी असे प्रयत्न करावेत की आणखी कशा प्रकारे आपण हिंदी विषयाचा सराव करून घेऊ शकू ? व राहिलेल्या दहा टक्के विद्यार्थ्यांचेही समाधान करू शकू . हिंदी विषयाचा सराव घेतल्याने वाचन, लेखन व संभाषण हे तिन्ही पैलू विकसित होतील.

विधान क्रमांक ८ : या विषयाचे स्वाध्याय देण्याचे प्रमाण कमी आहे असे म्हणणारे १८.१८ टक्के विद्यार्थी आहेत. विद्यार्थ्यांना शिक्षक जे स्वाध्याय देतात तेवढ्यावरून त्यांचे समाधान होत नाही असे दिसते. शिक्षकांनी अशा विद्यार्थ्यांना स्वाध्याय देण्याचे प्रमाण वाढवावे.

विधान क्रमांक ९ : आम्ही घरून करून आणलेले स्वाध्याय शिक्षक तपासत नाहीत असे १३.१८ टक्के विद्यार्थ्यांचे म्हणणे आहे, तसे पाहता हे प्रमाण जास्त नाही परंतु शिक्षकांचे हे कर्तव्यच आहे की त्यांनी जितके स्वाध्याय दिलेले असतात ते त्यांनी तपासायलाच पाहिजेत.

विधान क्रमांक १० : व्याकरणाचा भाग कठीण वाटतो अशी अडचण गद्य पाठ शिकताना ज्यांना वाटते असे विद्यार्थी २५.१० टक्के आहेत. व्याकरणाकडे दुर्लक्ष न करता शिक्षकांनी व्याकरणाचा जास्तीत जास्त सराव करून घ्यावा. उद्गामी पद्धतीने व्याकरण शिकवावे. अध्यापनात मनोरंजकता आणावी. विद्यार्थ्यांना जास्तीत जास्त सहभागी करून घ्यावे. हसत खेळत व्याकरण सुलभ करून शिकवावे.

कोष्टक क्रमांक १६

पद्य विभाग शिकताना जाणवणा-या अडचणी कोणत्या.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	गद्य पाठापेक्षा कवितेची भाषा अवघड असते.	१३१	५१.५४
२]	कविता चाल लावून शिकविली नाही तर अवघड वाटते.	१०५	४७.७२
३]	कवितेला विविध चाल लावून शिक्षकांना शिकविता येत नाही.	७१	३५.१०
४]	शाब्दमध्ये विविध दृक-श्राव्य साधने उपलब्ध नाहीत.	१२१	५५.००

विधान क्रमांक १ : यावरून असे दिसते की पहिल्या विधानात गद्य पाठापेक्षा कवितेची भाषा अवघड असते असे म्हणणारे विद्यार्थी ५१.५४ टक्के आहेत, हे प्रमाण जास्त वाटते. पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळाने अशा कवितांची निवड माध्यमिक पुस्तकांच्यासाठी करावी की ज्यांची भाषा विद्यार्थ्यांना सोपी वाटेल. अवघड कविता अधिक सोप्या करून शिकवाव्यात. वेगवेगळी शैक्षणिक साधने वापरावीत म्हणजे अधिक मनोरंजकता निर्माण होईल व कवितेचे अध्ययन करणे विद्यार्थ्यांना अवघड वाटणार नाही.

विधान क्रमांक २ : कविता चाल लावून शिकविली नाही तर अवघड वाटते असे म्हणणारे विद्यार्थी ४७.७२ टक्के आहेत. या विद्यार्थ्यांना शिक्षकांनी कविता चाल लावून शिकवावी असे वाटते. जर शिक्षकांना चाल लावून कविता म्हणता येत नसेल तर त्यांनी त्यांनी जे गाणी चांगले म्हणू शकतात अशा व्यक्तींकडून कवितांना चाली लावून त्यांच्या आवाजात टेप करून त्या विद्यार्थ्यांना ऐकवाव्यात. ताल, लय व ठेक्यात कविता म्हटल्यास त्या जास्त काळ स्मरणात राहतात.

विधान क्रमांक ३ : कवितेला विविध चाली लावून शिक्षकांना शिकविता येत नाहीत असे ३५.१० टक्के विद्यार्थी म्हणतात. शिक्षक हा नट असावा असे म्हटले जाते. म्हणजेच शिक्षकांच्या अंगी विविध गुण असावेत परंतु सर्वच व्यक्तीमध्ये सर्वच गुण असतीलच असे नाही. तरी देखील शिक्षकांनी कवितेला चाल लावून शिकविण्याचा प्रयत्न करावा.

विधान क्रमांक ५ : या विधानाच्या प्रतिसादावरून असे म्हणता येईल की ५५.०० टक्के विद्यार्थी शाळेमध्ये विविध दृक-श्राव्य साधने उपलब्ध नाहीत असे म्हणतात. हे प्रमाण जास्त असल्यामुळे लक्षात देण्यासारखे आहे. दृक-श्राव्य साधनांचा वापर अध्यापन अधिक प्रभावी करण्यासाठी केला जातो. शाळेमध्ये मुख्याध्यापकांनी दृक-श्राव्य साधने उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करावा.

कोष्टक क्रमांक १७

हिन्दी विषय शिक्षविणारे शिक्षक तुमची हिन्दी विषयात
प्रगती व्हावी यासाठी कोणते प्रयत्न करतात.

	प्रतिपाद	प्रतिपादक	श्रेकडा प्रमाण
१]	विविध पद्धतीने समजावून देण्याचा प्रयत्न करतात.	१७६	८०.००
२]	शिक्षकिताना विविध साधने वापरतात	९२	४१.८१
३]	शिक्षकिताना विविध प्रश्न विचारतात	१५३	६९.५४
४]	प्रत्येक तासाला स्वाध्याय देतात	१२३	५५.९०
५]	स्वाध्याय नियमितपणे तपासतात	१५९	७२.२०
६]	गैरहजर राहिल्यास खूप रागावतात	१५४	७०.००
७]	जादा तास घेतात	७४	३३.६३
८]	पालकांशी सतत संपर्क साधतात	१२०	५४.५४
९]	हिन्दी विषयाच्या विविध गुणवत्ता परीक्षांना बसविण्याचा प्रयत्न करतात	१४७	६६.८१

विधान क्रमांक १ : विविध पद्धतींनी हिन्दी विषय समजावून देण्याचा शिक्षक प्रयत्न करतात असे म्हणणारे विद्यार्थी ८०.०० टक्के आहेत. राहिलेल्या २० टक्के विद्यार्थ्यांना शिक्षकांनी वापरलेल्या अध्यापन पद्धती पुरेशा वाटत नाहीत. शिक्षकांनी या विद्यार्थ्यांना चांगले समजण्यासाठी आणखी मनोरंजकतेने शिक्षविण्याचा प्रयत्न करावा.

विधान क्रमांक २ व ३ : विधान क्रमांक २ व ३ चे निरीक्षण केल्यास असे दिसते की, शिक्षक विविध साधने वापरतात असे म्हणणारे विद्यार्थी ४१.८१ टक्के आहेत आणि विधान क्रमांक ३ मध्ये शिक्षक शिकवितांना विविध प्रश्न विचारतात असे म्हणणारे विद्यार्थी ६२.५४ टक्के आहे. हे प्रमाण विधान क्रमांक दोनच्या तुलनेने जास्त आहे.

शिक्षक अध्यापनाच्या वेळी प्रश्न मोठ्या प्रमाणात विचारतात तेवढ्याच प्रमाणात त्यांनी विविध साधने देखील वापरली पाहिजेत म्हणजेच फक्त शाब्दिक शिक्षण देण्यापेक्षा वेगवेगळी साधने वापरून अप्रत्यक्ष अनुभव देण्याचा प्रयत्न शिक्षकांनी करावा. भाषा विषय असल्यामुळे देखील प्रश्न विचारण्यावर जास्त भर असावा.

विधान क्रमांक ४ व ५ : विधान क्रमांक चार मध्ये शिक्षक प्रत्येक तासाला स्वाध्याय देतात असे म्हणणा-या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ५५.२० टक्के आहे तर स्वाध्याय नियमितपणे तपासतात असे म्हणणारे विद्यार्थी ७२.२० टक्के आहेत. यावरून स्वाध्याय देण्याचे प्रमाण कमी तर नियमितपणे स्वाध्याय तपासण्याचे प्रमाण जास्त आहे. शिक्षकांनी स्वाध्याय देण्याचे प्रमाण वाढवावे व दिलेल्या प्रमाणात ते नियमितपणे तपासावेत त्यामुळे हिंदी विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी खूप मदत होईल.

विधान क्रमांक ६ : या विधानाच्या प्रतिसादासाठी गैरहजर राहिल्यास शिक्षक खूप रागावतात असे म्हणणारे विद्यार्थी ७० टक्के आहेत म्हणजेच मानसशास्त्रीय दृष्टीने विचार केला तर केवळ समजावून चालणार नाही तर ते विद्यार्थी गैरहजर का राहतात या मागील कारणे शोधण्याचा प्रयत्न करावा व त्यांची कारणे योग्य असतील तर त्यासाठी त्यांना मदत करावी. शिक्षकांचे विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक लक्ष देण्याचे प्रमाण समाधानकारक मानावे लागेल.

विधान क्रमांक ७ : शिक्षक जादा तास घेतात असे म्हणणारे विद्यार्थी ३३.६३ टक्के आहेत, यावरून जादा तास घेण्याचे प्रमाण कमी दिसते याला विविध कारणे जबाबदार असतील. उदाहरणार्थ - शिक्षकांना जादा तास घेण्याची आवश्यकता वाटत नसेल, कांही शिक्षकांना जादा तास घेणे आवश्यक असेल पण हे तास घेण्यासाठी शाळेमध्ये जागा कमी पडत असेल तर कांही वेळेस विद्यार्थ्यांना कोणत्या वेळेस जादा तास घेण्यासाठी बोलवावे हे कळत नसेल.

विधान क्रमांक ८ : शिक्षक पालकांशी सतत संपर्क साधतात असे ५४.५४ टक्के विद्यार्थ्यांचे म्हणणे आहे. विद्यार्थ्यांच्या बदल कांही समस्या असतील तरच शिक्षकांनी पालकांशी संपर्क साधणे आवश्यक आहे असे वाटते. परंतु शाळा व घर यामध्ये जवळीक निर्माण होण्यासाठी सर्व पालकांशी शिक्षकांनी संपर्क साधून जवळीक निर्माण करावी. पालकांशी संपर्क साधण्यासाठी शिक्षकांनी वेगवेगळ्या कार्यक्रमांची आखणी करावी, जसे "पालक शिक्षक सभा", "पालक संघामार्फत विविध कार्यक्रम", इत्यादी.

विधान क्रमांक ९ : विधान क्रमांक सातचे निरीक्षण केल्यास असे दिसते की ६६.८१ टक्के विद्यार्थ्यांचे असे म्हणणे आहे की शिक्षक हिंदी विषयाच्या विविध गुणवत्ता परीक्षांना बसविण्याचा प्रयत्न करतात. शिक्षकांनी असे प्रयत्न चालू ठेवल्यानेच विद्यार्थी हिन्दी भाषेवर प्रभुत्व मिळवू शकतील.

कोष्टक क्रमांक १८

भाषा व लेखन स्पर्धेत भाग घेतल्याने फायदे

प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१] लेखनामध्ये सुधारणा झाली	१३२	६९.००
२] विविध शुद्धलेखनाच्या विषयांची ओळख झाली.	१२९	५८.६३
३] सुंदर हस्ताक्षराचे महत्त्व पटले	१५५	७०.४५
४] लिहितांना व्याकरणिकदृष्ट्या शुद्ध लिहावे याचे महत्त्व पटले	१३१	५९.५४
५] लिहितांना मुख्य मुद्द्यांचा समावेश परीच्छेद पाडणे याचा सराव झाला	११९	५४.०९
६] बोलण्याचा आत्मविश्वास वाढला	१२६	५७.२७
७] बोलतांना मुख्य मुद्द्यांचा समावेश कसा करावा हे कळले	११७	५३.१८
८] आवाजातील चढउतारांचे महत्त्व पटले	१२०	५४.५४
९] बोलतांना विरामचिन्हांनुसार बदल करावा लागतो हे कळले	९१	४१.३६
१०] हिंदी भाषा शुद्धस्थाने बोलल्यास ती अधिक सुंदर बनते हे खरोखरच जाणवले	१३२	६०.००

भाषा व लेखन स्पर्धेत भाग घेतल्याने विविध प्रकारचे फायदे

विद्यार्थ्यांना झाले हे वरील कोष्टकावरून दिसते. सर्वात जास्त फायदा ७०.४५ टक्के विद्यार्थ्यांच्या म्हणण्यावरून पुढे येतो तो म्हणजे या विद्यार्थ्यांना सुंदर हस्ताक्षराचे महत्त्व पटलेले दिसते. या विद्यार्थ्यांनी विविध लेखनस्पर्धांमध्ये भाग घेतला असावा. चांगले हस्ताक्षर असणे फक्त स्पर्धांसाठी आवश्यक नाही तर

आपल्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी मुद्दा चांगले अक्षर असणे महत्त्वाचे आहे असे त्यांना पटले असे यावरून म्हणता येईल.

त्याच्या खालोखाल झालेला दुसरा फायदा म्हणजे त्यांच्या लेखनामध्ये सुधारणा झाली असे ६०.०० टक्के विद्यार्थी म्हणत आहेत. फक्त सुंदर हस्ताक्षराचे महत्त्व पटले असे नाही तर संपूर्ण लेखनामध्येच सुधारणा झाली असे या विद्यार्थ्यांना वाटते असे म्हणावे लागेल. लेखनासाठी आवश्यक सर्व मुद्दे त्याच बरोबर लेखनासाठी आवश्यक वेळेचे महत्त्वही यांना समजले असे दिसून येते.

लिहितांना व्याकरणिकदृष्ट्या शुद्ध लिहावे याचे महत्त्व ५९.५४ टक्के विद्यार्थ्यांना पटलेले दिसते. म्हणजेच उदाहरणार्थ - लिंग, वचन, विशेषण, कारक, प्रत्यययांचा विचार किंवा योग्य वापर करणे अति गरजेचे असते हे समजले आहे. ज्या त्या ठिकाणी व्याकरणाचा विचार करून लिहिले गेले तरच ते लिखाण आदर्श ठरणार आहे याची जाण विद्यार्थ्यांना अशा स्पर्धामध्ये भाग घेतल्याने आलेली दिसते.

विविध शुद्ध लेखनाच्या नियमांची ओळख झाली असे ५८.६३ टक्के विद्यार्थी सांगित आहेत. लेखन हे शुद्ध लेखन तेव्हाच ठरते जेव्हा ते विविध शुद्धलेखनाच्या नियमांचा विचार करून केले गेले असेल तरच, असे म्हणणे गैर ठरणार नाही. ज्या ठिकाणी पूर्णपणे थांबावयाचे आहे त्या ठिकाणी पूर्ण विराम देणे, त्याच प्रमाणे अल्पविराम, स्वल्पविराम, अवतरण चिन्हांचा वापर, प्रश्नचिन्हांचा वापर त्या त्या वेळी आवश्यक असेल तेथे करावाच लागणार ह्याचे महत्त्व या विद्यार्थ्यांना पटलेले दिसते.

हिन्दी भाषा शुद्धस्माने बोलण्यास ती अधिक सुंदर बनते असे साठ टक्के विद्यार्थ्यांच्या सांगण्यावरून लक्षात येते. त्यांच्या मते हिन्दी भाषा शुद्धस्माने बोलल्यास ती अधिक सुंदर बनते हे खरोखरच जाणवले. विद्यार्थ्यांनी या विधानास जास्त प्रतिसाद का दिला याचा विचार केल्यास असे म्हणता येईल की विविध भाषण स्पर्धेत भाग घेतल्याने त्यांना भाषेतील बारकावे लक्षात आलेले दिसतात, बोलताना असणारी आत्मविश्वासाची गरज, मुख्य मुद्द्यांचा समावेश, आवाजातील चढ उतार, पाठांतराचे महत्त्व इत्यादी फायदे झाले असावेत. जे विद्यार्थी भाषण स्पर्धेमध्ये भाग घेत नाहीत त्यांनी यापुढे अशा स्पर्धात अवश्य भाग घ्यावा व आपले भाषिक कौशल्य सुधारावे. शिक्षकांनी अशा विद्यार्थ्यांना स्पर्धामध्ये भाग घेण्यास उद्युक्त करावे. मुख्याध्यापकांनी प्रेरणा घावी. विविध स्पर्धा शाळेमध्ये आयोजित करण्यासाठी शिक्षकांना परवानगी घावी, त्यांना यासाठी मार्गदर्शन करावे.

या खालोखाल ५७.२७ टक्के विद्यार्थ्यांना असे वाटते की, त्यांनी अशा स्पर्धात भाग घेतल्याने त्यांचा बोलण्याचा आत्मविश्वास वाढला. हे प्रमाण निम्म्यापेक्षा जास्त असलेले दिसून येते. जे विद्यार्थी दुस-यांच्या समोर बोलू शकत नाहीत त्यांनी हा फायदा लक्षात घ्यावा. सुस्वातीस काहीवेळा चुका होतील पण हळू हळू यात सुधारणा होत जाईल व भिती कमी होईल. शिक्षकांनी असे विद्यार्थी कोणते आहेत की जे भिन्ने आहेत, इतरांसमोर नीट बोलू शकत नाहीत हे शोधावे व त्यांना भाषण स्पर्धामध्ये भाग घेण्यास प्रोत्साहन घावे.

बोलताना मुख्य मुद्द्यांचा समावेश कसा करावा हे कळते असे ५३.१८ टक्के विद्यार्थी सांगित आहेत. जे विषय दिलेले असतात त्यामध्ये आवश्यक मुद्दे असणे किती आवश्यक आहे, दिलेल्या वेळेमध्ये असे आवश्यक मुद्दे श्रोत्यांसमोर मांडणे हे कौशल्य ह्या विद्यार्थ्यांना अवगत झाले असावे.

इतर विद्यार्थ्यांनी मुख्य मुद्द्यांचा समावेश भाषण करताना किती आवश्यक असते हे याचदारे समजून घ्यावे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना मुद्देसुद्धपणे बोलणे शिकवावे.

भाषण करताना ५४.५४ टक्के विद्यार्थ्यांना आवाजातील चढउताराचे महत्त्व कळले असे दिसते. आवाजात आवश्यक त्या प्रसंगी बदल करावा लागतो हे विद्यार्थ्यांना समजलेले दिसते. प्रसंगानुरूप आवाजात बदल करून बोलल्याने समोरील श्रोत्यावर त्याचा किती परिणाम होतो, आपण सांगितलेली घटना, प्रसंग, वर्णन श्रोत्यांच्या डोळ्यासमोर प्रत्यक्ष उभारतो ह्याचा अनुभव विद्यार्थ्यांना यामुळे येत असेल. विद्यार्थ्यांना पटलेले महत्त्व कायम ठेवण्यात शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांची मदत करावी, त्यांना याची वेळोवेळी आठवण करून द्यावी. काही शिक्षक अध्यापन करीत असताना एका ठराविक मुरात किंवा लयीत बोलत असतात, असे अध्यापन कंटाळवाणे होते. यासाठी शिक्षकांनी आवाजात बोलताना आवश्यक तेथे चढ उतार करणे, काही शब्द किंवा वाक्ये यावर हेतुपुरस्सर जोर देणे, काही वेळा सावकाश बोलणे, मध्येच स्तब्ध राहणे इत्यादी प्रकारांनी बोलण्याच्या पद्धतीत विविधता आणता येते.

बोलताना विरामचिन्हांनुसार बदल करावा लागतो हे कळले असे ४१.३६ टक्के विद्यार्थी म्हणत आहेत. ज्या प्रमाणे लिहिताना विरामचिन्हांचा विचार करावा लागतो त्याप्रमाणे बोलताना देखील विरामचिन्हांचा विचार आवश्यक तेथे करावाच लागतो हे या विद्यार्थ्यांना सांगल्याप्रकारे कळले असे दिसते. जे विद्यार्थी बोलताना विरामचिन्हांचा विचार करीत नाहीत त्यांना शिक्षकांनी याची आवश्यकता पटवून घ्यावी व विरामचिन्हांच्या बदलांचा विचार न करता वाचले व भाषण केले तर पडणारा फरक त्यांच्या नजरेस आणून घ्यावा.

लिहितांना मुख्य मुद्द्यांचा समावेश, परिच्छेद पाडणे याचा सराव झाला असे ५४.०९ टक्के विद्यार्थ्यांचे म्हणणे आहे. फक्त हुंदर हस्ताक्षर असून चालणार नाही तर आवश्यक असे सर्व मुद्दे लिखाणात आले पाहिजेत, त्याचप्रमाणे आवश्यक तेथे परिच्छेद पाडणेही आवश्यक असते हे विद्यार्थ्यांना चांगल्या प्रकारे समजलेले दिसते.

विविध लेखन स्पर्धांत भाग घेतल्याने होणारे फायदे लक्षात घेतल्यानंतर भाषण स्पर्धांत भाग घेतल्याने सर्वात जास्त फायदा ६०.०० टक्के विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादावरून दिसून येतो.

कोष्टक क्रमांक १९

शिक्षक अक्षर सुधारण्याचे प्रयत्न कशा प्रकारे करतात.

प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१] शुद्ध लेखन व अक्षर सुधारण्यासाठी सराव करून घेतात.	१५४	७०.००
२] जादा तास घेऊन लेखन सुधारण्याचे प्रयत्न करतात.	८७	३९.५४
३] गृहकार्य, स्वाध्याय, नियमितपणे तपासतात.	१४२	६४.५४
४] स्वाध्याय नियमितपणे तपासतात व चुका सुधारण्यास सांगतात.	१५३	६९.५४
५] पालकांना अभ्यास करून घेण्यास सूचना देतात.	१२१	५५.००

विधान क्रमांक १ : वरील कोष्टक पाहिल्यास पहिल्या विधानासाठी ७० टक्के विद्यार्थ्यांनी प्रतिसाद दिला आहे. शिक्षक शुद्ध लेखन व अक्षर सुधारण्यासाठी सराव करून घेतात असे त्यांचे म्हणणे आहे. राहिलेले ३० टक्के विद्यार्थ्यांना हा सराव पुरेसा वाटत नसेल. या विद्यार्थ्यांना शिक्षक शुद्धलेखन व अक्षर सुधारण्यासाठी जो सराव घेतात तो त्यांच्या प्रगतीसाठी घेतला जाणारा सराव आहे हे कदाचित समजतही नसेल.

विधान क्रमांक २ : शिक्षक जादा तास घेऊन लेखन सुधारण्याचे प्रयत्न करतातअसा ३२.५४ टक्के विद्यार्थ्यांनी प्रतिसाद दिला आहे. शिक्षकांचे जादा जास घेण्याचे प्रमाण फारच कमी आहे असे दिसते. जागेची व वेळेची अडचण कदाचित असू शकेल.

विधान क्रमांक ३ व ४ : शिक्षक गृहकार्य, स्वाध्याय नियमितपणे देतात या विधानाला ६४.५४ टक्के विद्यार्थी मान्यता देतात म्हणजेच शिक्षकांचे स्वाध्याय देण्याचे प्रमाण पुरेसे आहे असे विधान क्रमांक तीन वरून दिसून येते. तसेच विधान क्रमांक चार वरून शिक्षक स्वाध्याय नियमितपणे तपासतात व चूका सुधारण्यास तोंगतात असे ६२.५४ टक्के विद्यार्थी म्हणतात, म्हणजे जवळ जवळ ७० टक्के शिक्षक विद्यार्थ्यांचे स्वाध्याय नियमितपणे तपासतात व चूका सुधारण्यासही तोंगतात म्हणजे शिक्षक विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक मार्गदर्शनही चांगल्या प्रकारे करतात असे म्हणता येईल.

विधान क्रमांक ५ : शिक्षक त्यांच्या पालकांना अभ्यास करून घेण्यासाठी सूचना देतात असे ५५ टक्के विद्यार्थ्यांचे म्हणणे आहे. आपण असे म्हणू शकतो की ५५ टक्के विद्यार्थ्यांना अधिक अभ्यासाची गरज आहे.

शाळेमध्ये त्यांचा अभ्यास पूर्ण करून घेणे अशक्य आहे तेव्हा ते पालकांची मदत मुलांचा अभ्यास करून घेण्यासाठी घेऊ इच्छितात.

कोष्टक क्रमांक २०

शिक्षक कोणकोणती शैक्षणिक साधने वापरतात.

	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	चित्रे	१४६	६६.३८
२]	तक्ते	११८	५३.६३
३]	नकाशे	८६	३९.०९
४]	रेडिओ	९१	४१.३६
५]	दूरचित्रवाणी	३७	१६.८१
६]	टेपरेकॉर्डर	४६	२०.९०
७]	चित्रफिती	३१	१४.०९
८]	पोस्टर्स	१०३	४६.८१
९]	हालचाल दर्शक चित्रे	४५	२०.४५
१०]	विविध प्रतिकृती	७०	३१.८१
११]	पारदर्शी	४०	१८.१८
१२]	फिल्म स्ट्रिप्स	४६	२०.९०

कोष्टक क्रमांक २० चे निरीक्षण केल्यास असे दिसते की शिक्षक कोणकोणती शैक्षणिक साधने वापरतात ? याचे निरीक्षण केल्यास सर्वात जास्त वापरले जाणारे शैक्षणिक साहित्य म्हणजे चित्रे होय. ६६.३८ टक्के विद्यार्थी

असे म्हणतात की शिक्षक चित्रे वापरतात. त्याच्या खालोखाल तक्ते वापरण्याचे प्रमाण ५३.६३ टक्के आहे, ४६.८१ टक्के विद्यार्थी असे म्हणतात की शिक्षक पोस्टर्स वापरतात तर ४१.३६ टक्के विद्यार्थी रेडिओ वापरतात असे म्हणतात. भाषा विषय असल्याने हे साहित्य त्यांना जास्त प्रमाणात वापरावे लागते. चित्रफिती वापरण्याचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे १४.०१ टक्के आहे. हालचाल दर्शक चित्रे वापरली जातात असे २०.४५ टक्के विद्यार्थी म्हणतात तर पारदर्शी १८.१८ टक्के, फिल्म स्ट्रिप्स व टेपरेकॉर्डर २०.१० टक्के शिक्षक वापरतात असे विद्यार्थी म्हणतात. दूरदर्शनचा वापर अध्यापनासाठी करण्याचे प्रमाण खूपच कमी म्हणजे १६.८१ टक्के आहे असे दिसते. ही टक्केवारी पाहता दूरदर्शन पेक्षा रेडिओ वापरण्याचे प्रमाण जास्त आहे, म्हणजेच दुपटीपेक्षा जास्त आहे असे दिसते. नकाशे व विविध प्रतिकृती ४०.०० टक्के पेक्षा कमी शिक्षक वापरतात असे दिसते. नकाशांचा वापर आवश्यक तेथे करणे गरजेचे आहे.

वरील आकडेवारी पाहता शिक्षक जी शैक्षणिक साधने वापरतात त्यांचे प्रमाण समाधानकारक आहे असे म्हणता येणार नाही. शिक्षकांनी हे प्रमाण वाढविणे अतिशय गरजेचे आहे. पारंपारिक पद्धतीनुसार शाब्दिक ज्ञान देणे आजच्या युगाला परवडणारी गोष्ट नाही. ज्ञानाच्या कक्षा अतिशय रुंदावलेल्या आहेत. आपल्यापुढे येणारा विद्यार्थी विविध अनुभव घेवून येत आहे, शिक्षकांनी त्यांच्या समोर तोकडे पडून चालणार नाही.

४.२ शिक्षक प्रश्नावली पृथःकरण

कोष्टक क्रमांक २१

आपली शैक्षणिक पात्रता काय आहे.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	बारावी	-	-
२]	बी. ए.	०७	३६. ८४
३]	बी. एस्सी.	-	-
४]	बी. कॉम.	-	-
५]	एम्. ए.	१२	६३. १६
६]	एम्. एस्सी.	-	-
७]	एम्. कॉम	-	-
	एकूण	१९	१००. ००

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास असे दिसते की, बी. ए. ही पदवी असणारे शिक्षकांचे प्रमाण ३६. ८४ टक्के आहे आणि एम्. ए. ही पदवी असणारे शिक्षक ६३. १६ टक्के आहेत. तसेच बी. एस्सी., एम्. एस्सी., बी. कॉम एम्. कॉम. ची पदवी असणारे शिक्षक नाहीत असे आढळले. याचे कारण सहज लक्षात येण्यासारखे आहे की भाषा विषयासाठी शिक्षकांना कला शाखाच निवडावी लागते. तसे पाहता हे प्रमाण समाधानकारक आहे कारण तुलनात्मकदृष्ट्या विचार केल्यास पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेले शिक्षक बी. ए. ची पदवी घेणा-या शिक्षकांपेक्षा जास्त आहेत म्हणजेच दुपटीपेक्षा थोडेसेच कमी आहे. इतर पदवीधरांना हिन्दी हा विषय शिकवावा लागत नाही ही चांगलीच बाब आहे.

बोर्डक क्रमांक २२

पदवी परीक्षा प्रमुख विषय कोणता आहे.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	हिन्दी	१५	७८. ९५
२]	भूगोल	०२	१०. ५३
३]	अर्थाशास्त्र	०१	५. २६
४]	इंग्रजी	०१	५. २६
	एकूण	१९	१००. ००

आपल्या पदवी परीक्षा प्रमुख विषय हिन्दी आहे असे ७८. ९५ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. भूगोल हा विषय पदवी परीक्षेसाठी असणारे शिक्षक १०. ५३ टक्के आहेत तर अर्थाशास्त्र पदवीधर ५. २६ टक्के व इंग्रजी पदवीधर ५. २६ टक्के आहेत असे दिसते.

वरील आकडेवारीनुसार हिन्दी पदवीधर शिक्षक जास्त आहेत परंतु २१. ०५ टक्के शिक्षक हे हिन्दी विषयाचे पदवीधर नसून इतर विषयाचे पदवीधर आहेत तरीही त्यांना हिंदी हा विषय अध्यापनासाठी दिलेला आहे असे दिसते. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत विद्यार्थी हा केंद्रस्थानी असला तरी या प्रक्रियेत योग्य अध्ययन-अनुभूती देणा-या शिक्षकांचे स्थानही तितकेच महत्त्वाचे आहे. त्याला आपल्या विषयाचे चांगले ज्ञान हवे. हिन्दी शिक्षक हा हिन्दी विषय पदवीधर असला पाहिजे. वरील आकडेवारीनुसार हिंदी विषय पदवीधर नसणा-या परंतु हिंदीचे अध्यापन करणा-या शिक्षकांचे प्रमाण जवळ जवळ २२ टक्के आहे हे प्रमाण कांही कमी नाही.

ज्या शिक्षकांचा पदवी परीक्षेत हिन्दी विषय नाही त्यांना अध्यापन करण्यात अनेक अडचणी येत असल्यात. विषय शिक्षकांची नेमणूक करताना त्यांच्या पदवीचा विषय विचारात घेतला जातो परंतु काही शैक्षणिक अडचणीमुळे, प्रशासकीय अडचणीमुळे पदवी परीक्षेत हिन्दी विषय नसलेल्या शिक्षकांची नेमणूक केली जात आसावी.

वरील विवेचनावरून असे म्हणता येईल की हिन्दी विषयाचे अध्यापन करण्यासाठी त्यांच्या पदवी परीक्षेचा विषय विचारात घेऊन अध्यापन द्यावे कारण हिन्दी विषय पदवी परीक्षेत नसल्यामुळे पुढील प्रकारच्या अनेक अडचणींना शिक्षकांना सामोरे जावे लागत आसावे, म्हणजेच विषय ज्ञान कमी असल्याने नेमके हिन्दी शब्दांचे उच्चार माहित नसणार त्यामुळे त्यांचे बोलणे अशुद्ध राहणार. योग्य त्या हिन्दी अध्यापन पद्धती माहित असणार नाहीत त्यामुळे नेमकी कोणती अध्यापन पद्धती कोणत्या पाठांना वापरावी लागेल हे समजणार नाही. त्याचप्रमाणे व्याकरणाचे सखोल ज्ञान नसणार, वरवर अभ्यास करून व्याकरण अचूकरित्या शिकविता येणार नाही. हिन्दीचे विविध साहित्यिक, लेखक, कवि यांचे विशेष ज्ञान असणार नाही त्यामुळे त्यांचा परिचय करून देणे अवघड जात आसावे. हिन्दी अध्यापनामध्येच स्वटया विविध अडचणी आल्या तर हिन्दी अध्यापनेतर कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात ते पुढाकार कसे घेणार ? हिन्दी कार्यक्रमात भाग कसे घेणार ? हिन्दी विषयाच्या विविध प्रशिक्षण वर्गास मनापासून कसे उपस्थित राहणार ? विद्यार्थ्यांना या विषयामध्ये कुशल कसे बनविणार ? त्यांना या विषयाची प्रेरणा कसे देणार ? हे सारे प्रश्न शेवटी अनुत्तरीतच राहणार यासाठी यापुढील काळात हिन्दी

शिक्षकांची नेमणूक करताना ज्यांच्या पदवी परीक्षेस हिन्दी विषय आहे अशाच शिक्षकांची निवड करावी. हिन्दी शिष्याय इतर कोणताही विषय असणा-या शिक्षकाची हिन्दी शिक्षक म्हणून निवड करू नये.

संशोधक बी. एड. महाविद्यालयात अध्यापनाचे काम करीत असताना त्याला असे जाणवले की बहुतेक विद्यार्थी हे दुसऱ्याच विषय घेऊन पदवी परीक्षा प्राप्त करतात व पुढे पदव्युत्तर परीक्षेस मात्र हिन्दी विषय हा प्रमुख विषय ठेवलेला असतो. वास्तविक पाहता हे पदवी परीक्षेसाठी तोच विषय असावयास हवा होता. कारण या विषयाचे सखोल ज्ञान त्यांना प्राप्त झाले असते. एकाच विषयात चांगली पारंगतता आली असती. काही वेळा आपले मित्र घेतात म्हणून आपण पदवी परीक्षेसाठी हिन्दी विषय घेतला असे विद्यार्थी शिक्षक म्हणतात तर काही वेळा विषयाचे महत्त्व त्यांना नंतर कळते तर काही वेळा योग्य मार्गदर्शन न मिळाल्याने आपण दुस-याच विषयात पदवी मिळविली असे त्यांच्या बोलण्यावरून लक्षात आले.

कोष्टक क्रमांक २३

पदव्युत्तर परीक्षेचा विषय कोणता आहे.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	हिन्दी	०८	६६. ६८
२]	मराठी	०१	८. ३३
३]	इंग्रजी	०२	१६. ६६
४]	उर्दू	०१	८. ३३
	एकूण	१२	१००. ००

एकूण एकोणीस शिक्षकांपैकी बारा शिक्षकांची शैक्षणिक पात्रता एम्. ए. असल्याचे कोष्टक क्रमांक एकवीसवरून दिसून आले. आणि त्यांना पदव्युत्तर परीक्षेचा विषय कोणता होता असे विचारले असता असे आढळून आले की ६६. ६८ टक्के शिक्षकांचा विषय हिन्दी हा होता. मराठी हा विषय पदव्युत्तर परीक्षेचा देणारे शिक्षक ८. ३३ टक्के, इंग्रजी विषयातून पदव्युत्तर परीक्षा देणारे शिक्षक १६. ६६ टक्के तर उर्दू हा विषय देणारे शिक्षक ८. ३३ टक्के आहेत असे दिसले.

पदव्युत्तर परीक्षेचा हिन्दी विषय देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण हे समाधानकारक आहे असे म्हणता येईल. याउलट एकूण ३३. ३२ टक्के शिक्षकांनी पदव्युत्तर परीक्षेचा हिन्दी विषय घेतलेला नाही असे दिसते. कदाचित इतर विषय देण्याचे कारण हे असेल की पुढे कुठे तरी या विषयाव्दारे प्रगती होण्यासाठी वाव असावा. वास्तविक पाहता १०० टक्के शिक्षकांनी हिन्दी विषय घेऊनच पदवी परीक्षा द्यावयाची होती. कारण जो विषय पदवी परीक्षेचा आहे तोच विषय पुढे पदव्युत्तर परीक्षेचा असला तर आपल्या विषयाचे ज्ञान वाढते, प्रगती होते. ज्या शिक्षकांनी इतर विषय घेऊन पदव्युत्तर परीक्षा दिली आहे त्यांना हिन्दी विषय अध्यापनात सखोलता आणता येत नाही. जे शिक्षक पदव्युत्तर परीक्षा हिन्दी विषय घेऊन झालेले आहेत त्यांना हिन्दी अध्यापनात सखोलता आणता येते म्हणजेच इतर विषय घेऊन पदव्युत्तर परीक्षा दिलेल्या शिक्षकांना हिन्दी अध्यापनासाठी त्यांच्या पदवीचा फारसा उपयोग होत नाही.

कोषटक क्रमांक २४

आपली व्यावसायिक पात्रता सांगा.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	डी. एड.	-	-
२]	बी. एड.	१८	९४. ७४
३]	हिन्दी सिनीअर	-	-
४]	अप्रशिक्षित	-	-
५]	एम्. एड.	०१	५. २६
	एकूण	१९	१००. ००

वरील कोषटकावरून असे दिसून येते की बी. एड. ही व्यावसायिक पात्रता असणारे शिक्षक ९४.७४ टक्के आहेत, तसेच एम्. एड. ही पात्रता असणारे शिक्षक ५.२६ टक्के आहेत म्हणजेच तेही बी. एड. झालेले आहेत. एकूण शंभर टक्के शिक्षक हे प्रशिक्षित आहेत. ही आकडेवारी अतिशय समाधानकारक आहे असे म्हणावे लागेल. प्रत्येक अध्यापकांना आपले अध्यापन कार्य योग्य त-हेने करण्यासाठी व आपल्या अध्यापन कार्यात सफल बनण्यासाठी प्रशिक्षण घेणे अति आवश्यक आहे. प्रशिक्षित शिक्षक शिक्षणाचे मनोविज्ञान, शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान, शिक्षणाच्या प्राचीन तसेच नवीन अध्यापन पद्धती चांगल्या प्रकारे समजू शकतो, आपले ज्ञान विद्यार्थ्यांना चांगल्या प्रकारे प्रदान करू शकतो एवढेच नव्हे तर जर त्याने प्रशिक्षण घेतले नसेल तर त्याची अध्यापक म्हणून निष्पत्तीच होणार नाही. प्रत्येक शिक्षकाला प्रशिक्षण घेणे आता अनिवार्य मानले गेले आहे. त्याप्रमाणेच हिन्दी अध्यापकालाही प्रशिक्षण घेणे आवश्यकच आहे यात शंका नाही.

रिचर्ड मूल कास्टर ने लिहिले आहे की, "अप्रशिक्षित शिक्षकों को शिक्षा प्रदान करने के लिए नियुक्त न किया जाये" ? तसेच जॉन लॉक ने लिहिले आहे की, "जो पढाने का ढंग जानता है, वही शिक्षा का गुप्त रहस्य जानता है" १ २ ही गोष्ट हिन्दी शिक्षकांवरही लागू होते. प्रशिक्षणाच्या माध्यमाव्दारे विविध शैक्षणिक सिद्धान्तांची माहिती होते व याचा वर्गति वापर करता येतो.

एम्. एड. ही व्यावसायिक पात्रता धारण केलेले शिक्षक ५.२६ टक्के आहेत. हे प्रमाण अतिशय न्गण्यच म्हणावे लागेल. कोष्टक क्रमांक २१ चा विचार केल्यास जवळ जवळ ७० टक्के शिक्षक पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेले आढळले परंतु पदव्युत्तर व्यावसायिक शिक्षण घेणारे शिक्षकांचे प्रमाण खूप कमी आहे असे दिसते.

"सिनीअर हिन्दी शिक्षक सनद" ही परीक्षा उत्तीर्ण झाल्याने शिक्षक हा "पात्र हिन्दी शिक्षक" बनू शकतो. ही उपाधी प्राप्त केल्यावर तो माध्यमिक शाळेत आठवी ते दहावी पर्यन्त हिन्दी विषय अध्यापनाचे कार्य करू शकतो तसेच उच्चमाध्यमिक किंवा ज्युनिअर महाविद्यालयात अध्यापन करण्यासाठी पात्र मानला गेला आहे. परंतु ही उपाधी प्राप्त केलेला एकही शिक्षक आढळला नाही.

अप्रशिक्षित शिक्षक एकही आढळला नाही ही हिन्दी विषयासाठी व शाळेसाठी अत्यंत चांगली व समाधानाची गोष्ट आहे.

-
१. केशव प्रसाद. "हिन्दी शिक्षण" [नवी दिल्ली : प्रकाशन - धनपतराय अण्ड सन्स, नवी दिल्ली, १९८९], पान नं. ४६
 २. कित्ता. पान नं. ४६.

कोषटक क्रमांक २५

बी. एड. असल्यास बी. एड. च्या अध्यापन पद्धती
कोणत्या.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	हिन्दी-मराठी	१२	६३. १६
२]	हिन्दी-भूगोल	०४	२१. ०५
३]	हिन्दी-इतिहास	०३	१५. ७९
	एकूण	१९	१००. ००

माध्यमिक स्तरावर भूगोलाचे अध्यापन करण्यासाठी हिन्दी विषयाचा पदवीधर व प्रशिक्षण महाविद्यालयात हिन्दी अध्यापन पद्धती घेतलेल्या शिक्षकांना हिन्दीचे अध्यापन दिले जाते. वरील कोषटकानुसार ६३. १६ टक्के शिक्षकांनी हिन्दी - मराठी ह्या दोन अध्यापन पद्धतींची निवड केली होती असे दिसते. हिन्दी-भूगोल ह्या अध्यापन पद्धती २१. ०५ टक्के शिक्षकांनी तर हिन्दी - इतिहास अध्यापन पद्धती १५. ७९ टक्के शिक्षकांनी निवडल्या आहेत.

वरील आकडेवारीनुसार प्रत्येक शिक्षकांच्या बी. एड. अध्यापन पद्धतींमध्ये हिन्दी अध्यापन पद्धतीचा समावेश असलेला दिसतो. पदवी परीक्षेत हिन्दी विषय नसून व फक्त बी. एड. ची एक अध्यापन पद्धती हिंदी असली तरी हिंदी विषयाचे अध्यापन शिक्षकांना दिले जाते असे दिसते. हिंदी विषयाचे पदवीधर नसल्याने विषयाचे सखोल ज्ञान, अध्यापन साहित्यांचा वापर त्या विषयाची अध्यावत माहिती शिक्षकांना नसते. अशा वेळी शिक्षक असमर्थ ठरू शकतात त्यांचे अध्यापन प्रभावी होत नाही त्याचा अनिष्ट

परिणाम विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर होतो. त्यामुळे हिन्दी विषय अवघड आहे असा विद्यार्थ्यांचा समज होतो. म्हणून हिन्दी विषयाचा पदवीधर नसणा-या शिक्षकांना या स्तरावर हिन्दी अध्यापन देण्यात येऊ नये.

संशोधकाला बी. एड्. महाविद्यालयात अध्यापन करीत असताना एक गोष्ट प्रकळाने जाणवत आहे की विद्यार्थी-शिक्षक या स्तरावर दोन अध्यापन पद्धती निवडताना दुसरी अध्यापन पद्धती विचार पूर्वक निवडत नाहीत. ब-याचवेळा ज्या विषयाचे अध्ययन आपण पदवी परीक्षेच्या वेळेत केलेले नाही असे विषय निवडतात मग या विषयाशी त्यांचा संबंध कधीच आलेला नसतो. शाळेमध्ये आपल्याला अध्यापनासाठी हेच विषय देण्यात येणार याची माहिती त्यांना नसते मग ज्या विषयावर आपण आपले प्रभुत्वच नाही अशा विषयाचे अध्यापन पुढे नाईलाजाने करावे लागते.

हिन्दी अध्यापन पद्धती नसलेल्यांना हिन्दी विषयाचे खरे ज्ञान नसते, वरवर तयारी करून शिकविले जाते. काही वेळा तर बराच गोंधळ उडतो. बहुतेक वेळा आपल्या मित्राने निवडलेली अध्यापन पद्धतीच निवडली जाते आणि पुढे पुढे कळू लागते की आपल्याला ज्या विषयाचे ज्ञान नाही त्या विषयाचे पाठ घेणे किती अवघड आहे. त्याचप्रमाणे शिक्षण महाविद्यालयातफेही अध्यापन पद्धती दिली जाते आणि मग त्याचा स्वीकार करणे अपरिहार्यच असते. या सर्वांचा परिणाम शेवटी विद्यार्थ्यांवर होतो, त्यांना विषयाचे खरे ज्ञान मिळत नाही, त्या विषयातील बारकावे कळत नाहीत आणि असेच अर्धवट ज्ञान घेऊन विद्यार्थी पुढे-पुढे जातो आणि माध्यमिक शाळेपासून त्या विषयाची राहिलेली कमतरता कायम टिकते.

कोष्टक क्रमांक २६

आपला शैक्षणिक अनुभव

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	०१ ते ०५ वर्षे	०४	२१.०५
२]	०६ ते १० वर्षे	०५	२६.३१
३]	११ ते १५ वर्षे	०३	१५.७२
४]	१६ ते २० वर्षे	०१	०५.२६
५]	२१ ते २५ वर्षे	०३	१५.७२
६]	२६ ते ३० वर्षे	०२	१०.५४
७]	३१ ते ३५ वर्षे	०१	०५.२६
	एकूण	१९	१००.००

प्रतिसादक शिक्षकांच्या एकूण शैक्षणिक अनुभवाचा विचार केल्यास १ ते ५ वर्षे शैक्षणिक अनुभव २१.०५ टक्के शिक्षकांना आहे, ६ ते १० वर्षे २६.३१ टक्के शिक्षकांना, ११ ते १५ वर्षे अनुभव १५.७२ टक्के शिक्षकांना, १६ ते २० वर्षे ५.२६ टक्के शिक्षकांना, २१ ते २५ वर्षे १५.७२ टक्के शिक्षकांना २६ ते ३० वर्षे १०.५४ टक्के शिक्षकांना, ३१ ते ३५ वर्षे ५.२६ टक्के शिक्षकांना शिकविण्याचा अनुभव आहे असे आढळले.

एक ते पाच वर्षे शिकविण्याचा अनुभव २१.०५ टक्के शिक्षकांना आहे, तर ६ ते ३५ वर्षेपर्यन्त शिकविण्याचा अनुभव ७८.९५ टक्के शिक्षकांना आहे असे म्हणता येईल. ३१ ते ३५ वर्षे अनुभवापर्यन्त पोहोचलेले शिक्षक ५.२६ टक्के आहेत असे दिसते. ६ ते १० वर्षे अनुभव असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २६.३१ टक्के म्हणजे सर्वात जास्त आहे असे आढळले.

कोष्टक क्रमांक २७

नववी व दहावी इयत्तेस हिन्दी शिकविण्याचा अनुभव

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	०१ ते ०५ वर्षे	०६	३१.५८
२]	०६ ते १० वर्षे	०३	१५.७९
३]	११ ते १५ वर्षे	०३	१५.७९
४]	१६ ते २० वर्षे	०२	१०.५४
५]	२१ ते २५ वर्षे	-	-
६]	२६ ते ३० वर्षे	०५	२६.३०
७]	३१ ते ३५ वर्षे	-	-
	एकूण	१९	१००.००

हिन्दी विषयासंबंधी अनुभवाचा विचार केल्यास नववी व दहावी इयत्तेस हिन्दी शिकविण्याचा शिक्षकांचा अनुभव पाहता ३१.०८ टक्के म्हणजे तुलनात्मकदृष्ट्या सर्वात जास्त प्रमाण असलेले शिक्षक १ ते ५ वर्षांचा अनुभव असलेले आढळले तसेच २६ ते ३० वर्षे हिन्दी शिकविण्याचा अनुभव असणारे शिक्षक २६.३० टक्के आहेत असे आढळले. यावरून ६ वर्षांपासून ३० वर्षांपर्यन्त नववी व दहावीस हिन्दी विषय शिकविण्याचा अनुभव असलेले एकूण तेरा शिक्षक म्हणजेच ६८.४२ टक्के शिक्षक आढळले.

कोष्टक क्रमांक २६ चा विचार केल्यास ५.२६ टक्के शिक्षक ३१ ते ३५ वर्षांपर्यंतचा शैक्षणिक अनुभव असणारे आढळले परंतु नववी व दहावीस हिन्दी विषय शिकविण्याचा अनुभव तीस वर्षांच्या पुढे असणारे शिक्षक आढळले नाहीत.

एकंदररित्या असे म्हणता येईल की फारच कमी अनुभव असणारे शिक्षक ३१.५८ टक्के आहेत व ते फक्त १ ते ५ वर्ष हिन्दी शिक्षविण्याचा अनुभव असणारे आढळले तर एकूण ६८.४२ टक्के शिक्षक हे हिन्दी शिक्षविण्याचा अनुभव ६ वर्षांपासून ते ३० वर्षापर्यन्त असलेले आढळले.

ज्या शिक्षकांना नववी व दहावीस शिक्षविण्याचा अनुभव कमी आहे त्यांनी अनुभवी शिक्षकांकडून वेळोवेळी मार्गदर्शन घ्यावे. आपल्याला या विषयासंबंधी असणा-या समस्या त्यांच्याकडून सोडवाव्यात. आपली शैक्षणिक प्रगती होण्यासाठी इतरांची मदत घेण्यात किंवा आपण कोठे कमी पडतो हे अनुभवी व्यक्तींना सांगण्यात कमीपणा मानू नये. अनुभवी व्यक्तीकडे असणारी विषयाची पारंगतता, त्यांचा अनुभव जाणून घेण्याचा प्रयत्न करावा व अनुभवी शिक्षकांनी नवीन शिक्षकांना मदत करावी. मुख्याध्यापकांनीही अशा शिक्षकांना वेळोवेळी मार्गदर्शन करावे.

कोष्टक क्रमांक २८

आपण शिकवित असलेल्या वर्गाचा हिन्दी विषयाचा निकाल साधारणपणे किती टक्के लागतो.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	२० टक्केच्या खाली	-	-
२]	२० ते ३५ टक्के	-	-
३]	३५ ते ५० टक्के	०१	०५. २६
४]	५० ते ७० टक्के	०३	१५. ७९
५]	७० टक्केच्या पुढे	१५	७८. ९५
	एकूण	१९	१००. ००

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास असे कळते की विविध शाळांमध्ये हिन्दी विषयाचा निकाल ७० टक्केच्या पुढे असणा-या शाळा ७८.२५ टक्के आहेत, तसेच १५.७२ टक्के शिक्षकांच्या शाळेत हिन्दी या विषयाचा निकाल ५० ते ७० टक्के लागतो असे दिसते. हे प्रमाण बरे आहे असे म्हणता येईल.

हिन्दी विषयाचा एकूण निकाल ३५ ते ५० टक्के असण्याचे प्रमाण ५.२६ टक्के शिक्षकांच्या शाळेत आहे. हे प्रमाण न्याय्यच आहे असे म्हणावे लागेल. काही शालेय अडचणींमुळे तर काही विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक पातळीमुळे हे निकाल कमी लागत असावेत.

इयत्ता नववी व दहावीचा निकाल कोणत्याही शाळेत ३५ टक्केच्या खाली लागत नाही असे दिसते कारण कोणत्याच शिक्षकांनी या निकालाला प्रतिसाद दिलेला नाही. ही गोष्ट अतिशय समाधानकारक आहे. ज्या शाळांचा निकाल ७० टक्केच्या पुढे आहे त्यांनी समाधान न मानता पूर्ण १०० टक्के निकाल कसा लागेल यासाठी प्रयत्नशील रहावे, त्यासाठी वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब करावा.

पन्नास ते सत्तर टक्के निकाल असणा-या शाळांनी हळूहळू सत्तर टक्केच्या पुढे हिन्दी विषयाचा निकाल लावण्याचा प्रयत्न करावा तसेच ३५ ते ५० टक्के निकाल असणा-या शाळांनी तर जास्तीत जास्त प्रयत्न करावेत व आपल्या शाळेचा निकाल जास्तीत जास्त लावावा. विद्यार्थ्यांचा या विषयाचा जादा अभ्यास घ्यावा, जादा तास घ्यावेत, गृहपाठ नियमितपणे घ्यावेत व वेळच्या वेळी वर्गामध्ये मूल्यमापन करावे. विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक मार्गदर्शन करावे, मार्गदर्शन करून प्रेरणा द्यावी व कार्य करण्यास त्यांना उद्युक्त करावे. शाळेमधील अध्ययनाच्या गोष्टींची कमतरता जाणून घेऊन त्या दूर करण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे तसेच मुख्याध्यापकांनी शिक्षकांच्या या विषयासंबंधी असणा-या समस्या जाणून घ्याव्यात.

कोषटक क्रमांक २९

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी हिन्दी
विषयातून जी उद्दिष्टे साध्य व्हावयात
हवी ती साध्य होतात का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१६	८४.२१
२]	नाही	०३	१५.७९
	एकूण	१९	१००.००

कोषटक क्रमांक १ २९ चे निरीक्षण करता असे दिसते की ८४.२१ टक्के शिक्षक हिन्दी विषयातून सर्वांगीण विकासाची उद्दिष्टे साध्य होतात असे म्हणतात, या शिक्षकांना अभ्यासक्रम सर्व दृष्टीने परिपूर्ण आहे असे वाटते. १५.७९ टक्के शिक्षक या अभ्यासक्रमातून सर्वांगीण विकासाची उद्दिष्टे साध्य होत नाहीत असे म्हणतात, त्यांच्या दृष्टीने हा अभ्यासक्रम समाधानकारक नाही. कोणत्या कमतरता व दृष्टी या अभ्यासक्रमात आहेत हे या शिक्षकांनी अभ्यासक्रम तयार करणा-या मंडळाला कळवावयात.

कोष्टक क्रमांक ३०

हिन्दी अभ्यासक्रमात बदल हवा असल्यास कोणत्या प्रकारचा बदल अपेक्षित आहे.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	पुस्तकांची भाषा कठीण व समजण्यास अवघड आहे.	०४	२१.०५
२]	कवयपाठांचे प्रमाण कमी व्हावे	०३	१५.७९
३]	कवितांचे प्रमाण कमी आहे त्या थोड्या वाटवाव्यात	०८	४२.१०
४]	कवितांचे प्रमाण जास्त आहे ते कमी व्हावे.	-	-
५]	व्याकरण अवघड आहे ते सोपे व्हावे	०१	५.२६
	एकूण	१६	

वरील कोष्टकावरून असे दिसते की पुस्तकांची भाषा कठीण आहे व समजण्यास अवघड असावी असे म्हणणारे शिक्षक २१.०५ टक्के आहेत तसे पाहता हे प्रमाण कमी आहे तरीदेखील याचा विचार व्हावयास हवा. तसेच १५.७९ टक्के शिक्षकांना गद्य पाठांचे प्रमाण जास्त आहे असे वाटते हे प्रमाण कमी असते तर चांगले झाले असते असे या शिक्षकांना वाटते. कवितांचे प्रमाण कमी आहे व कवितांचे प्रमाण जास्त आहे या विधानांचा तुलनात्मकदृष्ट्या विचार केल्यास असे दिसते की कवितांचे प्रमाण कमी असून ते वाटवावे असे म्हणणारे शिक्षक ४२.१० टक्के आहेत म्हणजेच जवळ जवळ हे प्रमाण निम्मे आहे व विचार करण्यासारखे आहे. याउलट कवितांचे प्रमाण कमी करावे असा प्रतिसाद देणारा एकही शिक्षक नाही यावरून खरोखरच कवितांचे प्रमाण वाढले

पाहिजे असा आग्रह करणे गरजेचे आहे. पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळाकडे असे अभिप्राय पाठवून या समस्येबद्दल विचार करण्यास लावणे गरजेचे आहे.

व्याकरण अवघड आहे हे तोपे व्हावे असे म्हणणारे शिक्षकांचे प्रमाण ५.२६ टक्के आहे यावरून शिक्षकांमध्ये या झयत्तांच्या व्याकरणाबद्दल समाधान आहे असे दिसते. व्याकरणाचे अध्यापन करणे त्यांना जड जात नाही व कोणत्याही प्रकारची समस्या व्याकरणाबद्दल त्यांच्या जवळ नाही.

गोष्टक क्रमांक ३१

आणखी कोणत्या नवीन गोष्टींचा या झयत्तांच्या अभ्यासक्रमात समावेश व्हावा असे वाटते.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	लेखन सुधारण्यासाठी लेखन करून घेण्यास अभ्यासक्रमात वाव असावा.	१०	५२.६३
२]	शब्द व वाक्य उच्चारण सरावासाठी फक्त वाचन सराव व्हावा असे पाठ ही हवेत.	०९	४७.३७
३]	व्याकरण सरावासाठी भरपूर स्वाध्याय पुस्तकांमध्ये हवेत.	१०	५२.६३

विद्यार्थ्यांचे लेखन सुधारण्यासाठी जादा लेखन करून घेण्याची सोय अभ्यासक्रमात हवी असे ५२.६३ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. आपल्या अभ्यासक्रमात अशी सोय फारच कमी आहे. प्रश्नोत्तराच्या लेखनालाच अभ्यासक्रमात प्रामुख्याने वाव दिलेला आहे आणि त्याव्दारे लेखन सराव होऊ शकत नाही. कोणत्याही भाषेवर प्रभुत्व प्राप्त होण्यासाठी शुद्ध लेखनाला अतिशय महत्त्व आहे.

शब्द व वाक्य शुद्धत्वाने उच्चारण्याकरिता वाचन सराव अतिशय महत्त्वाचा आहे आणि फक्त वाचनाचा सराव करून घ्यावा असे पाठ अभ्यासक्रमात समाविष्ट झालेले नाहीत. फक्त वाचन सराव व त्यायोगे

वाचन सुधार आणि परिणाम स्वल्प शब्द व वाक्यांचे शुद्ध उच्चारण होणे गरजेचे आहे असे म्हणणारे शिक्षक ४७.३७ टक्के आहेत म्हणजेच जवळ जवळ हे प्रमाण ५० टक्के आहे. अभ्यासक्रम निर्मिती मंडळाने याचा विचार करावा कारण माध्यमिक शाळेमध्येच आपण विद्यार्थ्यांचे शुद्धलेखन व शुद्धवाचन याकडे लक्ष देऊ शकतो व त्यांना यामध्ये प्राविण्य प्राप्त करण्यास मदत करू शकतो. इंग्रजी भाषेतील पाठांच्या मांडणीत ज्याप्रमाणे ऐकणे, वाचणे, लिहिणे यावर भर दिलेला आहे तसा हिन्दीत देखील असावा.

व्याकरणाच्या सरावासाठी भरपूर स्वाध्याय हवेत असे ५२.६३ टक्के शिक्षक म्हणत आहेत. म्हणजेच पाठ्यपुस्तकात व्याकरण सरावासाठी भरपूर स्वाध्याय नाहीत त्यामुळे त्यांचे प्रमाण वाढवावे असे या शिक्षकांचे म्हणणे आहे. भाषा विषयामध्ये व्याकरणाला अतिशय महत्त्व आहे. व्याकरणाला सरावाची अत्यंत गरज आहे. सरावाबिना व्याकरण अर्धवट राहिल. विद्यार्थी व्याकरणाकडे उदासीनतेने पाहतील त्यांच्या अनावडीचा विषय व्याकरण बनेल आणि व्याकरणाचे अध्ययन नीरस वाटेल. भाषेचे एक प्रमुख अंग व्याकरण आहे आणि या अंगाकडे दुर्लक्ष केल्यास व्याकरणाला अपंग बनविल्यासारखे होईल. गणित विषयाला जशी सरावाची आवश्यकता आहे तशीच व्याकरणालाही सरावाची आवश्यकता आहे.

कोष्टक क्रमांक ३२

हिन्दी विषयाच्या तासिका पुरेशा आहेत काय.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	०६	३१.५८
२]	नाही	१३	६८.४२
	एकूण	१९	१००.००

वरील कोष्टकावरून ६८.४२ टक्के शिक्षकांना हिन्दी विषयाच्या तासिका पुरेशा वाटत नाहीत तर ३१.५८ टक्के शिक्षकांना या तासिका पुरेशा आहेत असे वाटते. तरीसुद्धा तासिका पुरेशा नाहीत असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण जास्त आहे त्यामुळे याचा विचार घ्यावा. तासिका वाटवून देणे आवश्यक आहे; किंवा याच तासिकेत तो भाग पूर्ण करा करता येईल याचे प्रशिक्षण शिक्षकांना द्यावे लागेल.

कोष्टक क्रमांक ३३

जादा तासिका घेतल्यास प्रामुख्याने त्यात कोणते कार्य केले जाते.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	अभ्यासक्रम पूर्ण करणे	०५	२६.३१
२]	व्याकरणाचा सराव घेणे	०९	४७.३७
३]	अक्षर जु सुधारणे	०३	१५.७९
४]	शुद्धलेखन सुधार करून घेणे	०३	१५.७९
५]	अभ्यासक्रम पूर्ण झाला असल्यास जादा सराव करून घेणे	०७	३६.८४
६]	निबंध लेखन करून घेणे	१०	५२.६३

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास असे म्हणता येईल की अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यासाठी जादा तासिका घेणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २६.८१ टक्के आहे. उपलब्ध तासिकामध्ये अभ्यासक्रम पूर्ण करणे शक्य नसेल त्यासाठी जादा तासिका घेऊन हे शिक्षक अभ्यासक्रम पूर्ण करतात असे दिसते.

तुलनात्मक दृष्ट्या पाहता जादा तासिकांचा उपयोग जास्त प्रमाणात निर्बंध लेखन करून घेण्यासाठी केला जातो असे दिसते, शेकडा ५२.६३ शिक्षक जादा तासिका निर्बंध लेखन करून घेण्यासाठी घेतात, त्याखालोखाल ४७.३७ टक्के शिक्षक व्याकरणाचा सराव करून घेण्यासाठी जादा तासिका घेतात. कमीत कमी पन्नास टक्के शिक्षक व्याकरणाच्या सरावाला महत्त्व देतात असे दिसते. उपलब्ध तासिकांमध्ये व्याकरण सरावासाठी वेळ कमी पडतो म्हणून जादा तासिका घेऊन सराव घेण्याचा प्रयत्न हे शिक्षक करतात असे म्हणता येईल.

विद्यार्थ्यांचे अक्षर सुधारण्याचा प्रयत्न १५.७९ टक्के शिक्षक जादा तास घेऊन करतात असे दिसते. हे प्रमाण अतिशय कमी आहे. त्याचप्रमाणे १५.७९ टक्के शिक्षक शुद्धलेखन सुधारण्यासाठी जादा तासांचा वापर करतात. हिन्दी विषयाचे लेखन शुद्ध होण्यासाठी शुद्धलेखनाचे नियम विद्यार्थ्यांना माहित होणे अति गरजेचे आहे. शिक्षकांनी कमीत कमी हिन्दीच्या तासाला शुद्धलेखनाच्या नियमांची माहिती सांगित रहावे.

अभ्यासक्रम पूर्ण झाला असेल तरी जादा तास घेऊन अभ्यासक्रमाचा सराव करून घेणारे शिक्षक ३६.८४ टक्के म्हणजे जवळ जवळ ४० टक्के आहेत. यावरून असे म्हणता येईल की जादा तास शिक्षकांनी घेतले तरी ते अभ्यासक्रम दृढ होण्यासाठी घेतात म्हणजेच अभ्यासक्रमावरच अधिक जोर दिला जातो. पुस्तकांमध्ये आहेत तेवढे प्रश्नोत्तर पाठ करून घेणे, उत्तरांचे लेखन करून घेणे, यावरच शिक्षक अधिक लक्ष देतात असे म्हटल्यास गैर ठरणार नाही.

अक्षर सुधारणे आणि शुद्धलेखन सुधारणे यासाठी फारच कमी शिक्षक जादा तासाचा वापर करतात असे दिसते. सर्वच शिक्षकांनी याचा उपयोग करावा.

कोष्ठक क्रमांक ३४

हिन्दीके पाठ शिकविण्यापूर्वी त्याचे नियोजन करता का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	श्रेण्डा प्रमाण
१]	होय	१२	१००.००
२]	नाही	-	-
	एकूण	१२	१००.००

वरील कोष्ठकावरून असे म्हणता येईल की १०० टक्के शिक्षक हिन्दीके पाठ शिकविण्यापूर्वी नियोजन करतात ही अतिशय समाधानकारक गोष्ट आहे. शिक्षक पाठाचे नियोजन करताना उद्दिष्टे, अध्यापन पद्धती, पाठाचा आशय, विविध साधने, अध्ययन अनुभव इत्यादी सर्वांचा विचार करीत असावेत.

भाई योगेंद्रजीत दांनी आपल्या पुस्तकात पाठ नियोजनाची व्याख्या केलेली आहे, ती अशी - "पाठ नियोजन उन उपलब्धियों की सूची का शीर्षक है, जिन्हें शिक्षक कक्षा में प्राप्त करना चाहता है । इनमें वे सब साधन तथा क्रियाएँ आयेंगी जिन की सहायता से वे उपलब्धियाँ प्राप्त की जाती हैं ।" "Lesson plan is the little given to a statement of the achievements to be realized and the specific means by which these are to be attained as a result of the activities engaged in during the period." ³

३. भाई योगेंद्रजीत, "हिन्दी भाषा शिक्षण" [आगरा : विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा, अष्टादश संस्करण १९८७], पान नंबर २१५.

कोष्टक क्रमांक ३५

नियोजनात कोणत्या भागाचा समावेश आपण करता.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	पाठ टाचण काढणे	१४	७३.६८
२]	महत्वाचे मुद्दे लिहून काढणे	११	५७.८९
३]	शैक्षणिक साहित्य कोणते वापरावेत याचा विचार करणे.	०७	३६.८४
४]	स्वाध्याय कोणता द्यावा हे ठरविणे	११	५७.८९
५]	कोणते अध्ययन अनुभव घावेत हे ठरविणे	०४	२१.०५
६]	पाठ्य मुद्दा स्पष्ट करताना व्यवहारातील भागांशी सांगड घालणे	१२	६३.१६
७]	विद्यार्थ्यांना त्या संबंधात असणारी माहिती कोणत्या प्रश्नातद्वारे मिळवता येईल याचा विचार करणे	०७	३६.८४
८]	अध्यापन पद्धती ठरविणे	०२	१०.५३

वरील कोष्टक पाहता असे म्हणता येईल की ७३.६८ टक्के शिक्षक पाठाचे टाचण काढूनच वर्गावर जातात ही अतिशय चांगली सवय आहे. पाठ टाचण काढल्याने नेमके आपल्याला काय शिकवायचे आहे याची जाणीव शिक्षकांना होते. आपण कोणते प्रश्न विचारणार आहोत ? कोणते नवीन शब्द समजावून देणार आहोत, त्या शब्दांचे वाक्यात उपयोग करण्यासाठी कोणती उदाहरणे देणार आहोत, शैक्षणिक साहित्य कोणते वापरावेत, अध्ययन अनुभव कोणते द्यावेत इत्यादी सर्व गोष्टींचा विचार करून शिक्षक वर्गात जातात.

पाठ टाचण काढण्याच्या खालोखाल ६३.१६ टक्के शिक्षक पाठ्यमुद्दे स्पष्ट करताना व्यवहारातील भागांशी त्यांची सांगड घालण्यासाठी विचार करतात. जर शिक्षकविताना व्यवहारातील उदाहरणे दिली तर विद्यार्थ्यांना पाठ्यमुद्दे लगेच आकलन होतील व ते दीर्घकाळासाठी लक्षात राहतील हे सत्य नाकारता येणार नाही.

पाठासंबंधी द्यावयाचे महत्त्वाचे मुद्दे लिहून काढतात आणि स्वाध्याय कोणता द्यावा हे ठरविणारे ५७.८९ टक्के शिक्षक आहेत. महत्त्वाचे मुद्दे अगोदरच लिहून काढल्याने कोणत्या मुद्द्यांना विशेष महत्त्व द्यायचे हे अगोदरच शिक्षकांना कळते व त्यादृष्टीने विद्यार्थ्यांची तयार करून घेता येते. तसेच स्वाध्याय कोणता द्यावा हे अगोदरच ठरविणारे शिक्षकही ५७.८९ टक्केच आहेत आणि राहिलेले शिक्षक, जवळ जवळ ४२ टक्के शिक्षक हे आयत्या वेळी स्वाध्याय देतात असे दिसून येते. या शिक्षकांनीही स्वाध्याय अगोदरच ठरवावेत म्हणजे योग्य व आवश्यक स्वाध्याय विद्यार्थ्यांना मिळतील. विद्यार्थ्यांना आनंद मिळेल, कृती करण्यास वाव मिळेल व त्यांचे मनोरंजन होईल असे स्वाध्याय ठरवावेत.

शैक्षणिक साहित्य कोणते वापरावे याचा विचार फक्त ३६.८४ टक्के शिक्षक करतात व कोणते अध्ययन अनुभव द्यावेत हे फक्त २१.०५ टक्के शिक्षक ठरवितात असे दिसते आणि हे प्रमाण विचार करण्यासारखे आहे. एवढ्या कमी प्रमाणात शाळेमध्ये शैक्षणिक साहित्य वापरले जाते ही अत्यंत विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे. दृक-श्राव्य साधने शिक्षकांना आपले कार्य कुशलतेने पार पाडण्यासाठी मदत करतात. या साधनामुळे विद्यार्थ्यांना ऐकून व पाहून अथवा वाचण्याची सवय लावता येते परंतु अशी साधने वापरण्याचा शिक्षक कंटाळा करतात असे दिसते आणि पारंपारिक शिक्षण पद्धतीच उचित

आहे असे त्यांना कदाचित वाटत असेल. यासंदर्भात भाई योगेंद्रजीत यांनी आपल्या पुस्तकात खालील विचार मांडलेले आहेत.

"शैक्षणिक साधन के प्रयोग न होने के कारण -

शिक्षा के क्षेत्र में सहायक साधनों की इतनी उपयोगिता होने पर भी इनका यथोचित प्रयोग नहीं हो रहा है । अनेक शिक्षा - अधिकारी तथा अध्यापक भी उन साधनों का प्रयोग करने से हिचकिचाते हैं । अभी भी सन्देह बना हुआ है । इस सन्देह के क्या कारण हैं ?

१. सन्देह का एक कारण है - यन्त्रों के प्रति अनास्था की भावना, चाहे उस यन्त्र का प्रयोग करना कितना ही सरल क्यों न हो,

२. अध्यापक इस बात से घबराते हैं कि कहीं यह उपकरण उनका स्थान न ले लें । विशेषतः वे अध्यापक जिनका भाषा सम्बन्धी उच्चारण अशुद्ध है, इनके प्रयोग से और भी डरते हैं । वे समझते हैं कि यदि भाषा शिक्षण में चलचित्र या ध्वनिलेख आदि की सहायता ली गई तो उनकी गलती पकड़ी जाएगी ।

३. कुछ लोगों को इस बात का भी डर है कि इन साधनों को जुटाने में धन अधिक खर्च होगा । " ४

शिक्षकांनी शैक्षणिक साधने आवडीने वापरावीत व आपले श्रम वाचवावेत.

विद्यार्थ्यांना जे शिक्षकायचे आहे त्या संबंधाची माहिती कोणत्या प्रश्नांद्वारे मिळविता येईल याचा विचार ३६.८४ टक्के शिक्षक करतात असे म्हणता येईल. हे प्रश्न म्हणजे पाठ्यवस्तूत पोषक असे प्रश्न नाहीत तर जी पाठ्यवस्तू आहे त्या संबंधी कितपत माहिती विद्यार्थ्यांना आहे हे माहित करून घेण्यासाठी विचारण्यात येणारे प्रश्न होत. असे प्रश्न ही शिक्षकांनी तयार करून घ्यावेत म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या पूर्व ज्ञानाची नवीन ज्ञानाशी सांगड घालणे अवघड जाणार नाही. राहिलेल्या ४० टक्के शिक्षकांनीही असे प्रश्न अगोदरच तयार करून विद्यार्थ्यांना पाठ्यवस्तूसंबंधी कितपत माहिती आहे हे पहावे म्हणजे आणखी जादा माहिती कोणती द्यावी लागेल हे ठरविता येईल.

फक्त १०.५३ टक्के शिक्षकच वर्गात जाण्यापूर्वी कोणती अध्यापन पद्धती वापरावी याचा विचार करतात असे दिसते आणि हे प्रमाण फारच कमी आहे असे म्हणता येईल. समोरचे विद्यार्थी कसे आहेत, त्यांना कोणत्या पद्धतीने शिक्षावे लागेल ? याचा विचार करणे अत्यंत गरजेचे आहे. तसेच पाठ कोणत्या प्रकारचा आहे तो चांगला समजण्यासाठी आवश्यक कोणती पद्धती वापरता येईल याचा विचार शिक्षकांनी करावाच. म्हणजेच राहिलेल्या ९० टक्के शिक्षकांनी आपण कोणती पद्धत आजच्या पाठाला वापरणार आहोत हे ठरवून मगच वर्गात जाणे जास्त योग्य ठरेल.

कोषटक क्रमांक ३६

विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयाच्या गुणवत्ता वाढीसाठी
आपल्या शाळेत कोणते विशेष कार्यक्रम राबविले जातात

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडाप्रमाण
१]	अभ्यासाचे जादा सराव करून घेण्यासाठी जादा तासिका घेतल्या जातात.	१०	५२.६३
२]	प्रश्नोत्तर पाठ करून घेतले जातात	११	५७.८९
३]	जादा लेखन करून घेतले जाते	१२	६३.१६
४]	गृहकार्य रोजच्या रोज दिले जाते	१३	६८.४२
५]	चाचणी आठवड्यातून घेतली जाते	०२	१०.५३
६]	अधिक गुण प्राप्त करणा-या विद्यार्थ्यांना बक्षिस दिले जाते	०८	४२.१०
७]	हिन्दी विषयाचा अभ्यास घेण्यासाठी पालकांना भेटून सांगितले जाते.	०६	३१.५८
८]	असे विशेष कार्यक्रम राबविण्यासाठी वेळ मिळत नाही.	०१	०५.२६

वरील कोषटकावरून असे म्हणता येईल की शाळेमध्ये गुणवत्ता वाढीसाठी अभ्यासाचे जादा सराव करून घेण्यासाठी जादा तासिका घेण्यात येतात असे म्हणणारे शिक्षक ५२.६३ टक्के आहेत, म्हणजेच इतर उपक्रमासाठी जादा तासिका घेण्याच्या तुलनेत अभ्यासक्रमासाठी जादा तासिका घेतल्या जातात असे दिसते.

विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढ होण्यासाठी सर्वात जास्त कोणता विशेष कार्यक्रम असेल तर तो म्हणजे गृहकार्य रोजच्या रोज देण्याचा असे

तुलनात्मकदृष्ट्या म्हणता येईल, ६८.४२ टक्के शिक्षक गृहकार्य रोजच्या रोज देतात असे म्हणता येईल.

गृहकार्य रोजच्या रोज देण्याच्या खालोखाल असणारा विशेष उपक्रम म्हणजे ६३.१६ टक्के शिक्षक लेखनाचा सराव करून घेणारे आहेत. विद्यार्थ्यांना जर व्यवस्थित लेखनाची सवय असेल तर त्यांची शैक्षणिक प्रगती व्यवस्थित होण्यास मदत होईल.

प्रश्नोत्तर पाठ करून घेण्याकडे लक्ष देणारे ५७.८२ टक्के शिक्षक आहेत असे दिसते. लेखन सराव करून घेण्याच्या खालोखाल प्रश्नोत्तर पाठ करून घेण्यास महत्त्व या शिक्षकांनी दिले आहे.

गुणवत्तेत वाढ होण्यासाठी विद्यार्थ्यांना काही वेळा शिक्षा द्यावी लागते तर काही वेळा प्रलोभने द्यावी लागतात. त्याप्रमाणे शाळेमध्ये अधिक गुण प्राप्त करणा-या विद्यार्थ्यांना बक्षिस देण्याचे प्रमाण ४२.१० टक्के आहे असे दिसते हे प्रमाण तसे कमी आहे.

शाळेची गुणवत्ता वाढ खरोखरच करावयाची असेल तर त्यासाठी पालकांची मदत घेणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांची प्रगती होण्यासाठी हिन्दी विषयाचा अभ्यास घेण्यासाठी पालकांची मदत घेणारे शिक्षक ३१.५८ टक्के आहेत. हे प्रमाण तसे कमीच आहे असे म्हणता येईल. जास्तीत जास्त शिक्षकांनी जर हा उपक्रम राबविला तर विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत विशेष भर पडण्यास मदत होईल.

आठवड्यातून एकदा चाचणी घेण्याचे प्रमाण १०.५३ टक्के आहे असे दिसते. हे प्रमाण अतिशय कमी आहे असे म्हटल्यास गैर ठरणार नाही.

वेळच्या वेळी वाचणी किंवा कोणत्याही परीक्षा घेण्याचे फायदे हे होणारच हे अटळ आहे. यासाठी शिक्षकांनी वेळच्या वेळी काही परीक्षा घेण्याचे प्रमाण वाढवावे.

फक्त ५.२६ टक्के शिक्षक असे म्हणतात की शाळेमध्ये असे विशेष कार्यक्रम राबविण्यास वेळ मिळत नाही, तसे पाहता हे प्रमाण समाधानकारक आहे असेच म्हणावे लागेल. परंतु जेव्हा १०० टक्के शाळांमध्ये असे विशेष कार्यक्रम गुणवत्ता वाढीसाठी राबविले जातील तेव्हा ख-या अर्थाने गुणवत्ता वाढ होईल.

कोष्टक क्रमांक ३७

खालीलपैकी इतर कोणत्या योजना आखल्या जातात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	हिन्दी ही राष्ट्रभाषा आहे म्हणून तिचे महत्त्व पटवून दिले जाते.	१२	६३.१६
२]	विद्यार्थी शुद्धलेखन कसे करतील या प्रयत्नासाठी योजना आखल्या जातात	०९	४७.३७
३]	विद्यार्थ्यांचे हिन्दी भाषण, वाचन उत्कृष्ट असावे यासाठी विविध प्रयत्न करून योजना आखल्या जातात.	१०	५२.६३
४]	विद्यार्थ्यांनी या संबंधी मिळविलेल्या यशाचे गुणगान केले जाते	०८	४२.१०
५]	या विषयात वार्षिक परीक्षा पहिला क्रमांक मिळविणा-यांस पारितोषिक देणे	०६	३१.५८
६]	व्याकरणाचा भाग अवघड वाटत असल्यास तो अधिकाधिक सोपा करून कसा शिकविता येईल या संबंधी वारंवार विचार केला जातो.	१३	६८.४२

हिन्दी भाषेच्या प्रगतीसाठी अभ्यासक्रमात नसलेल्या कोणत्या विविध अभ्यासक्रमेतर योजना शाबेत आखल्या जातात हे पाहिल्यास वरील कोष्टकावरून असे म्हणता येईल की ६३.१६ टक्के शिक्षक हिन्दी ही राष्ट्रभाषा आहे म्हणून तिचे महत्त्व पटवून देतात. हिन्दी विषयाच्या प्रगतीसाठी हे अतिशय आवश्यक आहे. राहिलेले जवळ जवळ ३७.०० टक्के शिक्षकांनीही अशा प्रकारचे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

इतर विविध योजनांमध्ये सर्वात जास्त लक्ष व्याकरणावर दिले जाते असे दिसते. ६८.४२ टक्के शिक्षक व्याकरणाचा भाग अधिकाधिक सोपा करता करून शिक्षविता येईल यासंबंधी वारंवार विचार करतात. व्याकरणाचा भाग कठीण वाटतो हे विद्यार्थ्यांनी नमूद केले आहे, त्यामुळे व्याकरणासारख्या भागासाठी अशा प्रयत्नांची नितांत गरज आहे. राहिलेल्या ३२.०० टक्के शिक्षकांनीही अशा प्रकारचे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

विद्यार्थ्यांचे हिन्दी भाषण, वाचन उत्कृष्ट असावे यासाठी ५२.६३ टक्के शिक्षक विविध योजना आख्यात असे दिसते, ही टक्केवारी तसे पाहता समाधानकारक नाही कारण फक्त निम्म्या प्रमाणावर असे प्रयत्न होतात असे दिसते. विद्यार्थ्यांचे हिन्दी भाषण, वाचन सुधारण्यासाठी १०० टक्के शिक्षकांनी प्रयत्न केले पाहिजेत.

विद्यार्थी शुद्धलेखन कसे करतील या संबंधी योजना आखणारे ४७.३७ टक्के शिक्षक आहेत. तुलनात्मकदृष्ट्या लेखनापेक्षा जास्त प्रयत्न हिन्दी वाचन व भाषण शुद्ध होण्यासाठी केले जातात असे म्हणता येईल. वास्तविक पाहता दोन्ही गोष्टींसाठी समानच प्रयत्न व्हावयास हवेत व तरीसुद्धा हे दोन्ही प्रयत्न कमीच आहेत कारण जवळ जवळ ५० टक्के शिक्षक असे प्रयत्न करीत नाहीत असे दिसते.

विद्यार्थ्यांनी हिन्दी विषयासंबंधी मिळवलेल्या यशाचे गुणमान करणारे ४२.१० टक्के शिक्षक आहेत असे दिसते. सर्वच शिक्षकांनी, विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीविषयी, यशाविषयी वेळोवेळी गुणमान केले पाहिजे तरच विद्यार्थ्यांना वेळच्यावेळी प्रेरणा मिळेल व ते पुढील कार्यासाठी तत्पर राहतील.

शाळामध्ये फक्त ३१.५८ टक्के शिक्षक असे म्हणतात की हिन्दी विषयात वार्षिक परीक्षा पहिला क्रमांक मिळविणा-या विद्यार्थ्यांना पारितोषिके दिली जातात. तसे पाहता जास्तीत जास्त शाळामध्ये हिन्दी विषयात पहिला क्रमांक मिळविणा-या विद्यार्थ्यांना बक्षीसे दिली जावीत म्हणजे या विषयाचेही महत्त्व वाढेल व विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळेल.

कोष्टक क्रमांक ३८

नववी व दहावीच्या प्रत्येक वर्गामध्ये विद्यार्थी संख्या किती आहे.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	५० पर्यन्त	०५	२६.३१
२]	५० ते ६० पर्यन्त	०६	३१.५८
३]	६० ते ७० पर्यन्त	०६	३१.५८
४]	७० च्या पुढे	०२	१०.५३
	एकूण	१९	१००.००

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास असे दिसते की एका वर्गात पन्नास पर्यन्त विद्यार्थी असलेल्या शाळा २६.३१ टक्के आहेत. ५० ते ६० पर्यन्त विद्यार्थी असलेल्या शाळा ३१.५८ टक्के आहेत तर ६० ते ७० विद्यार्थी

एका वर्गात असलेल्या शाळा ३१.५८ टक्के आहेत तर एकेका वर्गात ७० च्या पुढे विद्यार्थी असणा-या शाळा १०.५३ टक्के आहेत. म्हणजेच ५० ते ७० विद्यार्थी एका वर्गात असण्याचे प्रमाण जास्त आहे. पन्नास पर्यन्त विद्यार्थी असणा-या शाळा कमी आहेत. आणि सत्तरच्या पुढे विद्यार्थी संख्या असणा-या शाळासुद्धा कमी आहेत. तरीदेखील ७० च्या पुढे विद्यार्थी असणा-या शाळांचे प्रमाण १०.५३ टक्के आहे म्हणजे स्वटया मोठ्या प्रमाणावर विद्यार्थी संख्या असेल तर अध्यापनाच्या अनेक अडचणींना शिक्षकांना सामोरे जावे बागणार. तसेच ५० ते ७० पर्यन्त विद्यार्थी एकेका वर्गात असण्याचे प्रमाणही जवळ जवळ ४० टक्के आहे हे ही प्रमाण लक्षात घेण्यासारखे आहे. विद्यार्थी संख्या जास्त असल्यास वर्ग नियंत्रण, स्वाध्याय तपासणे, वैयक्तिक लक्ष देणे, तयारी करवून देणे या बाबी करता येणे शिक्षकांना कठीण जाते.

कोष्टक क्रमांक ३२

वर्गामध्ये विद्यार्थी संख्या अधिक असल्यास कोणत्या अडचणी भेडसावतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	वर्ग नियोजन करणे अतिशय कठीण वाटते.	०६	३१.५८
२]	अध्यापन करणे कठीण वाटते	०२	१०.५३
३]	विद्यार्थ्यांकडे अधिक लक्ष देता येत नाही	१६	८४.२१
४]	जादा अभ्यास करून घेणे जमत नाही	०४	२१.०५
५]	गृहपाठ तपासणे अवघड जाते	१२	६३.१६
६]	परीक्षेचे पेपर तपासण्याचे काम वाटते	०२	१०.५३
७]	अधिक गुणवत्ता वाढ करण्यात अपयश येते.	११	५७.८९

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
८]	अधिक लक्ष देता येत नाही त्यामुळे विद्यार्थी नाराज होतात	०५	२६.३१
९]	विद्यार्थ्यांकडे अधिक लक्ष देता न आल्याने त्यांच्या गुणवत्तेवर वाढ करण्यात अपयश आल्यास मुख्याध्यापकांचे बोलणे रंकावे लागते.	०२	१०.५३
१०]	पालक विद्यार्थ्यांकडे लक्ष न दिल्यास नाराज होतात.	०३	१५.७९
११]	वर्गात बेंठक व्यवस्थेच्या समस्या भेडसावतात.	११	५७.८९

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते की वर्गामध्ये विद्यार्थी संख्या जास्त असल्यास सर्वात जास्त जाणवणारी अडचण म्हणजे ८४.२१ टक्के शिक्षकांना विद्यार्थ्यांकडे लक्ष देता येत नाही ही आहे. या अडचणी खालोखाल भेडसावणारी दुसरी अडचण म्हणजे गृहपाठ तपासणे अवघड जाते असे म्हणणा-या शिक्षकांची आहे, अशा शिक्षकांचे प्रमाण ६३.१६ टक्के आहे. जर दिलेला गृहपाठ वेळच्या वेळी तपासला गेला नाही तर विद्यार्थ्यांमध्ये गृहपाठाविषयी गोडी राहणार नाही व त्यांना त्यांच्या चुका त्या त्या वेळी कळणार नाहीत, त्याच चुका पुन्हा होण्याची शक्यता असते.

वर्गात विद्यार्थी संख्या जास्त असल्यास विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढ करण्यात अपयश येते असे ५७.८९ टक्के शिक्षकांना वाटते. यावरून वर्गातील जास्त विद्यार्थी संख्येमुळे शिक्षकांनी कितीही मनापासून प्रयत्न केले तरी केवळ या कारणाने त्यांना अपयशाच्या सामोरे जावे लागते.

विद्यार्थी संख्या जास्त असल्यामुळे शिक्षकांना वर्गनिर्णयन करणे कठीण वाटते अस सांगणारे ३१.५८ टक्के शिक्षक आहेत. हे प्रमाण तसे पाहता कमीच आहे आणि राहिलेले ७० टक्के शिक्षकांना ही समस्या भेडसावत नाही म्हणजे एकतर अतिकुशलतेने ते वर्ग नियोजन करीत असतील किंवा त्याकडे दुर्लक्षसुद्धा करीत असतील असे म्हणावे लागेल. अध्यापन मनोरंजक झाल्यास ही समस्या भेडसावणार नाही.

केवळ १०.५३ टक्के शिक्षकांना वर्गात विद्यार्थी संख्या जास्त असल्यास अध्यापन करणे कठीण वाटते, ही संख्या तसे पाहता कमीच म्हणावी लागेल कारण राहिलेल्या ९० टक्के शिक्षकांना ही समस्या जाणवत नाही.

वर्गात विद्यार्थी संख्या जास्त असल्याने जादा अभ्यास करून घेणे जमत नाही असे म्हणणारे शिक्षक २१.०५ टक्के आहेत. परीक्षेचे पेपर तपासण्याचे काम जास्त येते असे म्हणणारे शिक्षक १०.५३ टक्के आहेत. ही संख्या तशी पाहता समाधानकारक वाटते कारण इतक्या जास्त विद्यार्थ्यांचे पेपर तपासण्याचे काम जवळ जवळ ९० टक्के शिक्षकांना अवघड वाटत नाही. ही समस्या जाणवणा-या शिक्षकांनी ज्यांना ही समस्या जाणवत नाही अशा शिक्षकांशी चर्चा करावी व त्यांचे मार्गदर्शन द्यावे.

२६.३१ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे की त्यांना विद्यार्थ्यांकडे अधिक लक्ष देता न आल्याने विद्यार्थ्यांचे समाधान होत नाही. हे प्रमाणही लक्षात घेण्यासारखे आहे याचा विचार अवश्य व्हावा कारण स्वटे विद्यार्थी असमाधानी आहेत ते फक्त वर्गातील जास्त विद्यार्थी संख्येच्या कारणामुळेच असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

ज्याप्रमाणे विद्यार्थी नाराज आहेत त्याप्रमाणेच १५.७९ टक्के शिक्षकांच्या म्हणण्यानुसार पालकही विद्यार्थ्यांकडे लक्ष न दिल्यास नाराज होतात असे दिसते. या समस्येकडे शासनाने लक्ष देणे गरजेचे आहे. शिक्षकांनी आपले अभिप्राय शासनापर्यन्त पोहचवणे आवश्यक आहे.

विद्यार्थ्यांकडे अधिक लक्ष देता न आल्याने त्यांच्या गुणवत्तेत वाढ करण्यात अपयश आल्यास मुख्याध्यापकांचे बोलणे खावे लागते असे १०.५३ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. ही टक्केवारी कमीच असल्याचे दिसून येते यावरून इतर मुख्याध्यापक समजूतदारपणे शिक्षकांशी वागतात असे म्हणता येईल.

वर्गात विद्यार्थी संख्या जास्त असल्यास बैठक व्यवस्थेच्या समस्या भेडसावतात असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ५७.८९ टक्के आहे. हे प्रमाण जास्तच आहे असे म्हणावे लागेल. विद्यार्थ्यांची आसन व्यवस्था शास्त्रीय व वैद्यकीयदृष्टीने योग्य असणे अतिशय आवश्यक आहे याचा विचार होणे गरजेचे आहे.

कोष्टक क्रमांक ४०

विद्यार्थ्यांमध्ये अतनारा वैयक्तिक भेद या कारणामुळे कोणत्या समस्या भेडसावतात.

अ. क्र.	प्रतिपाद	प्रतिपादक	शे. प्रमाण
१]	आपली शिक्षण पद्धती ही सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांसाठीच उपयुक्त आहे त्यामुळे कुशाग्र बुद्धिच्या मुलांची कुचंबणा होते.	०७	३६.८४
२]	सावकाश शिक्षणा-या मुलांसाठी वेगळ्या योजना/अध्यापन पद्धती असल्यात	१४	७३.६८
३]	विद्यार्थ्यांचा वैयक्तिक भेद पाहता कोणत्या पद्धतीने शिकवावे ही समस्या जाणवते.	०१	५.२६
४]	सर्व विद्यार्थ्यांना सारख्याच प्रकारची प्रेरणा देता येत नाही.	१४	७३.६८

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास असे दिसते की ७३. ६८ टक्के शिक्षकांना विद्यार्थ्यांमध्ये असणा-या वैयक्तिक भेदामुळे असे वाटते की सावकाश शिक्षणा-या मुलांसाठी वेगळ्या अध्यापन पद्धती व योजना असाव्यात. त्याचप्रमाणे सर्व विद्यार्थ्यांना सारख्याच प्रकारची प्रेरणा देता येत नाही असे म्हणणारे शिक्षक ७३. ६८ टक्केच आहेत. तुलनात्मक दृष्ट्या पाहता ह्या दोन समस्या जाणवण्याचे प्रमाण सर्वांत जास्त आहे. सावकाश शिक्षणा-या मुलांसाठी सर्वसामान्यासाठी वापरली जाणारी अध्यापन पद्धती प्रभावी नाही. अशा विद्यार्थ्यांना काही खास सरावाची आवश्यकता असते. त्यासाठी वेगळ्या अध्यापन पद्धती बरोबरच जादा तासिकांचीही आवश्यकता असते. वैयक्तिक भेदाच्या समस्येमुळे सर्व विद्यार्थ्यांना सारखीच प्रेरणा देता येत नाही ही समस्या मोठ्या प्रमाणात जाणवते असे दिसते. प्रज्ञावान विद्यार्थ्यांना वेगळ्या प्रकारची प्रेरणा, सामान्य बुद्धिमत्तेच्या मुलांना त्यांच्या स्तराप्रमाणे प्रेरणा देणे ही कुशलता शिक्षकांनी वापरावी लागते.

या ठिकाणी एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात घेणे आवश्यक आहे ती म्हणजे मंदगतीने अध्ययन करणारे विद्यार्थी म्हणजे मंदबुद्धी विद्यार्थी नव्हेत. जे विद्यार्थी सामान्य बुद्धिमत्ता असूनही सर्वसामान्यांच्या तुलनेने अभ्यासात मागे राहतात असे विद्यार्थी म्हणजे सावकाश शिक्षणारे विद्यार्थी होत. शिक्षकांना अशा विद्यार्थ्यांना शिकविताना वेगवेगळ्या मार्गांचा वापर करावा लागतो. मुख्याध्यापकांची मदत व सहकार्य यासाठी मिळवावे लागेल. अशा विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी पुढील प्रयत्न करता येतील.

- १] पुन्हा पुन्हा एकदा शिकविलेला तोच तो भाग सांगतावा लागतो.
- २] तर त्यांच्या अभ्यासातील प्रगतीबद्दल माहिती देऊन त्यांना प्रोत्साहन द्यावे लागते.
- ३] त्यांच्यासाठी स्वतःचा जादा वेळ द्यावा लागेल.
- ४] सराव, उजळणी घ्यावी लागेल.
- ५] त्यांना अध्ययनासाठी आवश्यक असणारी प्रेरणा, वातावरण, शैक्षणिक सुविधा, भावनिक सुरक्षितता विषयाचे काठिण्य यापैकी नेमका कोणता घटक त्यांच्या अध्ययनामध्ये अडथळा निर्माण करतो आहे हे पाहणे आवश्यक आहे. एकदा हे कळाले की मग त्यानुसार उपाय योजना करता येईल.
- ६] अशा विद्यार्थ्यांसाठी पुरेशा शैक्षणिक सोयी, पर्यवेक्षित अभ्यास, शाळेतील प्रेमळ वातावरण, उपचारात्मक अध्यापनाच्या कार्यक्रमांचे आयोजन इत्यादी सोयी करून अशा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाचा वेग वाढविता येईल.
- ७] त्यांच्यासाठी वेगळ्या अध्यापन पद्धती वापराव्या लागतात.
- ८] काही वेळा असेही करता येईल की विद्यार्थ्यांचे वर्गीकरण करून ही समस्या काही प्रमाणात सोडविता येईल. एखाद्या शाळेत "अ" वर्गात सर्व हुशार व बुद्धिमानी मुले एकत्रित केलेली असतात. प्रामुख्याने त्यांनी पूर्वीच्या वर्षी संपादित केलेल्या परीक्षेतील गुणांवरून या तुकड्या तयार केलेल्या असतात. अगदी ग्रेव्हटच्या तुकडीत जेमतेम काठावर पास झालेली मुले असतात. अशा गटवारी मुळे शिक्षकांना अध्यापन करण्यात सोय होते. या वर्गीकरणामुळे विद्यार्थ्यांच्या कुवतीनुसार अध्यापन करता येईल, स्पष्टीकरण करता येईल, वेगवेगळी साधने वापरता येतील,

शैक्षणिक अनुभूती देता येतील, स्वाध्याय व गृहपाठांची वेगळी योजना करता येईल. हे करत असताना शिक्षकांनी एक गोष्ट लक्षात ठेवावी लागेल की विद्यार्थ्यांत अहंभाव आणि न्यूनगंड निर्माण होऊ नये, बुद्धिमान व सावकाश शिक्षणारे विद्यार्थी यांच्यात कायम स्वस्वी तफावत निर्माण होता कामा नये ही दक्षता घेणे आवश्यक आहे, क्रीडांगण, सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे व्यासपीठ, समाजसेवा, कार्यानुभव इत्यादी गोष्टींशी संबंधीत कार्यक्रमाच्या वेळी सर्व विद्यार्थी एकत्र यावेत अशा प्रकारे काही प्रमाणात प्रयत्न करता येतील.

एकंदरीत ३६.८४ टक्के शिक्षकांना जाणवणारी समस्या म्हणजे विद्यार्थ्यांमध्ये असणा-या वैयक्तिक भेदाचा विचार करता आपल्या एकाच प्रकारच्या शिक्षण पद्धतीमुळे कुशाग्र बुद्धिच्या मुलांची कुचंबणा होते. या विद्यार्थ्यांसाठी वेगळा अभ्यासक्रम, वेगळी अध्यापन पद्धती असणे आवश्यक आहे. शिक्षकांनी आपले अभिप्राय अभ्यासक्रम मंडळात पाठविणे आवश्यक आहे. कुशाग्र बुद्धिमत्तेच्या मुलांसाठीही शाळेत विविध प्रयत्न करावे लागतील, शिक्षकांना विविध उपाय योजावे लागतील जसे -

- १] यांच्यासाठी वेगळी अध्यापन पद्धती वापरावी लागते. उदाहरणार्थ स्वयंशोधन, प्रकल्प पद्धती वगैरे.
- २] या विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासक्रम उच्च स्तरावरचा असावा लागेल.
- ३] जादा वाचनाची सवय लावावी लागेल त्यासाठी संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध करून द्यावे लागतील.
- ४] संग्रह करणे, प्रयोग करून पाहणे, निरीक्षण करणे यासारखे छंद जडावेत यासाठी प्रयत्न करणे.
- ५] जादा स्वाध्याय द्यावे लागतील.

- ६] सृजनशीलता वाढीस लागेल असे उपक्रम राबवावे लागतील.
- ७] कुशाग्र बुद्धिच्या मुलांच्या शिक्षणाकडे शिक्षकांनी विशेष लक्ष दिले पाहिजे असे मानसशास्त्रज्ञांना वाटते. त्यानुसार योग्य त्या जादा शैक्षणिक सुविधा त्यांना पुरवाव्यात, असे अस्ले तरी त्यांनी सामान्य मुलांबरोबरच शिकले पाहिजे.
- ८] इतर सामान्य मुलांना जे बौद्धिक व्यासंग झेम्णार नाहीत असे बौद्धिक व्यासंग कुशाग्रबुद्धिमत्तेच्या मुलांना उपलब्ध करून घावयास पाहिजेत.
- ९] त्यांच्या तीव्र बुद्धिचा सदुपयोग व्हावा म्हणून त्यांना दुहेरी वर्गोन्नती [डबल प्रमोशन] घावी असे काहींचे म्हणणे आहे पण ते इष्ट नाही असे शिक्षण शास्त्रज्ञ सांगतात.
- १०] कुशाग्र बुद्धिच्या मुलांच्या शिक्षणातील उपयुक्त व मानसशास्त्रीय पद्धती म्हणजे त्यांच्या विविक्त क्षमतेप्रमाणे त्यांचे गट करावेत व तदनुसार अभ्यास विषय व कृती निवडाव्यात. त्यांचा शिक्षण कार्यक्रम जर समृद्ध असेल तर हे कार्यक्रम समृद्ध करण्याची साधने म्हणजे सहली, ग्रंथालये, आकाशवाणी व दूरदर्शन व इतर अनौपचारिक कार्यवाहिनी (informal agencies) होत.
- ११] सध्याच्या प्रचलित व्यवस्थेमध्ये जरी या विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचे अध्ययन करावयास लावणे, त्यांना विविध प्रकारच्या स्पर्धा परीक्षांना बसविणे [उदाहरणार्थ स्कॉलरशिप परीक्षा, एन्.टी.एस्. परीक्षा, तसेच गणित, हिन्दी, सामान्य ज्ञान, इंग्रजी इत्यादी विषयांच्या विविध संस्थामार्फत घेतल्या जाणा-या परीक्षा] एवढेच करता येण्यासारखे आहे. या विद्यार्थ्यांच्या राष्ट्रीय विकासासाठी

उपयोग करून घेण्याचा प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील नवोदय विद्यालयाची कल्पना यातूनच आलेली आहे. अशा विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता विधायक मार्गाला लागावी यासाठी शिक्षकांनी, मुख्याध्यापकांनी, अभ्यासक्रम तयार करणा-या तज्ज्ञांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अशा विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता विघातक कार्याकडे वळणार नाही.

कोष्टक क्रमांक ४१

विद्यार्थ्यांसमोर कोणत्या प्रकारच्या वैयक्तिक अडचणी येतात.

अ. क्र.	प्रतिबाध	प्रतिशत	शेकडा प्रमाण
१]	काही विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हलाखीची असते.	१२	६३.१६
२]	काहींना शाळा खूप लांब पडते	११	५७.८९
३]	काहींना छोटी मोठी कामे करून घर चालवावे लागते.	०६	३१.५८
४]	मुलींना घरची कामे खूप करावी लागतात	१२	६३.१६
५]	काही विद्यार्थ्यांना मानसिक समाधान नासत नाही.	०८	४२.१०
६]	काही विद्यार्थ्यांचे घरचे वातावरण अभ्यासास उपयुक्त नसते.	१४	७३.६८
७]	वर्गात काही विद्यार्थ्यांचे एकमेकात पटत नाही.	०२	१०.५३
८]	परिसर सर्वदृष्टीने अभ्यासास आयोग्य असतो.	०५	२६.३१

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
९]	काही विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम पेलवत नाही.	०३	१५.७२
१०]	काही वेळा शाळेच्या वातावरणाशी त्यांचे समायोजन होत नाही.	०४	२१.०५
११]	काही शिक्षक विद्यार्थ्यांना नाउभेद करतात.	०२	१०.५३
१२]	काही विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम अवघड वाटतो.	०८	४२.१०

वरील कोष्टकाची पाहणी केल्यास असे दिसते की सर्वात जास्त विद्यार्थ्यांना जाणवणारी वैयक्तिक अडचण म्हणजे त्यांच्या घरचे वातावरण होय, ७३.६८ टक्के विद्यार्थ्यांना ही अडचण आहे असे शिक्षकांचे मत आहे. विद्यार्थ्यांच्या घरचे वातावरण अभ्यासास उपयुक्त नसेल तर याचा फार मोठा परिणाम होईल. शिक्षकांनी तसेच मुख्याध्यापकांनी थोडे प्रयत्न करून अभ्यासासाठी शाळेत सोय करून काही प्रमाणात का होईना ही समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करून विद्यार्थ्यांना या समस्येतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करावा. ६३.१६ टक्के विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हलाखीची आहे असे दिसते. ही टक्केवारी फारच मोठी आहे. इतक्या मोठ्या प्रमाणावर विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती चांगली नाही त्यामुळे हे प्रमाण विचारात घेण्यासारखे आहे. अशा विद्यार्थ्यांसाठी शाळेकडून वह्या, पुस्तके, पोषाख व इतर साहित्य यांची व्यवस्था करावी. तसेच

६३. १६ टक्के शिक्षक असे म्हणतात की मुलींना घरची कामे खूप करावी लागतात. मुलींची ही वैयक्तिक समस्या खूपच मोठी आहे असे म्हणावे लागेल. यावरून असे म्हणता येईल की स्त्रियांची परिस्थिती आणखी सुधारलेली नाही. मुलींना परंपरागतपणे तसेच आर्थिक परिस्थितीमुळे घरची कामे खूप करावी लागतात.

शाळा घरापासून लांब पडते असे ५७.८१ टक्के विद्यार्थी आहेत. लांब अंतरावरील शाळा म्हणजेसुद्धा एक मोठी समस्याच आहे. विद्यार्थी वेळेवर शाळेला पोहचणे आवडत काम ठरते. खेड्यात व शहरात अलिकडे कमी अंतरावर शाळा सुरु करण्यात आलेल्या आहेत त्यांचा फायदा विद्यार्थ्यांना होईल.

घर चालविण्यासाठी छोटी-मोठी कामे ३१.५८ टक्के विद्यार्थ्यांना करावी लागतात असे शिक्षकांचे म्हणणे आहे. ही तर फारच गंभीर समस्या आहे. इतक्या संख्येने माध्यमिक शाळेतील मुले बालकामगार आहेत. अशा मुलांचे लक्ष शाळेत असणे अशक्यच आहे. शिक्षकांनी अशा विद्यार्थ्यांना समजून घेऊन त्यांच्याशी वागावे.

काही विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम अवघड वाटतो असे म्हणणारे शिक्षक ४२.१० टक्के आहेत. अशा विद्यार्थ्यांना तोच अभ्यासक्रम अधिकत अधिक सोपा करून शिकविण्याचा प्रयत्न शिक्षकांनी करावा म्हणजे विद्यार्थ्यांची ही समस्या काही प्रमाणात दूर होण्यास मदत होईल.

ज्या प्रमाणे विद्यार्थ्यांचे घरचे वातावरण अभ्यासास उपयुक्त नाही त्याप्रमाणे परिसरसुद्धा अभ्यासास उपयुक्त नाही असे म्हणणारे शिक्षक २६.३१ टक्के आहेत. विद्यार्थ्यांवर परिसराचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर पडत असतो.

काही विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम पेलवत नाही असे १७ १५.७९ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. निश्चितच ही कमी बुद्धिमत्तेची मुले असणार. अशा विद्यार्थ्यांचा शिक्षकांनी जादा सराव करून घ्यावा व व्यक्तिशः मार्गदर्शन करावे आणि अभ्यासक्रम अधिकांत अधिक तोपा करून शिकविण्याचे प्रयत्न करावेत.

काही विद्यार्थ्यांचे एकमेकांत पटत नाही असा प्रतिसाद देणारे १०.५३ टक्के शिक्षक आहेत. ही समस्या तशी पाहता फार मोठी नाही किंवा गंभीरही नाही. शिक्षकांनी ज्या विद्यार्थ्यांचे एकमेकांत पटत नाही त्यांच्याशी विचार विनीमय करून कोणाचे कोठे चुकते याचा शोध घ्यावा व आपापसांत असणारे भेदभाव, मतभेद दूर करावेत.

शाळेच्या वातावरणाशी विद्यार्थ्यांचे काही वेळा समायोजन होत नाही असे म्हणणारे शिक्षक २१.०५ टक्के आहेत. हे प्रमाण कमी नाही. शाळेचे वातावरण जर रुक्ष, कडक, असमान वागणूक देणारे असेल तर विद्यार्थ्यांचे मन शाळेत रमणार नाही. शिक्षक आणि मुख्याध्यापकांना, मुलांना आवश्यक असणारे आदर्श शालेय वातावरण आपल्या शाळेत तयार करणे अति आवश्यक आहे. शाळेची प्रगती, गुणवत्ता, विकास ह्या सर्व गोष्टी शालेय वातावरणावरच अवलंबून आहेत.

काही विद्यार्थ्यांना मानसिक समाधान लाभत नाही असे ४२.१० टक्के शिक्षकांचे मत आहे. याच कोष्टकातील विविध विधानांचा एकत्रित परिणाम म्हणजेच विद्यार्थ्यांना मानसिक समाधान लाभत नाही उदाहरणार्थ घरचे वातावरण चांगले नाही, काहीना घर चालवण्यासाठी कामे करावले लागतात, मुलांना घरची कामे छुम पडतात, विद्यार्थ्यांचे एकमेकांत पटत नाही,

अभ्यासक्रम पेलवत नाही, शाळेच्या वातावरणाशी समायोजन होत नाही, शिक्षक नाउभेद करतात इत्यादी. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्थिती सांभाळावी ती टोकापर्यन्त पोहोचून गंभीर परिणाम होण्याआधीच ती स्थिती दूर करावी व विद्यार्थ्यांचे विद्यार्थी जीवन चिंतामुक्त, शुद्ध, करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करावा.

काही शिक्षक विद्यार्थ्यांना नाउभेद करतात असा प्रतिसाद १०.५३ टक्के शिक्षकांनी नोंदविला आहे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्रेरणा द्यावी, नाउभेद करून वाटणा-या रोपट्याला वाटण्याआधीच खंडून टाकू नये. विद्यार्थ्यांचे जर कुठे चुकत असेल तर त्याची चुक त्याच्या लक्षात आणून द्यावी म्हणजे तो स्वतःच सावरेल.

कोष्टक क्रमांक ४२

आर्थिक परिस्थितीमुळे विद्यार्थ्यांना या विषयासंदर्भात कोणत्या समस्या भेडसावतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	विद्यार्थ्यांची मानसिक स्थिती अभ्यासास उपयुक्त नसते.	१४	७३.६८
२]	विद्यार्थी गणिते, वहया, पुस्तके सहजासहजी विकत घेऊ शकत नाहीत.	१३	६८.४२
३]	विद्यार्थ्यांना रिकाम्या पोटी तत्त्वज्ञान शिकविणे बरोबर वाटत नाही.	०९	४७.३७

आर्थिक परिस्थितीमुळे हिन्दी विषयासंदर्भात निर्माण होणारी सर्वात मोठी समस्या ७३.६८ टक्के शिक्षकांच्या म्हणण्यावरून समोर येणे ती म्हणजे विद्यार्थ्यांची मानसिक स्थिती बरोबर नसणे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे उद्भवणा-या समस्या कोणत्या आहेत हे जाणून घ्यावे व त्या दूर करण्यासाठी योग्य ते उपाय योजावेत, शाळेकडून शक्य असल्यास त्यांना मदत करावी.

विद्यार्थी गणवेश, वहया, पुस्तके सहजासहजी विकत घेऊ शकत नाहीत असे ६८.४२ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. शिक्षकांनी ज्या विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदतीची खरी गरज आहे असे विद्यार्थी शोधायचे व त्यांना शोधून शाळेतून मिळणारी गणवेश, वहया, पुस्तकांची मदत याचा फायदा त्यांना मिळवून द्यावा.

विद्यार्थ्यांना रिकाम्या पोटी मोठमोठ्या तत्वज्ञानाच्या गोष्टी सांगणे बरोबर नाही असा प्रतिसाद ४७.३७ टक्के शिक्षकांनी दिलेला आहे. अशा वेळी सध्या राज्य सरकार व केंद्र सरकार मार्फत चालणा-या योजनांचा फायदा अशा विद्यार्थ्यांना मिळवून देण्याचा प्रयत्न शिक्षकांनी करावा.

कोस्टक क्रमांक ४३

विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी लेखनामध्ये कोणत्या बाबी
आढळतात

अ. क्र.	प्रतिपाद	प्रतिपादक	शे. प्रमाण
१]	विद्यार्थ्यांचे अक्षर चांगले नसले.	११	५७. ८९
२]	विराम चिन्हांचा वापर योग्य प्रकारे करित नाहीत.	११	५७. ८९
३]	मनातील विचार प्रत्यक्ष हिन्दी भाषेत लिहिता येत नाहीत.	१२	६३. १६
४]	मातृभाषेचा प्रभाव लेखनावर पडतो.	१२	६३. १६
५]	लेखनात व्याकरणदृष्ट्या चुका आढळतात	११	५७. ८९
६]	विद्यार्थी जादा लेखन सराव करण्यास कंटाळतात	१०	५२. ६३
७]	शुद्धलेखनाच्या रूप चुका करतात.	१३	६८. ४२

विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी लेखनामध्ये आढळणारी सर्वात जास्त बाब ६८. ४८ टक्के शिक्षकांच्या प्रतिपादावरून कळते ती म्हणजे विद्यार्थी शुद्धलेखनाच्या चुका रूप करतात. विद्यार्थ्यांना शुद्धलेखनाचे नियम बारकाईन समजावून देण्याचे कार्य प्रामुख्याने शिक्षकांचे आहे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांचा शुद्धलेखनाचा सराव सुस्वातीपासूनच करून घ्यावा. जवळ जवळ सत्तर टक्के शिक्षकांचे हे निरीक्षण आहे व हे प्रमाण अतिशय मोठे आहे तेव्हा याचा विचार व्हावा.

विद्यार्थ्यांच्या लेखनावर त्यांच्या मातृभाषेचा प्रभाव पडतो असे ६३. १६ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. हे प्रमाणही जास्तच आहे. विद्यार्थ्यांच्या मिळालेल्या ह्या बाबतीच्या प्रतिसादावरून विद्यार्थ्यांना वाटत नाही की त्यांच्या मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दी भाषेवर पडतो ते सहजच मातृभाषेच्या प्रभावानुसार बोलतात व लेखन करतात. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांवर पडणा-या मातृभाषेच्या प्रभावाला कमी करण्याचा प्रयत्न करावा. यासाठी शिक्षकांनी हिन्दीतूनच त्यांच्याशी बोलावे तसेच हिन्दीच्या तासाला हिन्दीचे वातावरण ठेवावे. सोलापूर शहरात कन्नड, तेलगू, उर्दू भाषिक लोकांची संख्या फार मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यामुळे समाजात व कुटुंबात रहात असतांना ब-याच प्रमाणात वरील भाषेचा प्रभाव त्यांच्यावर होत असला पाहिजे. शिक्षकांनी हिन्दी वाचन, लेखन, बोलणे यावर भर द्यावा.

वरील टक्केवारी प्रमाणेच ६३. १६ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे की विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मनातील विचार प्रत्यक्ष हिन्दी भाषेत लिहिता येत नाहीत, हा सुद्धा मातृभाषेचाच प्रभाव म्हणता येईल. मातृभाषेचा इतका प्रभाव पडलेला असतो की दुसरी भाषा शिकणे अवघड जाते मग दुस-या भाषेचा जास्त सराव करून घेणे आवश्यक आहे. जादा सराव जर करून घेतला तर मनातील विचार लिहून किंवा बोलून प्रकट करणे अवघड जाणारे नाही.

काही विद्यार्थ्यांचे अक्षर चांगले नसणे आणि विद्यार्थी विराम चिन्हांचा वापर योग्य प्रकारे करीत नाहीत तसेच त्यांच्या लेखनात व्याकरणदृष्ट्या चुका आढळतात असे म्हणणे ५७. ८९ टक्के शिक्षकांचे आहे.

विद्यार्थ्यांचे अक्षर सुधारण्याचा प्रयत्न शिक्षकांनी करावा, त्यांना प्रेरणा द्यावी. त्यांच्या पालकांची मदतही यासाठी घेता येईल. विराम चिन्हांचे विविध प्रकार प्रत्येकाला समजले आहेत का ? याचे मूल्यमापन शिक्षकांनी करावे. विरामचिन्हांनुसार लेखन व वाचन किती महत्त्वाचे आहे हे पटवून द्यावे. लेखनात व्याकरणदृष्ट्या आढळणा-या चुका दूर करण्यासाठीही व्याकरण सराव करून देणे आवश्यक आहे. व्याकरणाचा पायाच प्रथम पक्का करून देणे आवश्यक आहे. व्याकरण जास्त सोपे करून शिकविणे आवश्यक आहे, व व्याकरणाबद्दल गोडी निर्माण करणे आवश्यक आहे.

जादा लेखन सराव करण्यास विद्यार्थी कंटाळतात असे

५२. ६३ टक्के शिक्षकांचे मत आहे. हा कंटाळा घालविणे आवश्यक आहे. लेखन सरावाचे फायदे विद्यार्थ्यांना समजावून देणे आवश्यक आहे. यासाठी प्रेरणा देणे गरजेचे आहे तसेच विविध लेखन स्पर्धांचे आयोजन शाळेत करावे. काही वेळा शिक्षा करावी लागेल तर काही वेळा विविध प्रलोभने विद्यार्थ्यांना द्यावी लागतील. ही सर्व कार्ये हिन्दी शिक्षकांच्या कर्तव्यातील विविध अंगेच होत असे म्हणाल्यास गैर ठरणार नाही. वाचन व लेखन यांचा सराव व्हावा म्हणून हिन्दीतील मनोरंजक कथांचा वापर करता येईल त्यामुळे विद्यार्थी मन लावून त्या कथा वाचतील तसेच विद्यार्थी त्या कथा द्रुत-यांनाही सांगतील.

कोष्टक क्रमांक ४४

विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी उच्चारणामध्ये कोणत्या
प्रकारचे दोष जाणवतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	अस्पष्ट शब्दोच्चार	१८	२४.७४
२]	असंबंध वाक्य बोलणे	६	३१.५८

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास असे दिसते की २४.७४ टक्के शिक्षक म्हणतात की प्रामुख्याने हिन्दी उच्चारणाच्या वेळी अस्पष्ट शब्दोच्चार करण्याचा दोष जाणवतो. हे प्रमाण खूप मोठे आहे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या वाचनाकडे अधिक लक्ष द्यावे. त्यांच्याशी हिन्दीतूनच बोलाव, त्यांना हिन्दीतूनच बोलण्याची संधी द्यावी. वेगवेगळ्या वक्तृत्व स्पर्धांचे आयोजन करावे. विद्यार्थ्यांच्या आलेल्या प्रतिसादावरून शाळांमध्ये जास्त प्रमाणात लेखन स्पर्धांचे घेतल्या जातात असे दिसते. अस्पष्ट शब्दोच्चाराचे वाईट परिणाम विद्यार्थ्यांच्या नजरेत आणून देणे गरजेचे आहे.

अस्पष्ट शब्दोच्चारानंतर जाणवणारा दोष म्हणजे असंबंध वाक्य बोलणे हा आहे असे ३१.५८ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. विद्यार्थ्यांना स्पष्ट वाक्य बोलण्याचा सराव देण्याची गरज आहे त्यासाठी त्यांचा आत्मविश्वास वाढविला पाहिजे. अर्थपूर्ण वाक्य बोलण्याची सवय विद्यार्थ्यांना लावली पाहिजे यासाठी जादा वाचन करण्याचे महत्त्व पटवून देणे हे काम प्रामुख्याने शिक्षकांचेच आहे.

कोष्टक क्रमांक ४५

विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी उच्चारणामध्ये असणा-या चुका
कोणत्या कारणामुळे होतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	उच्चारणावर मातृभाषेचा प्रभाव पडतो	१८	२४.७४
२]	विद्यार्थी हिन्दी उच्चारण भेद जाणून घेण्यास कंटाळा करतात.	०६	३१.५८
३]	छराभोवतालच्या परिसराचा प्रभाव बोलण्यावर पडतो.	१७	८९.४७
४]	अभ्यासक्रमामध्ये बोलण्याची क्षमता वाढविण्यास वाव नाही.	०७	२६.३१
५]	शब्द, वाक्य उच्चारणामध्ये सुधारणा करण्यास उपलब्ध तासिका अपु-या आहेत.	१०	५२.६३
६]	शुद्ध लेखनाचे नियम विचारात न घेता शब्द व वाक्य उच्चारले जातात.	०९	४७.३७

वरील कोष्टकावरून असे दिसते की सर्वात जास्त शिक्षकांनी म्हणजे २४.७४ टक्के शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी उच्चारणामधील चुका त्यांच्या उच्चारणावर मातृभाषेचा प्रभाव पडल्यामुळे होतात असे म्हटले आहे. ही टक्केवारी खूप मोठी आहे. सोलापूर शहरात विविध भाषा वापरामुळे हे दोष येत असावेत. विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या प्रतिसादांमध्ये मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दी अध्ययनावर होत नाही असे त्यांनी म्हटले आहे. परंतु स्वढया मोठ्या प्रमाणावर शिक्षकांनी या पर्यायास प्रतिसाद दिलेला आहे.

शिक्षकांनी मातृभाषेच्या प्रभावापासून विद्यार्थ्यांना दूर करावे, जास्त प्रमाणात हिन्दीतून बोलण्याची संधी त्यांना द्यावी, शाळेमध्ये वक्तृत्व स्पर्धांचे आयोजन फारच कमी शाळांमध्ये केले जाते असे दिसते तरी सर्वच शाळांमध्ये वक्तृत्व स्पर्धांचे आयोजन करावे. विद्यार्थ्यांचे उच्चारण टेप करून त्यांना ऐकवावे म्हणजे त्यांना त्यांचे उच्चारण दोष कळण्यास मदत होईल.

वरील दोषाच्या खालोखाल हिन्दी उच्चारणामध्ये जाणवणारा दोष म्हणजे घराभोवतालच्या परिसराचा प्रभाव विद्यार्थ्यांच्या बोलण्यावर पडतो हा आहे असे ८९.४७ टक्के शिक्षकांच्या सांगण्यावरून कळते. शाळेमध्ये असे वातावरण तयार करावे की विद्यार्थ्यांवर शाळेच्या परिसराचाच प्रभाव जास्त पडत जाईल. शाळेमध्ये वेगवेगळ्या सुविधा म्हणजेच चांगली वास्तू, चांगल्या वर्ग खोल्या, वाचनालय, क्रीडासाहित्य, वेगवेगळ्या अभ्यासक्रमेतर कार्यक्रमांचे शाळेत आयोजन इत्यादींचा लाभ विद्यार्थ्यांना करून देण्याचे प्रयत्न शिक्षकांनी करावेत म्हणजे शाळेमध्ये जास्त विरंगुळा त्यांना निर्माण होईल व परिसराच्या प्रभावापासून विद्यार्थी हळूहळू दूर खेले जातील. जर शाळेमध्ये आपण हे सर्व करू शकत नसलो तर इतर शाळांची यासाठी मदत घेता येईल.

विद्यार्थ्यांचे शब्द, वाक्य उच्चारणामध्ये सुधारणा करण्यास उपलब्ध तंत्रज्ञ तासिका अणु-या आहेत असे ५२.६३ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. हे म्हणणे खरोखरच सार्थ आहे असे म्हणावे लागेल कारण उपलब्ध तासिका या अभ्यासक्रम संपवण्यासाठी वापराव्या लागतील मग अशा प्रकारचे जादा काय विद्यार्थ्यांकडून घेता येत नाही याचा विचार होणे गरजेचे आहे.

विद्यार्थी शुद्धलेखनाचे नियम विचारात न घेता शब्द व वाक्य उच्चारतात असा अभिप्राय ४७. ३७ टक्के शिक्षक देत आहेत त्यामुळे हिन्दी शुद्धलेखन नियम समजावून देणे गरजेचे आहे. शिक्षकांनी हे नियम समजावून दिल्यानंतरही विद्यार्थी जर अशा नियमांचा विचार लिहीताना, वाचताना व बोलताना करीत नसतील तर त्यांच्या चुका त्यांना दाखवून द्याव्यात. शिक्षकांनी स्वतः त्यांना शुद्धलेखनाचे नियम विचारात न घेता शब्द व वाक्य उच्चारून दाखवावेत व त्यामुळे होणारे त्रुपेरिणाम पटवून देण्याचे प्रयत्न करावेत. तसेच ३१.५८ टक्के शिक्षकांना असे म्हणावयाचे आहे की विद्यार्थी हिन्दी उच्चारणातील भेद जाणून घेण्यास कंटाळा करतात. तरीदेखील त्यांना यामध्ये गोडी व आवड निर्माण करणे गरजेचे आहे. विविध प्रलोभने द्यावी लागतील, स्पर्धा लावाल्या लागतील.

अभ्यासक्रमामध्ये बोलण्याची क्षमता वाढविण्यास वाव नाही असे २६. ३१ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. ही टक्केवारी सर्व पर्यायामध्ये सर्वात कमीच म्हणावी लागेल तरी सुद्धा या टक्केवारीच्या शिक्षकांच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. अशा शिक्षकांनी अभ्यासक्रम मंडळाकडे आपले अभिप्राय पाठवावेत म्हणजे जेव्हा पुन्हा अभ्यासक्रम तयार होईल तेव्हा तरी निदान या गोष्टीचा विचार होईल. अभ्यासक्रम संशोधन मंडळानेही असे अभिप्राय विचारात घेऊन अशा कमतरता दूर करण्याचा प्रयत्न करावा.

कोषटक क्रमांक १ ४६

इयत्ता नववी व दहावीच्या गद्यविभागाचे अध्यापन
करताना पुढीलपैकी कोणत्या समस्या आपणास
भेडसावतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेचा अध्ययनावर व अध्यापनावर परिणाम होतो.	११	५७. ८९
२]	विद्यार्थ्यांची वैयक्तिक क्षमता	०२	१०. ५३
३]	मुध्याध्यापकांची असहकार्य वृत्ती	-	-
४]	अपु-या तासिका	१०	५२. ६३
५]	शाबेत घेतल्या जाणा-या परीक्षांचे प्रमाण कमी	०४	२१. ०५
६]	शाबेत घेतल्या जाणा-या परीक्षांचे प्रमाण जास्त	०१	५. २६
७]	शाबेतील शैक्षणिक, भौतिक सुविधांची कमतरता	०३	१५. ७९
८]	शिक्षकांच्या स्वतःच्या मातृभाषेचा प्रभाव	०१	५. २६
९]	विद्यार्थ्यांचे असहकार्य	०५	२६. ३१
१०]	शैक्षणिक साहित्य शाबेत उपलब्ध नाही	०७	३६. ८४
११]	शैक्षणिक साहित्य वापरणे शक्य नाही	०१	५. २६
१२]	शैक्षणिक साहित्य तयार करणे शक्य नाही.	०३	१५. ७९
१३]	व्याकरणाचा भाग शिकविणे अवघड जाते.	-	-

गद्य विभागाचे अध्यापन करताना सर्वात जास्त शिक्षकांना म्हणजे ५७.८९ टक्के शिक्षकांना जाणवणारी समस्या म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेचा अध्ययनावर व अध्यापनावर परिणाम होतो असे दिसते. विद्यार्थ्यांविरुद्ध मातृभाषेच्या असणा-या प्रभावाला दूर करणे आवश्यक आहे. हिंदी बोलताना व लिहीताना मातृभाषेचा प्रभाव पडू देण्यापासून विद्यार्थ्यांना परावृत्त करण्याचा प्रयत्न शिक्षकांनी करावा. अनुवाद पद्धतीने मराठीतून हिन्दीत अनुवाद करता करता अध्ययन करणे ही पद्धत शिक्षक वापरू शकतील यामुळे मातृभाषा मराठी व हिन्दीमध्ये असणारा भेद विद्यार्थ्यांना कळू शकेल. अनुवाद करता करता हिन्दीमध्ये चांगला बोलू व लिहू शकेल व आपोआप मातृभाषेचा प्रभाव कमी होईल. मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दीवर पडला तर भिन्न अर्थ निघू शकतील. शुद्ध हिन्दीचा वापर करण्यास विद्यार्थ्यांना शिकविणे आवश्यक आहे.

वरील समस्येच्या खालोखाल जाणवणारी समस्या म्हणजे अणु-या सांख्यिकी असणे होय कारण ५२.६३ टक्के शिक्षकांनी हिन्दी विषयासाठी मिळणा-या सांख्यिकी अणु-या आहेत असे सांगितले आहे. ही टक्केवारी निम्न्याप्रमाणात आहे. म्हणजेच याचा विचार होणे गरजेचे आहे. हिन्दी विषयासाठी सांख्यिकी जर वाढवून मिळाल्या तर अभ्यासक्रम संपविणे या व्यतिरिक्त शुद्धलेखन, व्याकरण, जादा वाचन, जादा अभ्यास इत्यादीचा सराव घेता येईल.

शाळेत घेतल्या जाणा-या परीक्षांचे प्रमाण कमी आहे असे २१.०५ टक्के शिक्षक म्हणताना दिसतात. ही टक्केवारी तशी पाहता कमीच म्हणावी लागेल. प्रत्येक शाळेने याचा विचार करावा की, आपल्या शाळेतील परीक्षांचे प्रमाण कमी आहे का ? का योग्य आहे.

फक्त ५.२६ टक्के शिक्षकांना शाळेतील घेतल्या जाणा-या परीक्षांचे प्रमाण जास्त आहे असे वाटते. हे प्रमाण अतीशय कमी आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. तरीही या ५.२६ टक्के शिक्षकांच्या शाळेतच परीक्षांचे प्रमाण जास्त असेल तर ? यासाठी या गोष्टीचाही विचार शाळांनी करावा. परीक्षा घेण्याचे प्रमाण खूप जास्तही नसावे म्हणून त्यामुळेही परीक्षेचे महत्त्व कमी होऊ लागेल व ही रोजचीच गोष्ट आहे किंवा नेहमीचेच काम आहे म्हणून विद्यार्थी अशा परीक्षांकडे दुर्लक्ष करतील.

विद्यार्थ्यांची वैयक्तिक क्षमता ही समस्या १०.५३ टक्के शिक्षकांना भेडसावते. हे प्रमाणही तसे पाहता जास्त नाही. आपल्या भारतात अशा प्रकारे वैयक्तिक भेदाचा विचार करून प्रत्येकासाठी वेगळ्या शाळा निर्माण करणे अशक्य गोष्ट म्हणावी लागेल म्हणून शिक्षकांनी स्वतः कोणता विद्यार्थी कोणत्या स्थराचा आहे हे जाणून घ्यावे व त्याला वैयक्तिक मार्गदर्शन करण्याचा प्रयत्न करावा, त्यांच्या पालकांची मदत घ्यावी.

शाळेमध्ये भौतिक सुविधांची कमतरता आहे असे १५.७९ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. तसे पाहता हे ही प्रमाण जास्त नाही. ज्या भौतिक सुविधा उपलब्ध आहेत त्यांच्याकडे पहावे, त्यांचा योग्य वापर करावा आणि या समस्यांच्या उपायासाठी प्रयत्नशील रहावे.

शिक्षकांच्याच मातृभाषेचा प्रभाव अध्यापनावर पडतो असे ५.२६ टक्के शिक्षकांना म्हणावयाचे आहे. हे प्रमाण गंभीर स्वरूपाचे नाही. ज्या शिक्षकांना ही समस्या जाणवते त्यांनी स्वतःच यासाठी प्रयत्न करावे

लागतील. हिन्दीचे जादा वाचन करावे लागेल, व्याकरण चांगले आत्मसात करावे लागेल, हिन्दी व मराठीचे उच्चारण भेद जाणून घ्यावे लागतील. जर मराठी शिष्याय दुसरी मातृभाषा असेल तर तिच्या प्रभावापासून स्वतःला दूर करण्याचा प्रयत्न शिक्षकांनी करावा लागेल.

विद्यार्थ्यांचे सहाय्यकार्य ही समस्या २६, ३१ टक्के शिक्षकांना जाणवते. हे प्रमाण विचारात घेण्यासारखे आहे, कारण जर स्वटया टक्केवारीनुसार मुलांनी शिक्षकांना सहाय्यकार्य केले तर अवघड गोष्ट आहे, किंवा गंभीर प्रश्न आहे. शिक्षकांनी सुस्वातीपासूनच विद्यार्थ्यांचे जास्त लाडही करू नयेत किंवा जास्त शिक्षाही देऊ नये. विद्यार्थी सहाय्यकार्य करायला का तयार नाहीत याची कारणे जाणून घ्यावीत. आपली अध्यापन पद्धती कशी आहे ? यासाठी स्वनिरीक्षण करावे. त्यानुसार स्वतःच्या चुका जर असतील तर त्या दूर करण्याचा प्रयत्न करावा.

शाळेमध्ये शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध नाहीत ही समस्या ३६, ८४ टक्के शिक्षकांना जाणवते असे दिसते म्हणजे जवळ जवळ ४० टक्के शाळांमध्ये शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध नाहीत. कोणतेही शैक्षणिक साहित्य शाळेमध्ये उपलब्ध नसेल तर शिक्षकांना अध्यापनासाठी मोठी अडचण निर्माण होणार आहे. शिक्षकांनी जेथे अतिआवश्यक आहे तेथे तरी आपल्या वैयक्तिक स्तरावर साधने वापरण्याचा प्रयत्न करावा. स्वस्त, अल्पखर्ची साधने तयार करून वापरण्याचा प्रयत्न करावा किंवा यासाठी विद्यार्थ्यांची मदत घ्यावी.

शैक्षणिक साधने वापरणे शक्य नाही असे म्हणणारे शिक्षक ५.२६ टक्के आहेत. शिक्षकांनी शैक्षणिक साहित्याला कमी महत्त्व देऊ नये. शक्य तेथे शैक्षणिक साहित्य शिक्षकांनी वापरावेच लागते. शैक्षणिक साहित्य वापरणे

ही डोकेदुखी नाही तर शिक्षकांचे ते मदतनीस आहेत, त्यांचे महत्त्व शिक्षकांना पटभे गरजेचे आहे. हे प्रमाण तसे कमीच आहे परंतु तरी एवढे प्रमाणही गंभीर किंवा दुरगामी ठरू शकेल.

शैक्षणिक साहित्य तयार करणे शक्य नाही असे १५.७९ टक्के शिक्षकांना म्हणावयाचे आहे. शिक्षकांना शैक्षणिक साधने तयार करून वापरणे शक्य नसेल तर त्यांनी शाळेमध्ये उपलब्ध असलेली साधने तरी वापरावीत किंवा बाजारात तयार मिळणारी शैक्षणिक साधने वापरावीत. तसेच अल्पकिंमतीची शैक्षणिक साधने तयार करून वापरता येतील किंवा मोफत अल्पखर्ची साधने काही संस्था वितरित करीत असतात त्यांच्याकडून आणून ती वापरता येतील. त्याचप्रमाणे शिक्षकांना जेथे आवश्यक, अतिगरजेचे आहे तेथे तर अशी साधने वापरून अध्यापन करणे आवश्यक आहे.

मुख्याध्यापकांची असहार्थ वृत्ती या समस्येला कोणत्याही शिक्षकांनी प्रतिसाद दिलेला नाही यावरून विविध शाळांमध्ये मुख्याध्यापक शिक्षकांना चांगल्याप्रकारे वागणूक देतात, सहकार्य करतात असे म्हणावे लागेल.

व्याकरणाचा भाग शिकविणे अवघड जाते असे म्हणणारे शिक्षक कोणीही नाहीत यावरून शिक्षक व्याकरणाचे अध्यापन चांगले करीत असतील पण विद्यार्थ्यांनाच व्याकरण अवघड वाटत असेल असे म्हणता येईल. व्याकरण अध्यापनाची समस्या कोणत्याही शिक्षकास नाही ही आनंदाची बाब आहे.

कोष्टक क्रमांक ४७

पद्य विभागाचे अध्यापन करताना कोणत्या समस्या
भेडसावतात.

अ. क्र.	प्रतिपाद	प्रतिपादक	शेकडा प्रमाण
१]	पाठ्यपुस्तकात कवितांचे प्रमाण जास्त आहे.	-	-
२]	कविता विद्यार्थ्यांच्या मानाने अवघड आहेत.	०७	३६.८४
३]	शाळेमध्ये संदर्भ ग्रंथांचा अभाव आहे.	०७	३६.८४
४]	कविता चाल लावून किंवा गाऊन दाखवून शिकविता येत नाहीत.	०२	१०.५३

पाठ्यपुस्तकात कवितांचे प्रमाण जास्त आहे या समस्येत एकाही शिक्षकांनी मान्यता दिलेली नाही म्हणजेच कवितांचे प्रमाण योग्य आहे असे शिक्षकांना म्हणावयाचे आहे. कवितांचे प्रमाण जर जास्त असेल तर त्यांचे योग्य अध्यापन करणे ही एक समस्या शिक्षकांना वाटली असती.

पद्य विभागाचे अध्यापन करताना दोन समस्या सारख्याच प्रमाणात शिक्षकांना जाणवत आहेत त्यांचे प्रमाण ३६.८४ टक्के आहे. पहिली समस्या म्हणजे कविता विद्यार्थ्यांच्या मानाने अवघड आहेत म्हणजे जवळ जवळ ४० टक्के शिक्षकांचे हे म्हणणे आहे. हे प्रमाण काही कमी नाही. विद्यार्थ्यांच्या मानाने ह्या कविता अवघड आहेत म्हणजे त्या कविता विद्यार्थ्यांच्या वयाच्या मानाने क्लिष्ट असतील. त्यांची भाषा अवघड असेल. कविता लयबद्ध नसतील त्यामुळे पाठ करून घेणे अवघड जात असतील, तसेच कविता मोठ्या असतील.

कवितामध्ये विविधता नसेल इत्यादी गोष्टी मिळून कविता विद्यार्थ्यांच्या मानाने अवघड असाव्यात असे म्हणता येईल. कशे शिक्षकांनी कविता कशीही असो ती सोपी करून शिकवावी. चाल लावून शिकविता आले तर उत्तमच कारण ह्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या चांगल्या प्रकारे लक्षात राहतील व पाठही होतील. शिक्षक कविता वाचनाच्या स्पर्धा देऊ शकतील. कवितेमधील कठीण शब्द समजून घेण्यासाठी काही वेळा संदर्भ ग्रंथांचा वापर करावा लागतो परंतु ३६ टक्के शाळेमध्ये अशा प्रकारचे संदर्भ ग्रंथ नाहीत असे दिसते. शाळेनी संदर्भ ग्रंथांची सोय ग्रंथालयात करावी, त्याचा फायदा हिन्दी शिक्षकांना निश्चित स्वरूपाने होईल.

फक्त १०.५३ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे असे आहे की त्यांना कविता चाल लावून शिकविता येत नाही. यावरून असे म्हणता येईल की काही शिक्षकांचा आवाज चांगला नसेल, काहींचा आवाज कमी असेल. शिक्षकांनी अशा वेळी इतर शाळेच्या शिक्षकांनी त्या त्या कवितांना कशा चाली लावल्या आहेत याची त्या शाळेतील शिक्षकांजवळ चौकशी करावी व तशा प्रकारच्या चाली स्वतःला म्हणता येत नसतील तर वर्गातील ज्या मुलांचा आवाज चांगला आहे किंवा जे गाणे व्यवस्थित म्हणू शकतात अशा मुलांना चाल समजावून द्यावी व मग नंतर वर्गात त्यांच्यावदारे सर्व विद्यार्थ्यांना गायला लावावे, किंवा ज्या ओळखीच्या शिक्षकांचे आवाज चांगले आहेत त्यांच्याकडून कविता गाऊन घ्यावी व ती टेपरेकॉर्डरच्या सहाय्याने टेप करून मग वर्गात ऐकवावी. अशा प्रकारे विविध चाली निदान ज्या त्या कवितांना आवश्यक आहेत त्या त्या कवितांना तरी चाली बसवून घ्याव्यात याचा फायदा शिक्षकांना अवश्य होतो.

कोषटक क्रमांक ४८

शाळेमध्ये शैक्षणिक साहित्य विकत घेता का .

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१४	७३. ६८
२]	नाही	०५	२६. ३२
	एकूण	१९	१००. ००

शैक्षणिक साहित्य विकत घेण्याचे प्रमाण जास्त आहे असे ७३. ६८ टक्के शिक्षकांच्या सांगण्यावरून दिसून येते. हे प्रमाण तसे पाहता समाधान कारक म्हणावे लागेल. ह्या शाळांना अनुदान व्यवस्थित मिळत असेल असे म्हणावे लागेल किंवा या शाळा चांगल्या विकसित असतील. या उलट २६. ३२ टक्के शिक्षकांच्या शाळात शैक्षणिक साहित्य विकत घेतले जात नाही असे दिसते. या शाळांना अनुदान मिळत नसेल किंवा या शाळा नवीनच निघालेल्या असतील, प्रगती न झालेल्या / विकास न झालेल्या शाळा असतील. ज्या शाळांमध्ये शैक्षणिक साहित्य विकत घेतले जात नाही त्यांनी असे साहित्य विकत घेण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे. समाजातील प्रतिष्ठित व्यक्तींकडून मदत घ्यावी. ज्या शाळा प्रगत आहेत अशा शाळांकडून अतिआवश्यक साहित्य आणून वापरावे.

कोष्ठक क्रमांक ४९

आपण हिन्दी विषयाचे अध्यापन करताना कोणते
शैक्षणिक साहित्य वापरता.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	चित्रे	१६	८४. २१
२]	तक्ते	१२	६३. १६
३]	नकाशे	०७	३६. ८४
४]	पोस्टर्स	०३	१५. ७९
५]	व्यंग चित्रे	०५	२६. ३१
६]	पारदर्शी	०१	५. २६
७]	स्लाईड्स	-	-
८]	चित्रपटटिका	-	-
९]	फ्लॅश कार्ड्स	-	-
१०]	रेडिओ	०३	१५. ७९
११]	फ्लिफ बुक्स	०१	५. २६
१२]	हालचालदर्शक चित्रे	-	-
१३]	दूरदर्शन	०५	२६. ३१
१४]	टेपरेकार्डर	१०	५२. ६३

हिन्दी विषयाचे अध्यापन करताना कोणकोणती शैक्षणिक साहित्य शिक्षक वापरतात याचा विचार केल्यास असे दिसते की सर्वात जास्त, प्रमाणात वापरले जाणारे शैक्षणिक साहित्य म्हणजे चित्रे होय. चित्रे वापरण्याचे प्रमाण ८४. २६ टक्के आहे. चित्रे बनविणे हे सर्व शिक्षकांसाठी

सोपे व सुलभ काम आहे असे दिसते. तसेच विविध चित्रे ही विद्यार्थ्यांना खूप आवडतात म्हणून ही शिक्षक हे साधन वापरत असावेत. विविध चित्रे वापरल्याने विद्यार्थ्यांना लगेच संकल्पना स्पष्ट होतात व शिक्षकांचे अध्यापनाचे काम सोपे होते म्हणून शिक्षक चित्रे वापरत असावेत असे म्हणता येईल. राहिलेल्या जवळ-जवळ १५ टक्के शिक्षकांनीही हा प्रयत्न करून घ्यावा. जर त्यांना चित्रे काढणे जमत नसेल तर दुस-यांच्या कडून काढून घ्यावीत व त्यांचा वापर करावा.

चित्रे वापरणा-यांच्या खालोखाल विविध तक्ते वापरण्याचे प्रमाण ६३.१६ टक्के आहे. हे प्रमाणही समाधानकारकच म्हणावे लागेल. तक्त्यांमध्ये एखादी संपूर्ण प्रक्रिया तिच्या उपघटकासह दाखविलेली असते. त्यामुळे त्यामधील उपघटकांचा संबंध विद्यार्थ्यांच्या चटकन लक्षात येतो. उदाहरणार्थ देशाची शासन प्रणाली किंवा उसापासून साखर निर्मिती ही प्रक्रिया, तसेच एखाद्या घटनेचे कार्यकारणात्मक संबंध दर्शविण्यासाठी म्हणजेच एखाद्या घटनेचे कारण व परिणाम दाखविणे, त्याचप्रमाणे विविध गोष्टींची तुलना करणे यासाठी तक्ते वापरले जातात. वरील टक्केवारीनुसार शिक्षक अशा विविध कारणांसाठी तक्ते वापरत असतील. राहिलेले जवळ जवळ ३५ टक्के शिक्षकांनीही तक्त्यांचा वापर करावा. म्हणजे अवघड प्रक्रिया गोष्टी संकल्पना, माहिती, मुद्दे तसेच हिन्दीचे व्याकरण इत्यादीसाठी तक्ते वापरणे आवश्यक आहे.

त्याचप्रमाणे तक्त्यांच्या सहाय्याने आपण विविध घटना आकडेवारी वस्तू यामधील संबंध चटकन लक्षात येईल अशा रीतीने सादर करू शकतो. तसेच आशय सर्कितिक स्वरूपात सांगू शकतो, त्यामुळे कमी जागेत जास्त आशय व्यक्त करता येतो. तसेच तक्त्यांच्या सहाय्याने आपण माहितीचे संकलन

विद्यार्थ्यांसि मोर सादर करु शकतो शिष्याय एखाद्या प्रक्रियेतील सातत्य व क्रमबद्धता विद्यार्थ्यांच्या लक्षात आणून देऊ शकतो. त्याचप्रमाणे अमूर्त माहिती दृक-मूर्त स्वरूपात सादर करता येते व विद्यार्थ्यांना विद्यारप्रवृत्त करण्यासाठी उद्दीपक सादर करता येतात.

नकाशांचा वापर ३६.८४ टक्के शिक्षक करताना दिसतात. हे प्रमाण तसे पाहता कमीच आहे. भूगोलासारख्या विषयाला नकाशांचा वापर वेळोवेळी करावा लागतो. हिन्दी सारख्या विषयाला नकाशांची गरजच काय आहे ? असे मत नकाशे न वापरणा-या म्हणजे जवळ-जवळ ६० टक्के शिक्षकांचे असते. परंतु बरेचस पाठ असे असतात की त्यामध्ये विविध देशांचे वर्णन असते, तेथील वातावरण, त्या देशाचे राहणीमान, त्या देशाचे जगामध्ये स्थान कोठे आहे ? हे समजावून सांगण्यासाठी त्याचप्रमाणे भारतातील विविध राज्ये त्यांची संस्कृती तेथील वातावरण त्या राज्यांचे भारतातील स्थान कोठे आहे ? हे समजावून सांगण्यासाठी कधी कधी एखादा राजा, त्याचे कृतत्व, राजघराणे समजावून सांगताना त्याची सत्ता कोठपर्यंत होती पुढे कुठपर्यंत त्याने आपल्या राज्याचा विस्तार केला ? इत्यादी समजावून देण्यासाठी नकाशांची अतिशय आवश्यकता आहे म्हणून शंभर टक्के शिक्षकांनी आवश्यक असेल तेथे अवश्य नकाशांचा वापर करावा त्याशिवाय हिन्दीचा पाठ पूर्ण होऊ शकणार नाही.

अध्यापनासाठी पोस्टर्सचा वापर १५.७९ टक्के शिक्षक करतात असे दिसते. हे प्रमाण फारच कमी म्हणावे लागेल कारण शाळेमध्ये ज्याप्रमाणे विविध नकाशे उपलब्ध असतात त्याप्रमाणे विविध पोस्टर्स उपलब्ध नसतील व ते तयार करणेही शिक्षकांना परवडत नसेल किंवा परवडले तरी स्वटे

पोस्टर्स तयार करणे यासाठी वेळही मिळत नसेल म्हणून शिक्षक पोस्टर्स वापरत नसतील. परंतु जेथे आवश्यक आहे तेथे शिक्षकांनी पोस्टर्स वापरण्याचा प्रयत्न करावा. विविध रंगांच्या सहाय्याने विशिष्ट संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी काढलेली आकर्षक चित्रे म्हणजेच पोस्टर्स होत. पोस्टर्स मध्ये आकर्षक रंग वापरलेले असल्याने त्याकडे विद्यार्थ्यांचे लक्ष सहजपणे वेधले जाते. पोस्टर्स तयार करणे हे तक्ते तयार करण्याच्या तुलनेने अधिक कौशल्यपूर्ण काम आहे, यासाठी आवश्यक तांत्रिक ज्ञानाची गरज असते. उदाहरणार्थ ब्रश, रंग, रंगांचे मिश्रण, अक्षरे काढण्याच्या पद्धती इत्यादी. हल्ली शासकीय व सामाजिक कार्ये करणा-या स्वयंसेवी संस्थादेखील विविध पोस्टर्स तयार करीत असतात. त्यांचा वापर अध्यापनात सहज करून घेता येण्यासारखा असतो. उदाहरणार्थ "वन्य संरक्षण", "सुखी कुटुंब", "निसर्ग जीवन" इत्यादी. अशा प्रकारची उपलब्ध असलेली पोस्टर्स शिक्षकांनी वापरावीत व अध्यापनात सुलभता आणावी.

"व्यंगचित्रे" हे शैक्षणिक साहित्य वापरण्याचे प्रमाण पोस्टर्स वापरण्याच्या प्रमाणापेक्षा जास्त म्हणजे जवळ-जवळ दुप्पट आहे असे तुलनात्मकदृष्ट्या पाहिल्यास लक्षात येते. व्यंगचित्रे वापरण्याचे प्रमाण २६.३१ टक्के आहे. काही शिक्षकांना व्यंगचित्रे काढता येत असतील किंवा कोणाकडूनतरी काढून घेत असतील, तयार मिळणारी व्यंगचित्रे म्हणजेच विविध वृत्तपत्रातून प्रसारीत होणारी किंवा नियत कालिकांमधून प्रसारीत होणारी व्यंगचित्रे वापरत असतील. जे शिक्षक व्यंगचित्रे वापरत नाहीत त्यांनी आपले अध्यापन मनोरंजक करण्यासाठी व्यंगचित्रे वापरावीत. आपण जी व्यंगचित्रे नियतकालिकातून पाहतो तशी व्यंगचित्रे आपले अध्यापन आशयानुसार तयार करून वापरली तर अध्यापन अधिक आकर्षक बनेल.

पारदर्शी व फ्लिप बुक्स वापरणा-यांचे प्रमाण सारखेच म्हणजे ५.२६ टक्के आहे असे दिसते. हे प्रमाण अतिशय कमी आहे. पारदर्शी वापरण्याचे प्रमाण खूपच कमी आहे असे का ? याचा विचार केल्यास एक प्रमुख कारण लक्षात घेईल ते म्हणजे शाळेमध्ये पारदर्शी दाखविण्यासाठी प्रक्षेपक उपलब्ध नसतील. यासाठी राहिलेल्या जवळजवळ २५ टक्के शिक्षकांनी काही प्रमाणात का होईना ज्या शाळांमध्ये प्रक्षेपक उपलब्ध असतील त्यांच्याकडून आपून एकत्रित तुकड्या करून त्याचा वापर करून दाखवावा. पारदर्शी वापरण्याचे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत. पारदर्शीमुळे पाठ्यवस्तू विशीष्ट क्रमाने दाखविता येतात, विद्यार्थ्यांना द्यावयाची माहिती आकर्षकपणे सादर करता येते, पारदर्शी बनविणे सोपे असते, पारदर्शीच्या सहाय्याने चित्रे, तक्ते, फोटो इत्यादीचे वास्तव दर्शन घडविता येते, एखाद्या पारदर्शी मधील पाठ्यवस्तूवर जास्त भर द्यावयाचा असेल तर संबंधित पारदर्शी स्थिर ठेवून अधिक माहिती सांगता येते. तसेच पारदर्शीबरोबर धावते वर्णन संलग्न करून पाठ्यवस्तूच्या सादरीकरणाची परिणामकारकता वाढविता येते. हिन्दी विषयामध्ये पारदर्शीचा वापर करण्याचे प्रसंग फारच कमी असतात म्हणून जेवढे शिक्षक हे साहित्य वापरतात ते योग्यच आहे.

फ्लिप पुस्तके ही फ्लॅश कार्डसोबत सुधारित आवृत्ती आहे. जर पाठ्यवस्तूमध्ये एक प्रकारची सलगता किंवा क्रमबद्धता असेल तर त्यांचे उपमुद्दे पाडून आधारित चित्रे तयार करून द्यावयाची, त्यांचा संच तयार करून एकेक क्रमाने विद्यार्थ्यांसमोर दाखवावीत, विद्यार्थ्यांसमोर त्यासंबंधीचे विवेचन करित जायचे अशा रीतीने त्यांचा उपयोग करता येतो उदाहरणार्थ खालच्या झयत्तेतील वर्गात आपण ज्यावेळी एखादी गोष्ट सांगत असतो त्यावेळी त्या गोष्टीतील ठळक प्रसंगावर आधारित अशी चित्रे तयार एकेक

करून एकेक क्रमाने दाखविता येतात. फ्लिप पुस्तके ही वापरण्याचे प्रमाण कमीच आहे. कारण ती तयार करणे शिक्षकांना अवघड वाटत असेल. तरीही शिक्षकांनी फ्लिप पुस्तके वापरण्याची परिणामकारकता लक्षात घ्यावी, व ते वापरण्यात हळू हळू सुरुवात करावी.

रेडीओ व टेपरेकॉर्डर या दोन्ही साधनांच्या वापराची तुलना करता रेडीओ पेक्षा टेपरेकॉर्डर वापरण्याचे प्रमाण जास्त दिसते. रेडीओ वापरण्याचे प्रमाण १५.७९ टक्के दिसते तर टेपरेकॉर्डर ५२.६३ टक्के शिक्षक वापरतात. रेडिओ वापरण्याचे प्रमाण अतिशय कमी आहे असे दिसते. शिक्षकांना रेडिओचे महत्त्व पटलेले नसावे त्यामुळे त्याचा वापर कमी प्रमाणात केला जातो असे म्हणता येईल. शैक्षणिक रेडिओ प्रसारणाचा उपयोग कसा करता येईल यासाठी युनेस्को व शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार यांच्या वतीने दिल्ली येथे एक कार्यशाळा आयोजित केली होती. त्या कार्यशाळेच्या शिफारशीनुसार रेडिओचा वापर पुढीलप्रमाणे करता येईल.

- अ] विद्यार्थ्यांना अध्ययनासाठी प्रेरणा देणे.
- ब] अनौपचारिक शिक्षणातील एक महत्त्वाचा घटक म्हणून रेडिओचा वापर करता येईल.
- क] व्यावसायिक कौशल्याची ओळख करून देण्यासाठी शालेय शिक्षणात रेडिओचा वापर करता येईल.

रेडिओवरून म्हनीय अशा व्यक्तींच्या मुलाखती व विचार विद्यार्थ्यांना ऐकविता येतात. उदाहरणार्थ राष्ट्रीय नेते, विचारवंत, कलावंत, साहित्यिक, खेळाडू, प्रगतीशील शेतकरी इत्यादी. विद्यार्थ्यांना अगदी योग्य पद्धतीने कविता वाचन किंवा गायन ऐकविता येते, विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन घडविता येते, अगदी अलीकडेच झालेल्या संशोधनाची

माहिती विद्यार्थ्यांपर्यन्त पोहोचविता येते. अभ्यासक्रमातील पाठ्यवस्तूवर एकांकीका, नाट्यरूपांतरे, चर्चा सत्रे, कथा-कथन, काव्य वाचन इत्यादी कार्यक्रम आयोजित करून विद्यार्थ्यांपर्यन्त पोहोचविता येतात. अशाप्रकारेच रेडिओचा शिक्षकांना वापर करता येईल. रेडिओचे फायदे शिक्षकांनी जाणून घ्यावेत व त्याचा वापर सर्वांनी करण्याचा प्रयत्न करावा कारण हल्ली हे साधन खूपच स्वस्त मिळू लागले आहे. रेडिओवरील शालेय कार्यक्रमाचे वेळापत्रक अगोदरच प्रकाशित झालेले असते त्याचा उपयोग करून शाळेचे वेळापत्रक तयार केले व त्या त्या तासाला ठराविक विषयाची माहिती रेडिओवरून मुलांना ऐकायला दिली तर निश्चितच फायदा होईल व शिक्षकांचे कामही सुलभ होईल.

टेपरेकॉर्डर वापरण्याचे प्रमाण ५२. ६३ टक्के आहे असे दिसते हे प्रमाण जवळ जवळ निम्मे आहे असे म्हणता येईल. राहिलेले शिक्षक टेपरेकॉर्डरचा वापर अध्यापनासाठी करत नाहीत याचे कारण त्यांच्या शाळेमध्ये टेपरेकॉर्डर उपलब्ध नसेल असे म्हणावे लागेल व टेपरेकॉर्डर असूनही जर त्याचा वापर होत नसेल तर त्याच्या वापरासंबंधी महत्त्व अजून शिक्षकांना पटलेले नसेल असे म्हणता येईल. शाळेमध्ये जर टेपरेकॉर्डर उपलब्ध नसेल तर तो काढून तरी उपलब्ध करून त्याचा वापर करावा आणि आपल्या शाळेत तो उपलब्ध करण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे. शाळेमध्ये टेपरेकॉर्डरचा जाणीवपूर्वक व प्रभावीपणे वापर शाळेत पुढीलप्रकारे करता येईल.

१. विद्यार्थ्यांना भाषेतील शब्दांचे योग्य उच्चार ऐकविता येतात तसेच विद्यार्थ्यांचे अशुद्ध उच्चार सुद्धित करून त्याला ऐकविता येतात व त्यामुळे आपल्या उच्चारणातील दोष टाळता येतात.
२. भाषा शिक्षकांपैकी सर्वच शिक्षकांना कविता वाचन भावपूर्ण रितीने व

गेयतापूर्णतिने करता येईल असे नाही. अशा वेळी चांगल्या शिक्षकांकडून किंवा काही वेळा व्यावसायिक गायकांकडून या कविता वाचून घेतल्या तर आपणास सर्व विद्यार्थ्यांस त्या प्रभावीपणे ऐकविता येतात.

३. शाळेमध्ये नाटकांना अथवा एकांकीकांना पार्श्वसंगीत देण्यासाठी पारदर्शी किंवा पारदर्शिकांचा सहाय्याने तयार केलेल्या कार्यक्रमांना पार्श्वसंगीत देण्यासाठी.

४. चांगल्या नामांकित हिन्दी वक्त्यांची भाषणे, प्रसिद्ध लेखकांचे कथाकथन कार्यक्रमही ऐकविता येतात.

५. शाळेमध्ये विविध हिन्दी कार्यक्रम होत असतात ते ध्वनिमुद्रीत करून ठेवले तर शालेय परंपरा टिकविण्यासाठी याचा उपयोग करून घेता येतो.

६. हिन्दीचे रेडिओवर प्रसारित होणारे कार्यक्रम काही वेळा कांही अडचणीमुळे विद्यार्थ्यांना ऐकविता येत नाहीत असे कार्यक्रम ध्वनीमुद्रीत करून विद्यार्थ्यांना ऐकविता येतात.

७. हल्ली बाजारात विविध विषयाच्या पाठ्यवस्तूच्या स्पष्टीकरणासाठी ध्वनीफितीही उपलब्ध आहेत. दहावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी अशा ध्वनिफिती तयार केलेल्या मिळतात. अशा हिन्दीच्या ध्वनिफिती विद्यार्थी स्वतःच्या सोयीने ऐकू शकतो.

अध्यापनाची परिणामकारकता वाढविण्याचे कार्य हा ध्वनिमुद्रक करीत असतो. मात्र शिक्षकांनी याचा जाणीवपूर्वक वापर करावा. जर अशी साधने कधीतरनी वर्गात वापरली तर मात्र त्याचा काहीच उपयोग होत नाही. विद्यार्थ्यांना अशा साधनांचा परीचय करून दिला नाही तर केवळ

गंमत म्हणून विद्यार्थी या साधनांकडे पाहतील. असे होऊ नये म्हणून शिक्षकांनी अध्यापनात या साधनांचा सातत्याने उपयोग करण्याचा प्रयत्न करावा.

शिक्षक दूरदर्शनचा वापर करतात असे २६. ३१ टक्के प्रतिसादावरून दिसून येते. हे प्रमाणही कमीच आहे असे म्हणावे लागेल. दूरदर्शनचा वापर अध्यापनासाठी न करण्यामागे दूरदर्शन संघ शाळेत नाही हेच कारण असावे असे वाटते. दूरदर्शनचा वापर पुढीलप्रकारे अध्यापनासाठी करून घेता येईल. शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे त्यामुळे शिक्षकांची संख्याही खूप वाढली आहे. हे सर्वच शिक्षक तज्ज्ञ असतील अशी अपेक्षा करणे चुकीचे ठरेल. अशा वेळी तज्ज्ञ शिक्षकांकडून पाठ तयार करून घेऊन त्याचा लाभ दूरदर्शनमार्फत एकाच वेळी अनेक विद्यार्थ्यांना घेता येतो. काही दुर्मिळ वस्तूंचे चित्रण करून ते दूरदर्शन मार्फत दाखविता येईल, तसेच डोळ्यांना न दिसणा-या क्रियांचे दर्शन घडविता येते. उदाहरणार्थ जमीनीत रोपटे वाढणे, तसेच जास्त वेगाने चालणा-या क्रिया मंदगतीने दाखविता येतात. उदाहरणार्थ एखाद्या यंत्राचे कार्य . त्याचप्रमाणे दुर्मिळ प्रसंगाचे दर्शन घडविता येते उदाहरणार्थ जगातील महत्त्वाच्या क्रीडा स्पर्धा. महत्त्वपूर्ण व्यक्तींचे व प्रसंगांचे दर्शनही घडविता येते उदाहरणार्थ देशाचे राष्ट्रपती, पंतप्रधान तसेच इतर थोर नेते, शास्त्रज्ञ, विचारवंत, कलावंत व त्यांचे संदेश आपणास थेट विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविता येतात. शिक्षकांनी अशा प्रकारचे दूरदर्शनचे अनेक फायदे लक्षात घ्यावेत आणि शाळेमध्ये दूरदर्शन संघ आणण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे. दूरदर्शनवर देखील शालेय कार्यक्रमाचे वेळापत्रक असते. हे वेळापत्रक शाळा सुरु होण्यापूर्वीच प्रकाशित केलेले असते याचा फायदा घेऊन शाळेचे वेळापत्रकात दूरदर्शनचा तास ठेवला तर सर्व विद्यार्थ्यांना याचा फायदा घेता येईल.

स्लाईड्स, चित्रपट्टीका, फ्लेशकार्डस आणि हालचालदर्शक चित्र इत्यादी शैक्षणिक साधनांचा वापर कोणत्याही शिक्षकाने केलेला नाही असे दिसते कारण एकाही शिक्षकाचा प्रतिसाद या साधनांना मिळालेला नाही. कदाचित हिन्दी विषयाच्या अध्यापनात या साधनांचा वापरच होत नसावा असे वाटते.

कोष्टक क्रमांक ५०

विविध शैक्षणिक साहित्य वापरल्याने अध्यापन अधिक प्रभावी होते असे आपणास वाटते का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१९	१००.००
२]	नाही	-	-
	एकूण	१९	१००.००

शिक्षक जी शैक्षणिक साधने वापरतात ती वापरल्याने त्यांचे अध्यापन अधिक प्रभावी होते असा प्रतिसाद १०० टक्के शिक्षकांनी दिला आहे. शिक्षकांना अध्यापनासाठी शैक्षणिक साहित्य वापरण्याचे महत्त्व कळले आहे म्हणूनच त्यांनी असा प्रतिसाद दिला आहे असे वाटते.

कोष्टक क्रमांक ५१

आपण कोणते मोफत/अल्पखर्ची शैक्षणिक साहित्य
अध्यापनासाठी वापरतात

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	पृथ्वीचा गोल	०९	४७. ३७
२]	विविध प्रसार माध्यमाची मिळणारी चित्रे	०४	२१. ०५
३]	वैद्यकीय क्षेत्र व्दारा प्रसारित चित्रे	०२	१०. ५३
४]	विविध शासकीय संस्थाव्दारा प्रसारित चित्रे	०३	१५. ७९

विविध शैक्षणिक साहित्य बाजारात विकत मिळते परंतु सर्वच शैक्षणिक साहित्य विकत घेणे शाळांना परवडत नाही आणि सर्वच विकत मिळणा-या साहित्यामधून अध्यापनासाठी आवश्यक त्या संकल्पना स्पष्ट करता येतीलच असेही नाही. अध्यापनासाठी उपयुक्त असे कांही साहित्य तयार करता येते, यातून पैशाची बचत तर होतेच शिवाय आपण तयार केलेल्या वस्तूबद्दल आपणास अधिक आत्मियता वाटते. विद्यार्थ्यांना या साधन निर्मितीत सहभागी करून घेतले तर त्यांच्यातही नवनिर्माण क्षमता विकसित होते, कांही कौशल्ये त्यांच्यामध्ये येतात व केलेल्या साहित्यातून विषय ज्ञान प्राप्त होते.

वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की पृथ्वीचा गोल वापरण्याचे प्रमाण ४७. ३७ टक्के आहे. कांही पाठामध्ये ऐतिहासिक अथवा भौगोलिक

स्थान दर्शक माहिती स्पष्ट करण्यासाठी, विविध राजकीय विभाग, स्वाभाविक विभाग स्पष्ट करण्यासाठी पृथ्वीचे गोल शिक्षक वापरीत आसावेत. हे पृथ्वीचे गोल आपल्या दैनंदिन वापरातील टाकाऊ वस्तूंपासून देखील तयार करता येतात आणि हल्ली प्लॅस्टीकच्या गोल अशा कळशा बाजारात विकत मिळतात त्याचा वापर करून किंवा घरातील जुने मातीचे मटके यावर सुद्धा पृथ्वीचे गोल तयार करता येतात. त्याचप्रमाणे रद्दी कागदाच्यालगाद्यापासून, जुन्या कापडाच्या चिंध्यांपासून सुद्धा असे पृथ्वीचे गोल अल्प अशा किंमतीत तयार करता येतात. जे शिक्षक अशा साधनांचा वापर करीत नाहीत त्यांनी याबद्दल अवश्य विचार करावा. असे शैक्षणिक साहित्य शिक्षक स्वतः तयार करू शकतात, विद्यार्थ्यांची मदत यासाठी घेऊ शकतात, विविध स्थानिक कारागिरांची मदत घेऊन त्यांच्या कौशल्यांचा वापर करून घेऊ शकतात. बाजारात तयार मिळणारे साहित्य जरी सुबक असले तरी ते बनवताना शिक्षकाची कल्पना दैनंदिन अध्यापनातील अडचणी यांचा विचार केलेला नसतो. त्यामुळे तयार साहित्यात अनेक त्रुटी असू शकतात. याउलट अल्पखर्ची साहित्य शिक्षक स्वतःच्या अध्यापनाच्या गरजेनुसार तयार करतात व त्यामुळे अशा साहित्याची उपयुक्तता निश्चितच जास्त असते. याचा विचार सर्व शिक्षकांनी करावा.

वैद्यकीय क्षेत्रांद्वारा प्रसारित चित्रे, तक्ते यांचा वापर करणारे शिक्षकांचे प्रमाण १०.५३ टक्के आहे. हे प्रमाण तसे पाहता फारच कमी आहे. वैद्यकीय क्षेत्रांद्वारे विविध संदेश देणारे साहित्य तक्त्यांच्या स्वरूपात किंवा काही छोट्या स्टीकर्सच्या स्वरूपात प्रसिद्ध करीत असतात. उदाहरणार्थ विविध रोग, ते होण्याची कारणे, लक्षणे, परिणाम व उपाय अशा स्वरूपात हे तक्ते, पोस्टर्स तयार मिळत असतात. या पोस्टर्सचा वापर अध्यापनासाठी

हे शिक्षक करत असावेत. राहिलेले ८९.४७ टक्के शिक्षकांनीही अशा तयार मिळणा-या शैक्षणिक साहित्याचा वापर जरूर करावा.

ज्याप्रमाणे विविध वैद्यकीय क्षेत्रांद्वारे प्रसारित साहित्य असेल त्याप्रमाणेच विविध शासकीय संस्थांद्वारा प्रकाशित केलेले स्टीकर्स, जाहिरातींचा वापर १५.७९ टक्के शिक्षक करतात असे दिसते. अशा छापील साहित्याचा वापर देखील विविध संदेश विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी करता येतो. उदाहरणार्थ अब्राहम लिंकनचे हेडमास्तरास पत्र, प्रतिज्ञा तसेच निसर्गकिडे चला, वृक्षारोपणाचे महत्त्व सांगणारे पोस्टर्स व ह्या मधील संदेश खूपच आश्चर्य असतात म्हणून शिक्षक ह्यांचा वापर करत असावेत. राहिलेल्या ८४.२१ टक्के शिक्षकांनी अशा प्रकारच्या साहित्याचा लाभ जाणून त्याचा अध्यापनासाठी वापर करण्यास सुरुवात करावी. कारण ह्यासाठी आर्थिक प्रश्नही समोर नसणार आहे. मुख्याध्यापकांनीही असे साहित्य वापरण्यासाठी शिक्षकांना प्रेरणा द्यावी व मार्गदर्शन करावे.

विविध प्रसार माध्यमाची मिळणारी चित्रे वापरण्याचे प्रमाण तुलनात्मकदृष्ट्या वैद्यकीय क्षेत्रांद्वारा प्रसारित चित्रे व तक्ते तसेच विविध शासकीय संस्थांद्वारा प्रकाशित केलेले जाहिराती व स्टीकर्स वापरण्यापेक्षा जास्त आहे म्हणजे २१.०५ टक्के आहे. विविध प्रसार माध्यमे आपल्या वस्तूंच्या जाहिरातीसाठी अनेक चित्रे प्रकाशित करीत असतात तशा प्रकारचे पाठांच्या अध्यापनासाठी याचा वापर शिक्षकांना करावा लागत असणार त्याचप्रमाणे अशा प्रसारमाध्यमांद्वारे काही सामाजिक समस्यांच्या संदर्भात चित्रे, तक्ते प्रसारित होतात उदाहरणार्थ हुंडाविरोधी चळवळ, दास्बंदी, स्त्री शिक्षण समस्या इत्यादी अशा संदर्भातील पाठ आल्यास अशा चित्रांचा वापर हे शिक्षक करत असावेत. राहिलेले ७८.९५ टक्के शिक्षकांनी अशा

प्रसारमाध्यमांच्या चित्रांचा वापर करणे गरजेचे आहे. कांही वेळा तयार असलेले साहित्य तर कांही वेळा तयार करून विविध शैक्षणिक साहित्य वापरणे ही काळाची गरज आहे हे शिक्षकांनी लक्षात घ्यावे.

अशा प्रकारचे इतरही अध्यापनासाठी लागणारे साहित्य कमी किंमतीत तयार करता येतात किंवा कांहीही खर्च न करता मोफतही मिळवता येतात. अल्प किंमतीचे साहित्य तयार करीत असताना शिक्षक व विद्यार्थ्यांचा अभिजातपणा व कल्पनेचे नाविन्य प्रकट होण्यास संधी मिळते, तयार केलेल्या गोष्टींचा त्यांना अभिमान वाटतो, आकलन सुलभ होते, अध्यापनात सुकरता येते, विद्यार्थ्यांना चेतना व प्रोत्साहन मिळते, सृजनशीलतेला वाव मिळतो, चांगले उंद लागतात, रिकामपणाचा वेळ सत्कारणी लागतो, अल्पकिंमतीच्या साधनांच्या निर्मितीमुळे गरज भागते व पैशांची बचत होते. अशी आधार सामुग्री तयार करण्यासाठी शिक्षकांनी कांही कौशल्ये आत्मसात केली पाहिजेत तसेच कांही तंत्रे समजून घेतली पाहिजेत. आपल्या विद्यार्थ्यांनाही यात कुशल केले पाहिजे.

अशा अल्पकिंमतीच्या साहित्यांची एक आधार यंत्रणाच शाळेत उभी करता येईल. पण त्यासाठी सर्व शिक्षकांचा सहभाग हवा. सर्वच शिक्षकांनी जागरूकपणे नवनवीन साहित्य कुठे मिळेल, न मिळाल्यास स्वतः कसे तयार करता येईल या बाबतीत क्रियाशील बनून आपल्या शाळेसाठी अशी एक आधार यंत्रणा उभी करण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे.

कोष्टक क्रमांक ५२

आपल्या शाळेत विविध हिन्दी लेखन स्पर्धांचे
आयोजन केले जाते का .

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१७	८९.४७
२]	नाही	०२	१०.५३
	एकूण	१९	१००.००

वरील कोष्टकावरून असे म्हणता येईल की ८९.४७ टक्के शिक्षकांच्या शाळेत हिन्दी लेखन स्पर्धांचे आयोजन केले जाते असे दिसते. हे प्रमाण तसे पाहता समाधानकारक म्हणता येईल. लेखन स्पर्धांचे आयोजन करणे व त्यांचे निकाल लावणे हे भाषण स्पर्धांचे आयोजन करणे व निकाल लावणे यापेक्षा थोडेसे सोपेच आहे. म्हणून या शाळांमध्ये लेखन स्पर्धा घेतल्या जात असल्यात. विद्यार्थ्यांच्या सांगण्यावरूनही शाळेमध्ये लेखन स्पर्धा जास्त प्रमाणात घेतल्या जातात असे आपण पाहिले आहे. त्याचबरोबर शिक्षकांना विद्यार्थ्यांचे लेखन सुधारण्याचा हा एक उत्तम मार्ग आहे हे पटले असावे. विद्यार्थ्यांमध्ये यामुळे एक प्रेरणा निर्माण होईल, हिन्दी विषयाची आवड आपोआप यांच्यामध्ये निर्माण होईल. शाळेमध्ये लेखन स्पर्धांचे आयोजन केले जात नाही अशा शाळा १०.५३ टक्के आहेत असे दिसते, या शाळांनी तेथील शिक्षकांनी अशा स्पर्धांचे महत्त्व ओळखून आपल्या शाळेमध्ये लेखन स्पर्धांचे आयोजन करावे. कारण या स्पर्धांमुळे विद्यार्थ्यांना लेखनाविषयी आवड निर्माण होईल, अक्षर सुधारेल, शुद्धलेखनाचे विविध नियम कळतील अशा प्रकारचे फायदे होतील.

कोष्टक क्रमांक ५३

भाषण लेखन स्पर्धा आयोजित केल्याने विद्यार्थ्यांना त्याचे
कोणते फायदे होतात .

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो.	१६	८४. २१
२]	विद्यार्थ्यांचे लेखन सुधारते	१२	६३. १६
३]	विद्यार्थ्यांचे वाचन सुधारते	११	५७. ८९
४]	विद्यार्थ्यांचे अक्षर सुधारते	११	५७. ८९
५]	विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळते	०९	४७. ३७
६]	विद्यार्थ्यांचे भाषण सुधारते	०९	४७. ३७
७]	सर्जनशील वृत्ती बनते	०७	३६. ८४
८]	हिन्दी विषयाचे ज्ञान वाढण्यास मदत होते.	१४	७३. ६८

वेगवेगळ्या लेखन स्पर्धा आयोजित केल्याने सर्वात जास्त म्हणजे ८४. २१ टक्के विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. अशा स्पर्धामुळे विद्यार्थ्यांचे लेखन सुधारत असते. लेखन सुधारल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आपोआप आत्मविश्वास निर्माण होतो असे म्हणता येईल. कोष्टक क्रमांक ५२ मध्ये ८९. ४७ टक्के शिक्षकांनी आपल्या शाळेत या स्पर्धा घेतल्या जातात असे म्हटले आहे हे लक्षात घ्यावे. राहिलेल्या जवळ जवळ अकरा टक्के शाळांतही या स्पर्धांचे आयोजन करण्यास हरकत नाही.

त्या खालोखाल ७३. ६८ टक्के शिक्षक असे म्हणतांना दिसून येते की या स्पर्धामुळे विद्यार्थ्यांचे हिन्दी विषयाचे ज्ञान वाढण्यास मदत होते.

म्हणजेच लेखन स्पर्धेत भाग घेतल्याने विद्यार्थ्यांच्या लेखनात सुधारणा होऊन आत्मविश्वास वाढतो व हिन्दी विषयाचे ज्ञान वाढण्यास मदत होते असे शिक्षकांना वाटते. ज्या शाळांमध्ये अशा स्पर्धा घेतल्या जात नाहीत त्यांनी या संबंधी विचार करावा यामुळे लेखनाचे सर्व नियम विद्यार्थ्यांना कळतात व विविध विषयावर लेखन केल्याने हिन्दी विषयाचे ज्ञान वाढण्यास मदत होते.

विद्यार्थ्यांचे वाचन व अक्षर हे विविध लेखन स्पर्धा घेतल्याने सुधारते असे ५७.८९ टक्के शिक्षकांना वाटत आहे. म्हणजेच कोणत्या मुददयावर आपल्याला लिहायचे आहे ? याचा विचार करून विद्यार्थी जादा वाचन करतात तसेच अशा स्पर्धांमुळे शुद्धलेखनाचे विविध नियम कळाल्यामुळे वाचतानाही त्यांचा विचार करूनच विद्यार्थी वाचन करणार, त्याचप्रमाणे अशा स्पर्धांमुळे विद्यार्थ्यांचे लेखन करून आपोआपच अक्षर सुधारते हे अनुभवूनच वरील टक्केवारीनुसार शिक्षक विद्यार्थ्यांचे वाचन व अक्षर सुधारते असे म्हणत असतावेत. ज्या शाळांमध्ये लेखन स्पर्धा घेतल्या जात नाहीत तेथील शिक्षकांनी या स्पर्धांमुळे होणारे फायदे लक्षात घेऊन त्यांनीही या स्पर्धा घेणे सुरु करण्यास हरकत नाही.

या स्पर्धांमुळे विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळते असे ४७.३७ टक्के शिक्षकांना वाटते. ज्या विद्यार्थ्यांना या स्पर्धांमध्ये यश मिळालेले आहे त्यांना पुढील स्पर्धांमध्ये भाग घेण्यासाठी प्रगतीचे पाऊल उचलण्यासाठी प्रेरणा मिळालेले अनुभव या शिक्षकांना आलेले दिसतात याचा विचार इतर शिक्षकांनी करावा. कारण यामुळे यशस्वी विद्यार्थ्यांना तर प्रेरणा मिळणारच पण त्याच बरोबर जे अशा स्पर्धात भाग घेत नाहीत त्यांनाही आपोआप प्रेरणा मिळणार. हे करत असताना शिक्षकांनी मात्र यामध्ये अयशस्वी

विद्यार्थ्यांचा पण अवश्य विचार करावा त्यांना पुढच्या वेळेस यशास्वी होण्याची प्रेरणा द्यावी. त्यांचा आत्मविश्वास कमी होऊ नये याची खबरदारी वेळेवरच घ्यावी.

अशा स्पर्धा घेतल्याने विद्यार्थ्यांचे भाषण सुधारते असे ४७. ३७ टक्के शिक्षकांना वाटते. विद्यार्थ्यांचे लेखन सुधारल्यामुळे, त्यांना लेखनातील बारकावे कळल्यामुळे ज्याप्रमाणे त्यांचे वाचन सुधारते त्या प्रमाणे भाषणही सुधारते असा शिक्षकांचा अनुभव असावा. शुद्ध लेखन व्यवस्थित झाल्याने आत्मविश्वास निर्माण होईल व आपोआप शुद्ध बोलणे ही अडचण त्यांच्या समोर राहणार नाही. जे शिक्षक ही स्पर्धा घेत नाहीत त्यांनी हा फायदा लक्षात घ्यावा.

या स्पर्धामुळे विद्यार्थ्यांची सर्जनशील वृत्ती बनते असे ३६. ८४ टक्के शिक्षकांना म्हणावयाचे आहे. कारण ज्या स्पर्धा शाळांमध्ये घेतल्या जातात त्या स्पर्धांचे विविध विषय तयार करण्यासाठी विद्यार्थी सर्जनशील बनतील. काहीतरी नवीन करून दाखवण्याची जिद त्यांच्यामध्ये निर्माण होते. ठरलेला विषय वेगळ्या पद्धतीने मांडण्यासाठी कुठली पुस्तके योग्य असतील ? कुठल्या पुस्तकात काय मिळेल ? संबंधित माहिती त्या विषयाच्या शिक्षकांकडून आपल्याला कशी मिळविता येईल ? याचा प्रयत्न विद्यार्थी करत असताना प्रत्यक्ष शिक्षकांनी पाहिले व अनुभवले असेल म्हणूनच शिक्षकांनी असा प्रतिसाद दिला आहे. या पर्यायासाठी मिळालेला प्रतिसाद इतर पर्यायापेक्षा कमीच आहे असे म्हणावे लागेल. इतर सर्व शिक्षकांनी व शाळांनी लेखन स्पर्धा मागील असणारा फायदा लक्षात घ्यावा.

विद्यार्थ्यांचि लेखन सुधारते असे म्हणणारे शिक्षक ६३.१६ टक्के आहेत असे दिसते. वरील सर्व फायदे म्हणजेच या स्पर्धामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो, प्रेरणा मिळते, वाचन सुधारते, अक्षर सुधारते, सर्जनशील वृत्ती बनते हे सर्व फायदे मिळूनच एकंदरीत विद्यार्थ्यांचि लेखन सुधारते असे या टक्केवारीनुसार शिक्षक म्हणत असतील.

कोष्टक क्रमांक ५४

विविध स्पर्धा आयोजित करताना कोणत्या विशेष अडचणी जाणवतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	आर्थिक समस्या जाणवते	१२	६३.१६
२]	शाळेत वर्ग अगुरे पडतात	०३	१५.७९
३]	विद्यार्थी अशा स्पर्धात भाग घेण्यात पुढाकार घेत नाहीत.	०९	४७.३७
४]	मुख्याध्यापक करावे तसे सहकार्य करीत नाहीत	०१	५.२६
५]	शाळेच्या कामातून वेळ मिळत नाही	०४	२१.०५

शाळेमध्ये विविध स्पर्धा आयोजित करताना कोणत्या विशेष अडचणी जाणवतात ? या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी सर्वात जास्त प्रमाणात म्हणजेच ६३.१६ टक्के शिक्षकांना जाणवणारी अडचण आर्थिक समस्या ही आहे. ज्या शाळांमध्ये अशा स्पर्धा आयोजित केल्या जातात अशा शाळेतील शिक्षकांना विविध स्पर्धा आयोजित करण्यासाठी पैशाची कमतरता भासत

असेल म्हणजेच त्या स्पर्धांसाठी लागणारे साहित्य आणणे, स्पर्धा घेणे, विद्यार्थ्यांना विविध बक्षीसे देणे इत्यासाठी शिक्षकांना पैशांची गरज भासत असणार. शाळेने जर आवश्यक कार्यासाठी निधी गोळा केला असेल तर यामधील काही प्रमाणात अशी बक्षीसे देण्यासाठी या निधीचा वापर करता आल्यास करावा म्हणजे ही समस्या काही प्रमाणात कमी होईल.

विद्यार्थी अशा स्पर्धात भाग घेत नाहीत अशी समस्या ४७.३७ टक्के शिक्षकांना भेडसावते आहे. शिक्षकांना हा अनुभव नेहमी येत असावा. विद्यार्थी प्रश्नावलीच्या विश्लेषणात तक्ता क्रमांक ६ चे निरीक्षण केले असता त्यात ३२.२७ टक्के विद्यार्थी भाषण स्पर्धेत व ५२.५४ टक्के विद्यार्थी लेखन स्पर्धात भाग घेतात असे दिसते. यावरून अशा स्पर्धात भाग घेण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण जास्त नाही असे दिसते. जे विद्यार्थी अशा स्पर्धात भाग घेण्यात पुढाकार घेत नाहीत त्यांना पुढाकार घेण्यासाठी शिक्षकांनी प्रवृत्त करावे त्यामुळे लेखन, वाचन व संभाषण सुधारण्यास मदत होणार आहे. आत्मविश्वास वाढणार आहे हे विद्यार्थ्यांना पटवून देण्याचा प्रयत्न करावा कारण या वयामध्ये विद्यार्थ्यांचा शिक्षकांवर जास्त विश्वास असतो.

शाळेच्या कामातून वेळ मिळत नाही असे २१.०५ टक्के शिक्षक म्हणतात असे दिसते. हे प्रमाण तसे पाहता जास्त नाही. या प्रमाणानुसार असलेल्या शिक्षकांमध्ये नियोजन करण्याची कमतरता असावी म्हणजेच या शिक्षकांमध्ये योग्य पात्रता नाही असा याचा अर्थ घेऊ नये. ही समस्या काही मोठी समस्या नाही. शिक्षकांनी हळूहळू ही समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न करावा कारण अशा स्पर्धा घेणे हे एका अर्थाने शाळेच्या, संस्थेच्या प्रगतीसाठी झटणे होय. शिक्षकांच्या या समस्यांमागे असेही होण्याची शक्यता

नाकारता येणार नाही की काही शिक्षकांना इतर जादा तास घ्यावे लागत असतील, संस्था छोटी असेल, शिक्षक शाळेत कमी असतील किंवा काही शिक्षकांना शाळेतील इतर जादा कामे दिली जात असतील. यासाठी मुख्याध्यापकांनी अशा शिक्षकांची ही समस्या दूर करण्याचा प्रयत्न करावा.

स्पर्धा घेण्यासाठी शाळेत वर्ग अपुरे पडतात असे १५.७२ टक्के शिक्षकांचे मत आहे. असा प्रतिसाद देणा-या शिक्षकांच्या शाळा लहान असतील, फक्त जेवढ्या तुकड्या तेवढेच वर्ग असतील, जादा वर्ग नसतील. हे प्रमाण तसे जास्त नाही तरीही ही समस्या दूर करण्यासाठी शिक्षकांनी शाळा सुरु होण्याच्या अगोदर एखादा तास विद्यार्थ्यांना बोलावून अशा स्पर्धा घ्याव्यात किंवा काही वेळा सुट्टीच्या दिवशी विद्यार्थ्यांना बोलावून या स्पर्धा घ्याव्यात. काहीही स्पर्धा न घेण्यापेक्षा थोड्याफार प्रमाणात तरी अशा स्पर्धा आयोजित कराव्यात.

मुख्याध्यापक अशा स्पर्धांसाठी पाहिजे तसे सहकार्य करीत नाहीत असे ५.२६ टक्के शिक्षकांना वाटते. हे प्रमाण अतिशय कमी आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. शाळेमध्ये विविध स्पर्धा आयोजित करण्यासाठी मुख्याध्यापक पाहिजे तसे सहकार्य का करीत नसावेत ? काही प्रशासनीक अडचणीमुळे, काही शालेय अडचणीमुळे मुख्याध्यापकांना विविध स्पर्धा शाळेमध्ये आयोजित करण्यासाठी परवानगी देता येत नसावी. हे प्रमाण खूपच कमी आहे आणि ज्यावेळी शालेय अडचणी संपतील त्यावेळी आपोआपच मुख्याध्यापक स्पर्धा घेण्यासाठी परवानगी देतील. शिक्षकांनीही मुख्याध्यापकांच्या शालेय अडचणी लक्षात घेऊन त्यांना योग्य ते सहकार्य करावे. एकमेकांना समजून शालेय समस्या सोडवाव्यात.

कोष्ठक क्रमांक ५५

हिन्दी विषयाच्या अध्ययनात सुधारणा करण्यासाठी ज्या
योजना राबविल्या जातात त्याद्वारे विद्यार्थ्यांची
खरोखरच शैक्षणिक प्रगती होते काय ?

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१८	९४.७४
२]	नाही	०१	५.२६
	एकूण	१९	१००.००

या प्रश्नाच्या प्रतिसादासाठी ९४.७४ टक्के शिक्षकांनी होकार दर्शविलेला आहे. म्हणजेच हिन्दी विषयाच्या अध्ययनात विविध योजना राबविल्यामुळे खरोखरच विद्यार्थ्यांची प्रगती होते असे या शिक्षकांना म्हणावयाचे आहे. म्हणजे समजा विविध लेखन स्पर्धा आयोजित केल्यामुळे कोष्ठक क्रमांक ५३ मध्ये असणारे फायदे झाले असतील. या प्रकारच्या विविध योजना राबविल्याने त्याद्वारे शैक्षणिक प्रगती होते असे या शिक्षकांचे अनुभव आहेत असे म्हणावे लागेल. हे प्रमाण अतिशय समाधानकारक आहे असे दिसते. या उलट फक्त ५.२६ टक्के शिक्षक अशा योजनामुळे शैक्षणिक प्रगती होत नाही असे म्हणत आहेत. या शिक्षकांना शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी विविध योजना आयोजित केल्याने झालेल्या प्रगतीचा अनुभव आला नसावा तरी अशा शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीच्या विविध योजना राबवून प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा व नंतरच या बाबत अंतिम निर्णय द्यावा.

कोष्टक क्रमांक ५६

हिन्दी अध्ययन सुधारण्यासाठी ज्या योजना राबविल्या
जातात त्यामध्ये कोणत्या गोष्टी जाणवतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	विद्यार्थी अत्यंत उत्साह दाखवितात	१२	६३. १६
२]	विद्यार्थी अशा योजनाबद्दल नाखुष असतात	-	-
३]	विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत खूप वाढ होते	१३	६८. ४२
४]	विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत सर्वसाधारण वाढ होते.	०५	२६. ३१
५]	सावकाश शिक्षणा-या मुलांना असे कार्यक्रम झोपता नाहीत.	०७	३६. ८४
६]	तीव्र बुद्धिमत्तेच्या मुलांनाच विशेष फायदा होतो.	१०	५२. ६३
७]	पालक अत्यंत खूप असतात व सहकार्य करतात.	०९	४७. ३७
८]	पालकांना अशा कार्यक्रमात विशेष रस नसतो.	०७	३६. ८४
९]	मुख्याध्यापक अशा कार्यक्रमासाठी खूप सहकार्य करतात.	०९	४७. ३७
१०]	शाळेत वर्ग अपुरे पडतात व पाहिले तसे कार्यक्रम राबवता येत नाहीत	०२	१०. ५३
११]	शाळा शहरापासून खूपच लांब असल्याने असे कार्यक्रम राबविण्यासाठी जास्त वेळ मुलांना थांबविता येत नाही व लवकरही बोलावता येत नाही	०२	१०. ५३

हिन्दी अध्ययन सुधारण्यासाठी ज्या योजना राबविल्या जातात त्यासाठी विद्यार्थी अत्यंत उत्साह दाखवितात असे ६३.१६ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. कोष्टक क्रमांक ३६ मध्ये या विविध योजना किंवा गुणवत्ता वाढीसाठी विशेष कार्यक्रम कोणते याचा विचार आपण केलेला आहे तसेच कोष्टक क्रमांक ५४ मध्ये विविध स्पर्धा आयोजित करताना ४७.३७ टक्के विद्यार्थी या स्पर्धा पुढाकार घेत नाहीत असे शिक्षक म्हणतात. या विधानाच्या तुलनेत हिन्दी अध्ययनासाठी ज्या योजना राबविल्यात या योजनांना तुलनात्मकदृष्ट्या जास्त प्रतिसाद मिळाला आहे. म्हणजेच विद्यार्थी विविध स्पर्धांमध्ये भाग घेण्यापेक्षा अध्ययनासाठी केल्या जाणा-या योजनांना जास्त प्रतिसाद देतात असे दिसते. यावरून शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांची अध्ययनाबद्दल असणारी गोडी लक्षात घ्यावी. विद्यार्थ्यांचे अध्ययन सुधारण्यासाठी विविध योजना राबविण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे.

अशा योजनांमुळे विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत खूप वाढ होते असे ६८.४२ टक्के शिक्षकांना वाटते. शिक्षक या योजनेअंतर्गत कोष्टक क्रमांक ३६ मध्ये पाहिल्याप्रमाणे कमीजास्त प्रमाणात प्रयत्न करतात असे दिसते. प्रश्नोत्तर पाठ करून घेतल्याने अभ्यास पक्का होत असेल. आठवड्यातून चाचण्या घेतल्याने विद्यार्थ्यांचे योग्य मुल्यमापन होत असावे, जादा लेखन करून घेतल्याने लेखनाचा सराव होत असेल व शुद्धलेखन करण्याची सवय लागत असावी, अधिक गुण प्राप्त करणा-या विद्यार्थ्यांना बक्षीसे दिल्याने त्यांना प्रेरणा मिळून ते अधिक पुढे जाण्यासाठी प्रयत्न करत असावेत व ज्यांना बक्षीस मिळाले नाही तेही अधिक यशासाठी धडपडत असतील, गृहकार्य रोजच्या रोज दिल्याने नियमित अभ्यासाची सवय लागत असेल. ह्या प्रकारचे अनुभव आल्यानेच विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत या योजनांमुळे वाढ

होते असे हे शिक्षक म्हणता असावेत. राहिलेल्या जवळजवळ ३१ टक्के शिक्षकांनीही हे फायदे लक्षात घ्यावेत.

वरील विधानाच्या अगदी उलट विधान म्हणजे या योजनाव्दारे विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत सर्वसाधारण वाढ होते असे म्हणणारे शिक्षक २६.३१ टक्के आहेत. हे प्रमाण तसे पाहता खूप जास्त नाही प्र पण अतिशय कमीही नाही. या शिक्षकांनी असे कां म्हटले ? याचा विचार केल्यास असे असू शकते की वरच्या विधानासाठी प्रतिसाद दिलेल्या शिक्षकांना आलेल्या अनुभवाच्या उलट अनुभव या शिक्षकांना आले असावेत. तरीही आपण असे म्हणू शकतो की जर अध्ययनामध्ये प्रगती होण्यासाठी शिक्षकांनी प्रयत्न केले, त्यासाठी विविध योजना राबविल्या, तर त्याचे यश शिक्षकांना मिळणारच. हा अनुभव आलेल्या शिक्षकांनी प्रयत्न करण्याचे सोडू नये. काही योजना बदलून त्या ऐवजी नवीन योजनांचे नियोजन करून घ्यावे.

असे कार्यक्रम सावकाश शिक्षणा-या मुलांना झेमत नाहीत असे २६.८४ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. एकतर या योजना शाळेत राबविणे अवघड त्यात हुशार मुलांच्यासाठी वेगळ्या योजना व सावकाश शिक्षणा-या मुलांसाठी वेगळ्या योजना राबविणे अवघड आहे त्यामुळे सर्वांसाठी एकाच प्रकारची योजना असल्यामुळेच शिक्षकांना वरील अनुभव आला असावा कारण हे प्रमाण जवळ-जवळ ४० टक्के आहे. असे असले तरीही शिक्षकांनी आपली चिकाटी, प्रयत्न करणे सोडू नये. सावकाश शिक्षणा-या मुलांना शक्य असेल तर थोड्या थोड्या योजना कराव्यात व हळूहळू अवघड योजना त्यांच्यासाठी वापराव्यात. "थोड्याकडून अवघडाकडे" हे सूत्र अवलंबावे. त्यांना वेळोवेळी प्रेरणा द्यावी त्यामुळे थोड्याफार प्रमाणात तरी ही समस्या सुटेल.

अशा योजनांमुळे तीव्र बुद्धीच्या विद्यार्थ्यांनाच विशेष फायदा होतो असे ५२.६३ टक्के शिक्षक म्हणत आहेत. वरील विधानाशी थोडेसे साधर्म्य असलेले हे विधान आहे असे दिसते. याचरून एकूणातील निम्म्या शिक्षकांना हे अनुभव आलेले दिसतात. तीव्र बुद्धीमत्ता असलेली मुले कोणतीही गोष्ट लवकर आत्मसात करतात. त्यांना फायदा होणारच पण आपले प्रयत्न तेव्हाच सफल होणार जेव्हा याचा फायदा सावकाश शिक्षणा-या मुलांनाही होईल. यासाठी शिक्षकांनी अविरत झटणे आवश्यक आहे. शिक्षकांनी सावकाश शिक्षणा-या मुलांना पुढे आणण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी वेळोवेळी त्यांनी हुशार विद्यार्थ्यांची उदाहरणे सावकाश शिक्षणा-या विद्यार्थ्यांसमोर ठेवावीत.

अशा योजनांसाठी पालक अत्यंत खूब असतात व सहकार्य करतात असे ४७.३७ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. या उलट ३६.८४ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे असे आहे की पालकांना अशा कार्यक्रमासाठी विशेष रस नसतो. ज्या शिक्षकांचे असे म्हणणे आहे की पालक अशा योजनांसाठी अत्यंत खूब असतात त्यांना पालकांपासून चांगले सहकार्य मिळाले असेल, कोणत्याही बाबतीत पालकांचे सहकार्य मिळाले की शिक्षकांचे काम आणखीन सोपे होते व त्यांना पुढे हे काम चालू ठेवण्यासाठी उत्साह निर्माण होतो. आपला विद्यार्थी जर जादा लेखन, वाचन, अभ्यास करत असेल, जादा तासासाठी घरातून लवकर जात किंवा येत असेल तर त्याची गरज समजून घ्यावी. कांही प्रमाणात आर्थिक ताण पडत असेल तरीही त्याला सहकार्य करावे. याउलट ज्या शिक्षकांचे असे म्हणणे आहे की पालकांना अशा कार्यक्रमांसाठी विशेष रस नसतो त्यांना पालकांपासून चांगले अनुभव आले नसावेत. समजा शिक्षक जादा तास घेऊ इच्छितात अशा वेळी पालकांनी विद्यार्थ्यांना घरातून लवकर जाण्यास मनाई केली तर शिक्षकांची योजना सफल होणार नाही, मग शिक्षकही याकडे

दुर्लक्ष करतील हे पालकांनी जाणून घ्यावे. काही वेळा असे देखील असू शकेल की पालकांना ह्या योजनांपासून मिळणा-या फायद्याचे ज्ञान नसेल, या योजना श्रेवटी विद्यार्थ्यांसाठीच असतात याची जाणीव नसेल. काही पालक निरक्षर, अज्ञानी असतील. विद्यार्थ्यांच्या पालकांकडून सहकार्य मिळविण्याचा प्रयत्न करावा. त्यांच्याशी प्रत्यक्ष भेटून या योजनांचे विविध फायदे त्यांच्या लक्षात आणून द्यावेत, असे प्रयत्न करून पहावे यामुळे जास्तीत जास्त पालकांचे सहकार्य शिक्षकांना जरूर लाभेल.

मुख्याध्यापक अशा कार्यक्रमासाठी खूप सहकार्य करतात असे ४७.३७ टक्के शिक्षक म्हणत आहेत. हे प्रमाण जवळ जवळ निम्मे आहे असे दिसते. म्हणजेच मुख्याध्यापक जादा तास घेण्याची परवानगी देत असावेत. विविध चाचणी परीक्षा घेण्यास परवानगी देत असावेत. राहिलेले ५२.६३ टक्के शिक्षकांना मुख्याध्यापक अशा कार्यक्रमासाठी सहकार्य करीत नाहीत असे म्हणावयाचे आहे असे दिसते. या शिक्षकांना काही शालेय अडचणी दूर करून मुख्याध्यापकांनी सहकार्य करावे कारण विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढ करण्यासाठीच शिक्षक सहकार्य मागत आहेत हे जाणून घ्यावे, विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीच्या मागे शाळेची व संस्थेची प्रगती दडलेली आहे याचा विचार मुख्याध्यापकांनी करावा.

शाळेमध्ये वर्ग अपुरे पडतात व त्यामुळे पाहिजे तसे कार्यक्रम राबविता येत नाहीत असे १०.५३ टक्के शिक्षक म्हणत आहेत. राहिलेल्या ८९.४७ टक्के शिक्षकांना शाळेमध्ये वर्ग अपुरे पडत नाहीत असे दिसते. कोष्टक क्रमांक ५४ मध्ये विविध स्पर्धा आयोजित करताना जाणवणा-या अडचणीमध्ये याचा विचार झालेला आहे.

शाळा शहरापासून खूपच लांब असल्याने असे कार्यक्रम राबविण्यासाठी जास्त वेळ शाळा सुटल्यानंतर मुलांना थांबविता येत नाही व लवकरही बोलवता येत नाही ही समस्या १०.५३ टक्के शिक्षकांना जाणवते असे दिसते. ८९.४७ टक्के शिक्षकांना ही समस्या जाणवत नाही कारण त्यांची शाळा शहरातच असेल. ज्या शिक्षकांच्या शाळा शहरापासून लांब आहेत त्यांनी विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनाची सवय लावावी, घरी करण्यासाठी स्वाध्याय जास्त द्यावेत.

विद्यार्थी अशा योजनाबद्ध नाखुष असतात असा प्रतिसाद एकाही शिक्षकानी दिलेला नाही म्हणजेच विद्यार्थी सर्वांथनी या योजनांसाठी तयार असतात.

कोष्टक क्रमांक ५७

हिन्दी अध्यापनावर हिन्दी अध्यापनाच्या शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रतेचा परिणाम होतो असे आपणास वाटते का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१६	८४.२१
२]	नाही	०३	१५.७९
	एकूण	१९	१००.००

वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की या प्रश्नास होकारार्थी प्रतिसाद देणारे ८४.२१ टक्के शिक्षक आहेत तर नाही असे म्हणणारे १५.७९ टक्के शिक्षक आहेत. मिळालेल्या दोन्ही प्रतिसादांची तुलना केल्यास असे दिसते की हिन्दी अध्यापनावर शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रतेचा परिणाम होतो असे

म्हणणारे शिक्षकांचे प्रमाण खूप जास्त आहे. हे शिक्षक असे का म्हणत असावेत ? तर अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत विद्यार्थी हा केंद्रस्थानी असला तरी या प्रक्रियेत योग्य अध्ययन अनुभूती देणा-या शिक्षकांचे स्थानही महत्त्वाचे आहे. त्याला आपल्या विषयाचे चांगले ज्ञान व अध्यापन कौशल्य असावयास हवे त्यासाठी हिन्दी शिक्षकाची शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रता महत्त्वाची असते असे ८४.२१ टक्के शिक्षकांच्या म्हणण्यावरून स्पष्ट होते.

या उलट हिन्दी अध्यापनावर हिन्दी शिक्षकांची शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रता परिणाम करित नाही असे १५.७९ टक्के शिक्षक म्हणत आहेत. एकतर हे शिक्षक अनुभवी असतील. अनुभव जसजसा वाढत जातो तसतशा शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रता एका चांगल्या शिक्षकांसाठी आवश्यक नाहीत असे अनुभवी शिक्षकांना कदाचित वाटत असेल. दुसरे म्हणजे या शिक्षकांना शिक्षकाची शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रतेचे महत्त्व कळले नसावे.

कोष्टक क्रमांक ५८

शिक्षकांच्या अनुभवात, ज्ञानात वाढ करणा-या हिन्दी विषयाच्या कृती सत्रात भाग घेता का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१६	८४.२१
२]	नाही	०३	१५.७९
	एकूण	१९	१००.००

शिक्षकांच्या अनुभवात, ज्ञानात वाढ करणा-या हिन्दी विषयाच्या कृतीसत्रात भाग घेणारे शिक्षक ८४.२१ टक्के आहेत असे दिसते. हे शिक्षक कृतीसत्रात का भाग घेत असावेत ? तर या शिक्षकांना वेगवेगळ्या कृतीसत्रात

भाग घेतल्याने आपल्या ज्ञानात वाढ होते, अनुभव कक्षा रुंदावतात, आपल्या क्लिष्टाच्या विविध भागांवर चर्चा रेकावयास मिळते, आपणही चर्चेत सहभागी होऊ शकतो, आपल्या या बदलत्या समस्या इतरासमोर मांडू शकतो ह्याचे चांगले अनुभव आले असतील.

याउलट जे शिक्षक कृतीसत्रात उपस्थित राहात नाहीत ते का उपस्थित राहत नसावेत ? याचा विचार केल्यास असे म्हणता येईल की या शिक्षकांना कृतीसत्रास हजर राहण्याने होणारी शैक्षणिक व व्यावसायिक प्रगती याचे महत्त्व पटले नसावे किंवा काही वेळा शाळेच्या विविध प्रशासनिक अडचणी किंवा शालेय अडचणीमुळे त्यांना इच्छा असूनही हजर राहता येत नसावे किंवा त्यांच्या स्वतःच्या वैयक्तिक अडचणीमुळे सुद्धा ते हजर राहत नसावेत. अशा शिक्षकांनी विविध कृतीसत्रास हजर राहण्याचे फायदे जाणून घेऊन यापुढे तरी हळूहळू सर्व अडचणी दूर करून हजर राहण्याचे प्रयत्न करावेत. जे शिक्षक अशा कृतीसत्रास हजर राहतात त्यांनीही हे सातत्य कायम ठेवावे. मुख्याध्यापकांनीही सर्व शिक्षकांना सहकार्य करून अशा कृतीसत्रात भाग घेण्यास प्रोत्साहित करावे, वेळीच मार्गदर्शन करावे कारण शिक्षकांच्या ज्ञानात वाढ झाल्यास पर्यायाने शाळेचीच उन्नती होणार यात शंका नाही.

कोष्टक क्रमांक ५९

शिक्षकांसाठी जे विविध प्रशिक्षण वर्ग भरविण्यात येतात त्यासाठी उपस्थित राहणे मनापासून आवडते का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१९	१००.००
२]	नाही	-	-

शिक्षकांसाठी भरविल्या जाणा-या विविध प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहणे आवडते का ? ह्या विधानास होय असा प्रतिसाद देणारे शिक्षक १०० टक्के आहेत असे दिसते. ही बाब अतिशय समाधानकारक आहे.

शिक्षक प्रशिक्षण दोन प्रकारचे असते - १] सेवापूर्व प्रशिक्षण आणि २] सेवान्तर्गत प्रशिक्षण.

प्रशिक्षण महाविद्यालयात शिक्षकांना सेवापूर्व प्रशिक्षण दिले जाते परंतु नोकरीच्या काळात अनुभवांना प्रयोगाची जोड देवून आपले ज्ञान सतत अद्ययावत ठेवण्यासाठी सेवान्तर्गत शिक्षणाची संकल्पना पुढे आणिली. विद्यार्थ्यांच्या आजच्या ज्ञानाशी सुसंगत ठेवण्यासाठी शिक्षकाला नवीन नवीन तंत्रे यांची ओळख आवश्यक आहे व हे सर्व सेवापूर्व काळात होऊ शकत नाही म्हणून सेवान्तर्गत शिक्षणाची गरज निर्माण झाली आहे. शिक्षकी पेशा पत्करण्यापूर्वी शिक्षक-प्रशिक्षण विद्यालयात शिक्षकांना सेवापूर्व शिक्षण मिळत असते. पुढे त्याला अध्यापनाचे कार्य करावे लागते. त्यांच्याजवळ असलेले ज्ञान पुढे सतत वाढत जाणा-या ज्ञानाच्या दृष्टीने अपुरे पडते. शिक्षक ज्या जगात लहानाचा मोठा झाला आहे ते जग व आजचा विद्यार्थी ज्या जगात वाढत आहे ते जग एकमेकाहून इतके निराळे आहे की, शिक्षणाव्दारे विद्यार्थ्यांना आजच्या जगासाठी आपल्याला तयार करावयाचे असेल तर शिक्षकाला आजच्या जगातील ज्ञानप्रवाह नवीन अध्ययन तंत्रे व नवे दृष्टिकोन आत्मसात केले पाहिजेत ह्या गोष्टींचे महत्त्व शिक्षकांना पटलेले दिसते. जसे माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांना सेवान्तर्गत शिक्षण व उद्बोधन वर्गाची आवश्यकता त्याचप्रमाणे उच्चमाध्यमिक शिक्षकांसाठीही त्याची आवश्यकता आहे. शिक्षक एकदा प्रशिक्षित झाला तरी शिक्षणाची प्रक्रिया सतत वाढती,

बदलती व गतीमान असल्यामुळे आधुनिक काळाबरोबर राहू इच्छीणा-या शिक्षकास पुन्हा अनेक गोष्टी नव्याने शिकण्याची आवश्यकता असते. खरा शिक्षक जन्मभर विद्यार्थींच असतो याची जाणीव शिक्षकांनी कायम बाळगावी. शिक्षणातील गुणवत्ता सातत्याने वाढती राखावयाची असल्यास प्रशिक्षित शिक्षकास अशा प्रशिक्षण वर्गास मुख्याध्यापकांनी वेळोवेळी पाठविणे आवश्यक आहे. शिक्षक जागरूक व अद्ययावत राहण्यासाठी त्यांना वेळोवेळी अध्ययन करण्याची संधी प्राप्त झाली पाहिजे. सतत ज्ञानदान करणा-याने सतत ज्ञानग्रहण केले पाहिजे ही तळमळ शिक्षकांमध्ये असावी व मुख्याध्यापकांनी त्यांना यासाठी मदत, मार्गदर्शन व प्रेरणा देणे गरजेचे आहे.

कोष्टक क्रमांक ६०

प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहणे आवडत असल्यास त्याची कारणे कोणती आहेत .

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	अशा प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहिल्याने शिक्षकांच्या ज्ञानात विशेष भर पडते.	१२	६३. १६
२]	अनुभव कक्षा रुंदावतात	०६	३१. ५८
३]	नवीन अद्ययावत ज्ञानाशी शिक्षकांचा परिचय होतो.	१६	८४. २१
४]	नवीन शिक्षक असतील तर त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो.	०५	२६. ३१
५]	अशा प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहिल्याने विशिष्ट विषयांची उजळणी होते.	१०	५२. ६३
६]	शाळेच्या कामकाजातून सूट मिळते.	-	-

वेगवेगळ्या प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहणे असे ८४.२१ टक्के शिक्षकांना वाटते कारण त्यांच्या म्हणण्यानुसार अशा प्रशिक्षणामुळे नवीन अध्यावत ज्ञानाशी शिक्षकांचा परिचय होतो. हे प्रमाण सर्वात जास्त आहे म्हणजेच सर्वात जास्त शिक्षक याच विधानाला प्रतिसाद देत आहेत आणि त्यांची ही निवड अतिशय योग्य आहे असे म्हणता येईल कारण प्रशिक्षण वर्ग भरविण्याचे हेच कारण प्रमुख असते. या प्रशिक्षण वर्गामुळे शिक्षक नवीन अध्यावत ज्ञानाशी परिचित होतात. शिक्षकांना शिक्षण क्षेत्रात येणा-या नवनवीन पद्धतींचा परिचय होत असेल तसेच कोणकोणते नवीन संशोधन या क्षेत्रात झाले आहे, शिक्षकांच्या व्यावसायिक प्रगतीसाठी शासनाने कोणते नवे नियम केले आहेत ही सर्व माहिती शिक्षकांस कळत असते. हे फायदे ध्यानात घेता शिक्षकांनी यापुढेही अशा प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहण्यासाठी गांभिर्याने विचार करावा.

या खालोखाल ६३.१६ टक्के शिक्षकांनी असा प्रतिसाद दिला आहे की अशा प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहिल्याने शिक्षकांच्या ज्ञानात विशेष भर पडते. वरील विधान व या विधानात बरीचशी समानता आहे असे म्हणता येईल शिक्षणामध्ये होणारे नवनवीन बदल कोणते याच्याशी शिक्षक परिचित होतात. त्यामुळे सर्व शिक्षक अशा प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित रहात असावेत.

अशा प्रशिक्षणास १०० टक्के शिक्षक उपस्थित राहतात यावरून मुख्याध्यापकही त्यांना विशेष सहकार्य व मार्गदर्शन करित असावेत. मुख्याध्यापकांनीही आपल्या सहकार्यांची नेहमी प्रगती व्हावी व त्यातूनच आपल्या शाळेचा विकास व्हावा, शिक्षकांनीही त्यासाठी प्रयत्नशील रहावे असा दृष्टीकोन ठेवला असावा.

अशा प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहिल्याने रीस विशिष्ट विषयांची उजळणी होते असे ५२.६३ टक्के शिक्षक प्रतिसाद देत आहेत. प्रशिक्षण वर्गात शिक्षकांच्या ज्ञानाची उजळणी काही प्रमाणात करून घेतली जाते. त्यांनी जे आपल्या विषयाचे ज्ञान पदवी परीक्षेपर्यन्त घेतलेले असते त्याची उजळणी काही प्रमाणात करून घेतली जात असते व त्यांच्या विषयाच्या अभ्यासक्रमात पुढे कोणते बदल झाले आहेत याचीही उजळणी करून घेतली जाते. निम्त्या प्रमाणाच्या शिक्षकांना हा फायदा समजलेला नाही असे म्हणावे लागेल. त्यांनी हा प्रमुख फायदा लक्षात घ्यावा. आपल्या विशिष्ट विषयाची उजळणी अशा प्रशिक्षण वर्गांमुळे होते व उजळणीद्वारे आणखी विषयाचा सराव होतो व विषय जादा पक्का होतो हे शिक्षकांनी लक्षात घ्यावे.

अशा प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहिल्याने अनुभव कक्षा संदावतात असे ३१.५६ टक्के शिक्षकांना वाटत आहे. हे प्रमाण तसे पाहता निम्त्यापेक्षा कमी आहे. या कोष्टकातील पर्याय क्रमांक १ व ३ शी साधर्म्य असलेला हा पर्याय आहे म्हणूनही याला कमी प्रतिसाद मिळाला असावा. पाच वर्षांतून एकदा असे प्रशिक्षण वर्ग भरविण्यात येतात. प्रत्येक वेळी नवीन नवीन अनुभव मिळाल्यामुळे आपल्या विषयातील बारकावे लक्षात येतात, या निमित्ताने सर्व शिक्षक एकत्र येतात त्यांचे शालेय अनुभव, अध्यापन अनुभव यांची देवाण-घेवाण होते म्हणून या शिक्षकांनी अनुभव कक्षा संदावतात असे म्हटले आहे. ज्या ७९.४२ टक्के शिक्षकांना असे वाटत नाही त्यांनी वरील गोष्टी लक्षात घ्याव्यात.

नवीन शिक्षक अस्तील तर त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो असे २६.३१ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. हे शिक्षक या विधानास प्रतिसाद का देत असतील तर बहुतेक ते नवीन नोकरीस लागलेले असणार, तसेच जे अनुभवी शिक्षक आहेत त्यांनासुद्धा हा पर्याय योग्य वाटत असेल. जे नवीन शिक्षक आहेत त्यांना आपल्या विषयासाठी असणा-या नवनवीन अध्यापन पद्धती माहित होत असाव्यात. अनुभवी शिक्षकांचे मार्गदर्शन याद्वारे होत असेल.

तसेच ७३.६९ टक्के शिक्षकांना अशा प्रशिक्षण वर्गांचा आत्मविश्वास वाढण्यामध्ये काही संबंध नाही असे वाटत असावे. परंतु जेव्हा या प्रशिक्षण वर्गामुळे नवनवीन अध्यावत ज्ञानाशी परिचय झाल्यामुळे आपण काहीतरी नवीन शिकलो असे वाटून आपोआप आत्मविश्वास निर्माण होणारच यात शंका नाही ही गोष्ट त्यांनी लक्षात घ्यावी तसेच यामुळे फक्त नवीन शिक्षकांचाच आत्मविश्वास वाढेल असे नाही, तर जे अनुभवी शिक्षक आहेत त्यांचे अनुभव आणखी वृद्धीगत होतील याचा विचार अनुभवी शिक्षकांनी करावा. नवीन शिक्षकांनी तर अशा प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित रहावेच व अनुभवी शिक्षकांनी ही याचा फायदा अवश्य घेत रहावा.

अशा प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहिल्याने शाळेच्या कामकाजातून सूट मिळते असे कोणत्याही शिक्षकांना वाटत नाही. या शिक्षकांना शाळेचे काम म्हणजे आपले कर्तव्यच आहे त्यातून पळवाट काढण्याची गरजच नाही असे वाटते म्हणून त्यांनी वरील विधानास प्रतिसाद दिलेला नाही. तसेच शाळेच्या कामकाजातून सूट मिळेल म्हणून शिक्षक प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित रहात नाहीत तर मनापासून आपली प्रगती व्हावी या उद्देशाने उपस्थित राहतात असे म्हणता येईल. मुख्याध्यापकांनी ही गोष्ट लक्षात घ्यावी की शिक्षक आपल्या कर्तव्याशी किती प्रामाणिक आहेत. शिक्षकांनीही पुढेसुद्धा हीच वृत्ती कायम ठेवावी.

गोष्टक क्रमांक ६१

प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहणे आवडत नसल्यास त्याची
कोणती कारणे आहेत.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	अशा प्रशिक्षण वर्गामुळे शिक्षकांच्या ज्ञानात विशेष भर पडत नाही.	-	-
२]	नवीन शिक्षकांना असे प्रशिक्षण वर्ग उपयुक्त ठरतात. अनुभवी शिक्षकांना विशेष लाभ होत नाही.	३	१५.७९

अशा प्रशिक्षण वर्गामुळे शिक्षकांच्या ज्ञानात विशेष भर पडत नाही असा प्रतिसाद कोणीही दिलेला नाही यावरून अशा प्रशिक्षण वर्गामुळे शिक्षकांच्या ज्ञानात विशेष वाढ होते असेच या शिक्षकांना म्हणायचे आहे असे म्हणता येईल ही बाब अत्यंत समाधानकारक आहे.

नवीन शिक्षकांना असे प्रशिक्षण वर्ग उपयुक्त ठरतात, अनुभवी शिक्षकांना विशेष लाभ होत नाही असे म्हणणारे प्रतिसादक १५.७९ टक्के आहेत. असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक हे अनुभवी किंवा जुने शिक्षक असावेत असे म्हणता येईल. या शिक्षकांना नोकरीच्या दृष्टीने या प्रशिक्षण वर्गाचा विशेष लाभ होत नसेल किंवा वेतन वाढीच्या दृष्टीने लाभ होत नसावा तसेच आता राहिलेल्या काही वर्षांसाठी नवीन अध्यापन पद्धती शिकून काय उपयोग असेही कदाचित वाटत असावे. असे जरी असले तरी राहिलेली जेवढी वर्षे अध्यापन करावयाचे आहे त्यामध्ये त्यांनी अशा नवीन गोष्टी माहित करून त्यांचा वापर आपल्या अध्यापनात करून घ्यावा.

नवीन शिक्षकांना या बदल मार्गदर्शन करावे. काही त्रुटी असल्यास त्या शिक्षकांना दाखून द्याव्यात याबद्दल आपले अभिप्राय तज्ज्ञांपर्यंत पाठवावेत. अशा प्रकारे त्यांनी विशेष योगदान द्यावे. आपल्या मुख्याध्यापकांशीही त्यांनी याबद्दल विचार विनिमय करावे अशा प्रकारचा विचार कोष्टक क्रमांक ६० मध्येही झालेला आहे.

कोष्टक क्रमांक ६२

आपले मुख्याध्यापक आपणास हिन्दी विषयाच्या उद्बोधन वर्गास उपस्थित राहण्याची प्रेरणा देतात का.

अ. क्र.	प्रतिताद	प्रतितादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१९	१००.००
२]	नाही	-	-
	एकूण	१९	१००.००

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास असे दिसते की मुख्याध्यापक हिन्दी विषयाच्या उद्बोधन वर्गास उपस्थित राहण्याची प्रेरणा देतात असे १०० टक्के शिक्षकांनी म्हटले आहे. सर्व मुख्याध्यापक हिन्दी विषयाच्या उद्बोधन वर्गास उपस्थित राहण्यासाठी शिक्षकांना प्रेरणा देतात असे दिसते. ही अत्यंत समाधानकारक गोष्ट आहे कारण अशा गोष्टीसाठी मुख्याध्यापकांचे सहकार्य, प्रेरणा व मार्गदर्शन यांची शिक्षकांस खरी गरज असते. मुख्याध्यापकांनी अशाच प्रकारे नेहमी यापुढील काळात देखील शिक्षकांना मार्गदर्शन करावे व प्रेरणा द्यावी. कारण यात केवळ शिक्षण नसते तर शिक्षणात होणारे नवीन प्रवाह असतात. उदाहरणार्थ - शिक्षणाची प्रतिमाने, प्रभुत्व अध्यापन,

स्वर्यशिक्षण इत्यादीचा परिचय चर्चा स्वस्मात करून घेता येते. इतरांशी विचारविनीमयामुळे त्या विषयांच्या विविध पैलूंचे ज्ञान होते. म्हणजे नवीन ज्ञानाशी शिक्षक वर्गाचा संबंध राहिल व चर्चेद्वारे त्यांना आपल्या ज्ञानाला उजाळा देऊन त्रुटी कमी करता येतील.

कोष्टक क्रमांक ६३

हिन्दी विषय समृद्ध होण्यासाठी आणखी कोणते उद्बोधन वर्ग शिक्षकांसाठी असावेत असे आपणास वाटते त्याची नावे लिहा.

क्र. अ. क्र.	प्रतिसाद
१]	विविध विषयांवर चर्चा सत्रे
२]	कवी सम्मेलन
३]	व्याख्यान माला
४]	हिन्दी विषय अध्यापक संघटना वर्षातून दोनदा एकत्रित यावेत.
५]	अनुभव प्राप्त अध्यापकांच्या अनुभवाचा लाभ इतर अध्यापकांना करून देण्यासंबंधी योजना.
६]	हिन्दी उच्चारण व लेखन विधी शिबीर.
७]	तज्ज्ञ शिक्षकांचे विविध मार्गदर्शनपर व्याख्यान
८]	प्रश्न मंजूषा
९]	इयत्तानुसार पुस्तक परिचय - लेखक व त्यांचे लेख
१०]	व्याकरण, स्वाध्याय व प्रश्नपत्रिका स्वल्प मार्गदर्शन वर्ग
११]	हिन्दी-दिन समारोह
१२]	महान हिन्दी साहित्यिकांची जयंती व पुण्यतिथी साजरी करणे त्यांच्या साहित्यावर आधारित समालोचन, टीका-टिप्पणी.

अ. क्र.	प्रतिसाद
१३]	हिन्दी भाषा समृद्धी परीक्षांची ओळख
१४]	व्याकरण शिक्षविषयाच्या पद्धती
१५]	लेखन शिक्षविषयाच्या पद्धती
१६]	सर्व लेखन विभाग [प्रकार] सुधारणा मार्गदर्शन
१७]	निबंध सराव वर्ग
१८]	शुद्धलेखन - [मानक वर्तनी] - सखोल पद्धतीने.

वरील प्रतिसादाप्रमाणे हिन्दी विषय समृद्ध होण्यासाठी शिक्षकांनी विविध कार्यक्रम असावेत असा विचार व्यक्त केला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने चर्चासत्रे, उद्बोधन वर्ग, व्याकरणाचे उद्बोधन वर्ग, लेखनाचे उद्बोधन वर्ग, कवी संमेलन अशा प्रकारांचा शिक्षकांनी पुन्हा पुन्हा उल्लेख केला आहे. शिक्षकांनी मुचविलेल्या विविध मार्गांचा विचार हिन्दी विषय तज्ज्ञांनी करावा यापैकी काही कार्यक्रम नव्याने राबविता येतील काय ? या संबंधी विचार अवश्य करावा.

यामधील हिन्दी व्याकरण, शुद्धलेखन, उच्चारण व लेखन, हिन्दीतील नामवंत लेखकांची व्याख्याने या बाबींसाठी प्रामुख्याने अशा प्रकारचे वर्ग वारंवार आयोजित करता येतील यादृष्टीने प्रयत्न व्हावेत.

कोष्टक क्रमांक ६४

हिन्दी विषयाची चर्चासत्रे घडवावीत असे वाटते का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१९	१००.००
२]	नाही	-	-
	एकूण	१९	१००.००

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास असे म्हणता येईल की हिन्दी विषयाची चर्चासत्रे आयोजित करावी असे १०० टक्के शिक्षकांना वाटते. चर्चासत्रामध्ये भाग घेतल्याने या विषयाबद्दलच्या असणा-या समस्या इतरापुढे मांडता येत असाव्यात, त्यावर चर्चा केली जात असावी. हिन्दी अध्यापन प्रभावी होण्यासाठी कोणती अध्यापन पद्धती वापरावी, कोणती अध्यापन साधने वापरावीत, कशा प्रकारचे अध्ययन अनुभव विद्यार्थ्यांना द्यावेत याची चर्चा होत असेल. विद्यार्थ्यांच्या समस्या काय आहेत ? यावर विविध अनुभव ऐकायला मिळत असतील असे अनेक फायदे शिक्षकांना अशा चर्चासत्रांमधून मिळत असावेत. सर्वांनाच यामध्ये भाग घेणे आवडते. ज्या प्रमाणे विविध प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहणेही आवडते तसे या चर्चासत्रात भाग घेणे सर्वांना आवडते ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट आहे. इतर शिक्षकांनीही याचा विचार करावा.

कोषटक क्रमांक ६५

हिन्दी विषय शिक्षविणारे इतर सहकारी शिक्षक हिन्दी
विषयासंबंधी चर्चा करतात का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१८	९४.७४
२]	नाही	०१	५.२६
	एकूण	१९	१००.००

हिन्दी विषय शिक्षविणारे इतर सहकारी शिक्षक हिन्दी विषयासंबंधी चर्चा करतात काय ? या प्रश्नास ९४.७४ टक्के शिक्षक होय असा प्रतिसाद देतात. हे प्रमाण समाधानकारक आहे. म्हणजेच एवढ्या प्रमाणात शिक्षक हिन्दी विषयासंबंधी एकमेकांशी चर्चा करत असावेत. या चर्चेचे विषय अध्यापन पद्धती, अध्ययनार्थी विद्यार्थी, अभ्यासक्रम, शैक्षणिक साधने, पाठ्यपुस्तक, विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन तसेच हिन्दी शिक्षकांची व्यावसायिक पात्रता इत्यादी विषयावर चर्चा होत असेल. याउलट ५.२६ टक्के शिक्षकांचे असे म्हणणे आहे की हिन्दी विषय शिक्षविणारे इतर सहकारी हिन्दी विषयासंबंधी चर्चा करीत नाहीत. हे प्रमाण अतिशय कमी आहे. हे शिक्षक कदाचित नवीन शिक्षक असतील त्यामुळे इतरांशी कसे बोलावे ? चर्चा कशी करावी ? या संभ्रमात ते पडत असावेत किंवा असेही होऊ शकते की हे शिक्षक त्यांच्यापेक्षा प्रौढ व अनुभवी असतील मग अशा वडीलधा-या सहकार्यांशी चर्चा करणेही शक्य नसेल. तरीही या शिक्षकांनीही आपली प्रगती होण्यासाठी मनातील भिती कमी करून

आपल्या सहकारी शिक्षांशी हिन्दी विषयासंबंधी चर्चा अवश्य करावी. त्यामुळे एकमेकांचे विचार कळतील, अनुभवांची देवाण-घेवाण होईल व हिन्दी विषयासंबंधी ज्या समस्या असतील त्या एकमेकांच्या विचाराने सोडविण्यास मदत होईल.

कोष्टक क्रमांक ६६

या चर्चेमध्ये प्रामुख्याने कोणते भाग चर्चेला जातात ?

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शे. प्रमाण
१]	विद्यार्थी दर्जा	१२	६३. १६
२]	शैक्षणिक साहित्य	१२	६३. १६
३]	बुलेटीन तास	०४	२१. ०५
४]	प्रशिक्षण वर्ग	११	५७. ८९
५]	विद्यार्थी गुणवत्ता	१५	७८. ९५
६]	आपापसातील मतभेद	०१	५. २६
७]	शाळेतील विविध घटक	०७	३६. ८४
८]	कुशाग्र विद्यार्थ्यांबद्दल चर्चा	१२	६३. १६

शिक्षकांच्या आपापसातील चर्चेमध्ये सर्वात जास्त चर्चा विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेवर आधारित होते असे म्हणता येईल कारण असा प्रतिसाद देणारे ७८. ९५ टक्के शिक्षक आहेत. ही अत्यंत समाधानकारक बाब आहे. विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता यामध्ये हुशार विद्यार्थी व सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता कशी वाढेल, कोणते विद्यार्थी कोणकोणत्या पातळीचे आहेत, त्यांच्यासाठी काय काय प्रयत्न करावे लागतील इत्यादी

गोष्टीबद्दल चर्चा होत असावी. राहिलेले २१.०५ टक्के शिक्षक या विषयाबद्दल चर्चा करीत नाहीत, त्यांनीही आपल्या चर्चेमध्ये हाच प्रमुख विषय ठेवावा. यामुळे शाळेतील विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक प्रगती होण्यास मदत होईल विविध विद्यार्थ्यांबद्दल आपलेही अनुभव इतरांसारखे आहेत का वेगळे आहेत ? आपली विद्यार्थ्यांसंबंधी गैरसमजूत तर होत नाही ना ? हे सर्व जाणून घेण्यास ही गोष्ट सहाय्यक ठरते. मुख्याध्यापकांनी ही अधून मधून शिक्षकांशी "विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता" या विषयी बोलावे. त्यांच्या विद्यार्थ्यांबद्दल, अध्यापनाबद्दल असणा-या समस्या जाणून घ्याव्यात त्या सोडवाव्यात व मार्गदर्शन करावे तसेच शिक्षकसभा मध्ये सुद्धा हा विषय ठेवून सभा घेता येतील.

या कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास त्यामध्ये तीन विषय सारख्याच प्रमाणात नोंदविले आहेत ते म्हणजे विद्यार्थी दर्जा, शैक्षणिक साहित्य आणि कुशाग्र विद्यार्थ्यांबद्दल चर्चा. या तीन्ही मुद्द्यास ६३.१६ टक्के प्रतिसाद मिळालेला आहे.

शिक्षक विद्यार्थ्यांचा दर्जा कसा आहे, कोणते विद्यार्थी कुठपर्यन्त पोहोचू शकतात त्यांना कशा प्रकारच्या मार्गदर्शनाची गरज आहे याचा विचार "विद्यार्थी दर्जा" या पर्यायांतर्गत करीत असतील. शैक्षणिक साहित्य यामध्ये कोणते शैक्षणिक साहित्य शाळेत उपलब्ध आहे, कोणते नाही, कोणते शैक्षणिक साहित्य शाळेत नवीन आणता येईल, त्यासाठी काय करावे लागेल, विद्यार्थ्यांना कोणते शैक्षणिक साहित्य खूप आवडते, शैक्षणिक साहित्य वापरल्याने झालेले परिणाम व न वापरल्याने झालेले परिणाम, कोणते शैक्षणिक साहित्य स्वतः तयार करून वापरता येते इत्यादी बाबींवरती विचार व चर्चा करीत असावेत. कुशाग्र विद्यार्थ्यांबद्दल चर्चा यामध्ये

कुशाग्र बुद्धीमत्तेचे विद्यार्थी शाळेत कोणकोणते आहेत ? त्यांच्याबद्दल आपले व इतरांचे मत कोणते आहे ? या विद्यार्थ्यांसाठी कोणती अध्यापन पद्धती वापरणे योग्य आहे ? अशा विद्यार्थ्यांमुळे शाळेचे नाव पुढे येईल का ? या विद्यार्थ्यांना विशेष मार्गदर्शन कसे करावे ? त्यांना ग्रंथालयाचे विशेष फायदे मिळवून देता येतील का ? जादा अभ्यासासाठी त्यांच्या पालकांची मदत घेता येईल का ? अशा अनेक प्रश्नांचा विचार यासंदर्भात केला जात असावा.

या खालोखाल शिक्षकांची "प्रशिक्षण वर्ग" या विषयावर चर्चा होते असे दिसते. यास ५७.८१ टक्के शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला आहे. कोष्टक क्रमांक ६० मध्ये प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहिल्याने होणारे फायदे याचा विचार केलेला आहे व या फायद्याविषयी शिक्षक प्रशिक्षण वर्गात चर्चा करत असावेत. शिक्षकांनी असा एकत्रितपणे प्रशिक्षण वर्गासंबंधी विचार करून नवीन जे शिक्षक असतात त्यांच्यासमोर हे फायदे मांडावेत म्हणजे त्यांचीही शैक्षणिक व व्यावसायिक प्रगती होईल. तसेच मुख्याध्यापकांनीही हा विषय शिक्षक सभेत चर्चेसाठी अवश्य ठेवता म्हणजे त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली सामूहिकरित्या सर्वांच्या समोर हा विषय चर्चीला जाईल.

शाळेतील विविध घटकावर आधारित चर्चा ३६.८४ टक्के शिक्षक करतात असे दिसते म्हणजेच शाळेचा परिसर, शालेय इमारत, इमारतीतील सुविधा व असुविधा, वर्गखोल्या, फर्नीचर, ग्रंथालय, वाचनालय, विविध विषयांची पुस्तके, विविध भौतिक सुविधा, अभ्यासेतर कार्यक्रम, विविध स्पर्धा, परीक्षा असे भौतिक घटक त्याचप्रमाणे शिक्षकेतर कर्मचारी, पालक असे मानवी घटक यावर आधारित चर्चा करत असावेत. हे प्रमाण ३६.८४ टक्केच आहे

म्हणजेच ६३. १६ टक्के शिक्षक शाळेतील विविध घटकांवर चर्चा करीत नाहीत असे दिसते. असे का असावे तर विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता हाच विषय त्यांना महत्त्वाचा वाटत असावा. परंतु शाळेतील विविध घटकांवर स्वतंत्रपणे चर्चा होणे गरजेचे आहे हे त्यांनी समजून घ्यावे.

शाळेमध्ये मिळणारे बुलेटीन तास याचा विचार २१.०५ टक्के शिक्षक आपल्या चर्चेमध्ये करतात असे दिसते. हे प्रमाण तसे पाहता जास्त नाही परंतु तरीही विचार करण्यासारखे आहे. हे शिक्षक या विषयावर चर्चा का करीत असावेत ? शाळेमध्ये जे काही मध्ये तास शिक्षकांना मोकळे किंवा रिकामे मिळत असतात त्या वेळी त्यांना इतर शालेय कामे करण्यासाठी हे मोकळे तास हवे असतात मग अशावेळी बुलेटीन तास मिळाले तर अडचण निर्माण होत असावी. यासाठी मुख्याध्यापक व पर्यवेक्षकांनी सर्वांनी न्याय मिळेल अशा दृष्टीने बुलेटीन तास द्यावेत, त्यांनी एकाच वेळी जास्त शिक्षकांना रजा देण्याचे टाळावे. ७८.१५ टक्के शिक्षकांना मात्र बुलेटीन तासाबद्दल विशेष काही वाटत नसावे म्हणून त्यांनी या पर्यायाला प्रतिसाद दिलेला नाही तसेच यामागे हे ही कारण असू शकले की, बुलेटीन तासाबद्दल हे शिक्षक समाधानी असतील त्यामुळे हा विषय चर्चीला जात नसेल.

आपापसातील मतभेदांचा विचार फक्त ५.२६ टक्के शिक्षक आपल्या चर्चेमध्ये करतात असे दिसते. ही संख्या तशी पाहता समाधानकारक आहे. आपापसातील विविध विषयांवर असणारे मतभेद हे शिक्षक इतरांशी चर्चा करून दूर करत असावेत. जर अशा प्रकारे मतभेद असतील तर आपापसात चर्चा करून दूर करणे केव्हाही चांगलेच आहे. हे मतभेद मनांत ठेवून इतरांशी वागणे झट नाही. शिक्षकी पेशामध्ये सर्वांची मने स्वच्छ असणे अत्यंत आवश्यक आहे. हे मतभेद आपापसात मिटले नाहीत तर मुख्याध्यापकांची मदत घ्यावी.

कोस्टक क्रमांक ६७

आपली परीक्षा पद्धती आपणास कशी वाटते.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	योग्य	१३	६८.४२
२]	अयोग्य	०६	३१.५८
	एकूण	१९	१००.००

आपली परीक्षा पद्धती आपणास योग्य वाटते असे ६८.४२ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. परीक्षा पद्धतीमुळे विद्यार्थी अभ्यास करतात. कोणता विद्यार्थी कोणत्या पात्रतेचा आहे, तो पुढे कुठपर्यन्त प्रगती करू शकतो हे कळते. परीक्षा पद्धतीमुळे एक ध्येय सर्व विद्यार्थ्यांसमोर असते आणि त्या ध्येयापर्यंत पोहोचण्यासाठी कमी जास्त प्रमाणात सर्वजण प्रयत्न करीत असतात. आपल्या परीक्षा पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांचे योग्य मूल्यमापन करता येते असे या शिक्षकांना वाटत नसावे. याउलट ३१.५८ टक्के शिक्षकांना आपली परीक्षा पद्धती अयोग्य वाटते. हे प्रमाण तसे पाहता कमी आहे परंतु अतिशय कमीही नाही. या परीक्षा पद्धतीमध्ये वस्तूनिष्ठता आहे असे वाटत नसावे. विद्यार्थ्यांचे योग्य मूल्यमापन याद्वारे करता येत नाही असे म्हणणे या शिक्षकांचे असावे. तरी सुद्धा परीक्षा पद्धती योग्यच आहे असे या प्रमाणाच्या शिक्षकांनी मानावयास हरकत नाही. कारण जर ही परीक्षा पद्धती नसती तर विद्यार्थी अभ्यास करणार नाहीत, सर्वांमधील स्पर्धाचि संपुष्टात येईल, शिक्षकही नीट अध्यापन करणार नाहीत आणि सर्वजण याकडे गांभीर्याने बघायचे सोडून देतील.

कोष्टक क्रमांक ६८

परीक्षा पद्धतीत बदल व्हावा असे वाटत असल्यास
त्याची कारणे कोणती.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	सध्याच्या परीक्षा पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांचे अचूक मूल्यमापन होत नाही.	०७	३६.८४
२]	परीक्षेमुळे विद्यार्थ्यांच्या मनावर दडपण येते.	०४	२१.०५
३]	शिक्षकांच्या हातून पक्षपातीपणा घडू शकतो.	०२	१०.५३
४]	सावकाश शिक्षणारी मुले मागेच राहतात परीक्षेमुळे त्यांना प्रेरणा मिळत नाही	०३	१५.७९

सध्याच्या परीक्षा पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांचे अचूक मूल्यमापन होत नाही या कारणामुळे ३६.८४ टक्के शिक्षकांना परीक्षा पद्धतीत बदल व्हावा असे वाटते. इतर कारणापेक्षा तुलनात्मकदृष्ट्या शिक्षकांनी या कारणास जास्त प्रतिसाद दिला आहे असे दिसते. यामध्ये सध्याच्या परीक्षा पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांचे योग्य मूल्यमापन होत नाही हे त्यांना आलेल्या अनुभवावरून त्यांनी म्हटलेले दिसते. म्हणजेच जे शिक्षक पेपर तपासतात त्यामध्ये विश्वसनीयता असेलच असे नाही म्हणजेच समजा शिक्षकांनी पेपर तपासले व ब परत तेच पेपर दोन चार तासांनी त्यांनीच तपासले तर यावेळी गुणामध्ये फरक पडू शकतो. तसेच एकच पेपर दोन वेगळ्या परीक्षकांनी तपासला असता गुणामध्ये फरक पडू शकतो. तसेच संपूर्ण अभ्यासक्रमावर आधारित असे प्रश्न काही वेळा विचारले जात नाहीत.

विद्यार्थी अंदाज करतात आणि ही परीक्षा म्हणजे "दैवाचा खेळ" ठरते. काही वेळा विद्यार्थ्यांचे उत्तर तपासताना इतर बाह्य घटकांचा परिणाम परीक्षकांवर होतो. विद्यार्थ्यांचे हस्ताक्षर, उत्तराची लांबी, लेखन शैली शुद्धलेखन या सर्व घटकांचा परिणाम परीक्षकांवर होतो. विद्यार्थ्यांबद्दल अनुकूल मत असेल तर त्याची उत्तरपत्रिका तपासताना सढळ हाताने गुण देण्याचा मोह परीक्षकाला होतो, पण मन प्रतिकूल असेल तर कमी गुण दिले जातात, यालाच तेजोवलय (halo effect) म्हणतात. विद्यार्थ्यांचे हस्ताक्षर चांगले नसेल तर परीक्षक उत्तर वाचण्याचाही त्रास घेत नाहीत व अंदाजाने थोडे गुण देऊन ठेवतात. गुणांकडे दुर्लक्ष होऊन इतर गोष्टींचाच प्रभाव उत्तर तपासताना पडतो आणि परीक्षेची यथार्थता (validity) कमी होते. या परीक्षा पद्धतीमुळे गैर लागू मुद्द्यांचेच मापन होते म्हणून तिची यथार्थता कमी होते आणि विद्यार्थ्यांचे अचूक मूल्यमापन होत नाही.

परीक्षेमुळे विद्यार्थ्यांच्या मनावर दडपण येते असे या खालोखाल २१.०५ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. परीक्षेमुळे विद्यार्थी अभ्यासाला लागतात. मनावर दडपण येऊन वागतात. मोकळेपणाने परीक्षेची चिंता सोडून वागणे त्यांना शक्य नाही. यामुळे विद्यार्थ्यांचे बालपण चिंतेत, काळजीत, दडपणात व्यतीत होते असे या शिक्षकांना वाटत असावे. तरीही शिक्षकांनी परीक्षेचे फायद्याचा विचार करून घ्यावा. परीक्षा नसली की कोणतीही चिंता काळजी विद्यार्थ्यांना राहणार नाही, त्यांचे शालेय जीवनच व्यर्थ होईल. कोणतेही नियोजन अभ्यासामध्ये राहणार नाही. उद्देशहीनता निर्माण होईल याचा विचार या शिक्षकांनी करावा.

सावकाश शिक्षणारी मुले मागेच राहतात, परीक्षेमुळे त्यांना काही प्रेरणा मिळत नाही असे १५.७९ टक्के शिक्षकांना वाटते. हे प्रमाण तसे कमीच

आहे. जे विद्यार्थी हुशार आहेत ते परीक्षेमध्ये परत पुढे जातात व जी सावकाश शिक्षणारी मुले असतात ती कितीही प्रयत्न करून या मुलांच्या बरोबरीने येऊ शकत नाहीत या मुळेच ही मुले मागे पडत असावीत व परीक्षेमुळे त्यांना काही प्रेरणा मिळत नाही. अशा वेळी शिक्षकांनी सावकाश शिक्षण-या मुलांना सावरावे, त्यांचा आत्मविश्वास कमी होऊ देऊ नये. त्यांना परीक्षा म्हणजे " मागे जाण्याचा मार्ग " असे वाटू देऊ नये. परीक्षेमध्ये त्यांची थोडी जरी प्रगती झाली तरी त्यांना वेळच्या वेळी शाबासकी द्यावी. प्रबलनाचा योग्य वापर करावा, विविध प्रलोभने घ्यावीत, बक्षीसे द्यावीत. आवश्यक तेथे काही प्रमाणात शिक्षकांची वापर करून घ्यावा.

राहिलेल्या ८४.२१ टक्के शिक्षकांना सावकाश शिक्षण-या मुलांचाही फायदा होतोच असे वाटत असावे.

३ शिक्षकांच्या हातून पक्षपातीपणा घडू शकतो असे १०.५३ टक्के शिक्षकांना वाटते. स्वतःच्या अनुभवातून व इतरांच्या निरीक्षणावरून हे शिक्षक असे म्हणत असावेत. जे विद्यार्थी शिक्षकांना जवळचे आहेत म्हणजेच ज्या विद्यार्थ्यांविषयी शिक्षकांचे चांगले मत बनलेले आहे त्यांना जास्त गुण द्यावेत शिक्षकांना वाटते. याउलट जे विद्यार्थी खोडकर आहेत, शिक्षकांचे रोकत नाहीत अशा विद्यार्थ्यांना कमी गुण दिले जातात आणि शिक्षकांच्या हातून पक्षपातीपणा घडत असावा असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण तसे पाहता कमीच आहे तर ८९.४७ टक्के शिक्षकांना असे वाटत नाही असे दिसते. शिक्षकांनी समोरील विद्यार्थी कसाही असो त्याचे लिखाण पाहूनच गुण द्यावेत, त्याच्या सवयी पाहून गुण देण्याचे टाळावे. कारण काही वेळा विद्यार्थ्यांच्याही लक्षात ही गोष्ट येऊ शकते. कोणताही विद्यार्थी आपल्या शिक्षकाचा आदर करतोच काही वेळा त्याच्या हातून चूक घडली

तर शिक्षकांनी समजसपणे त्याला वेगळी क्लाटणी घावी, त्याची चूक त्याच्या नजरेस आणून घावी, काही वेळा यासाठी शिक्षाही करण्यास हरकत नाही. इतर विद्यार्थ्यांची उदाहरणे देऊन त्याला त्याच्यातील असणारा वेगळा फरक दाखवून घावा. विद्यार्थी या वयात आपल्या आई-वडीलांच्यापेक्षाही जास्त विश्वास शिक्षकांवर ठेवत असतो. आपणही हे कर्तव्य योग्यपणे पार पाडावे.

कोष्टक क्रमांक ६२

परीक्षा पद्धतीत बदल होऊ नये असे वाटत असल्यास त्याची कारणे कोणती.

अ. क्र.	प्रतिपाद	प्रतिपादक	शेकडा प्रमाण
१]	परीक्षेसुळे विद्यार्थी वेळच्या वेळी अभ्यास करतात.	१२	६३.१६
२]	परीक्षेसुळे शिक्षक व विद्यार्थी सतत कार्यरत असतात.	१०	५२.६३
३]	परीक्षेच्या रूपधेसुळे त्यांच्या गुणवत्तेत वाढ होते.	१०	५२.६३
४]	परीक्षा पद्धती बदलली तरी नवीन पद्धतींनी विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन होईलच हे सांगता येत नाही.	०८	४२.१०

परीक्षा पद्धतीत बदल होऊ नये कारण परीक्षेसुळे विद्यार्थी वेळच्या वेळी अभ्यास करतात हे सर्वात जास्त शिक्षकांना म्हणजे ६३.१६ टक्के शिक्षकांना वाटते. वर्धातून ठराविक वेळी परीक्षा शाळेत होणारच हे विद्यार्थी जाणून असतात. परीक्षेचे भीतीयुक्त आकर्षण विद्यार्थ्यांत असते व

आपण अभ्यास केला नाही तर नापास होऊ, जीवनात आपल्याला यश मिळावे, प्रतिष्ठा लाभायी असे प्रत्येक व्यक्तीला वाटत असते म्हणूनच परीक्षेमुळे विद्यार्थी वेळच्या वेळी अभ्यास करतात असे या शिक्षकांचे मत असावे. राहिलेल्या ३६.८४ टक्के शिक्षकांना असे वाटत नसावे. विद्यार्थी परीक्षेच्या गाभीर्यानेच अभ्यास करतात असे नाही असे त्यांचे म्हणणे असावे. परीक्षा असल्याने विद्यार्थी आपल्याला काहीतरी मिळवायचे आहे म्हणून सतत धडपडत असतात. शिक्षकांनी परीक्षेची भीती विद्यार्थ्यांमध्ये बसवू नये तर योग्य यश मिळण्यासाठी वेळच्या वेळी अभ्यास करण्याची सवय त्यांना लागावी. मुख्याध्यापकांनीही परीक्षेचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना वेळीच पटवून द्यावे.

परीक्षेमुळे शिक्षक व विद्यार्थी सतत कार्यरत असतात असे ५२.६३ टक्के शिक्षक म्हणत आहेत. विद्यार्थी व त्याचबरोबर शिक्षकांनाही परीक्षेचे महत्त्व लक्षात घ्यावे लागते. परीक्षा म्हणजे एक प्रकारची प्रेरणाच आहे. विद्यार्थ्यांना अभ्यास करणे गरजेचे आहे. शिक्षकांना आपला अभ्यासक्रम संपविणे गरजेचे आहे. आपल्या विद्यार्थ्यांना कशा प्रकारे योग्य ज्ञान द्यावे त्यासाठी काय काय करावे, कोणती साधने वापरावीत ? कोणत्या अध्यापन पद्धती वापराव्यात इत्यादी साठी शिक्षकही सतत कार्यरत असतात. राहिलेल्या जवळ जवळ निम्म्या प्रमाणानुसार शिक्षकांनी ह्या कारणाला प्रतिसाद दिलेला नाही. जर परीक्षा नसेल तर विद्यार्थी अभ्यासाकडे लक्ष देणार नाहीत. शिक्षकही संपूर्ण अभ्यासक्रम संपवणार नाहीत. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना वेळेचे महत्त्व अवश्य शिकवावे. विद्यार्थ्यांना वेळोवेळी मार्गदर्शन करावे. स्वाध्याय नेहमी द्यावेत व तपासावेत. जर ते शक्य नसेल तर वर्गात काही विद्यार्थ्यांकडून वाचून घ्यावेत. पालकांशी संपर्क ठेवावा, विद्यार्थ्यांची प्रगती त्यांना कळवावी.

परीक्षेच्या स्पर्धेमुळे विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत वाढ होते असे ५२. ६३ टक्के शिक्षकांचे म्हणणे आहे. माणसाची यश मिळविण्याकरिता चाललेली धडपड तीव्र व्हावी म्हणून काही वेळा त्याला प्रलोभने दाखवावी लागतात. या प्रलोभनांमध्ये स्पर्धा, निंदा-स्तुती, बक्षीस - शिक्षा इत्यादींचा समावेश होतो. परीक्षा स्पर्धेचा प्रकार आहे. परीक्षा असली की मनुष्य कार्यप्रवृत्त होतो हा आपला नेहमीचा अनुभव आहे. एकदा कमी गुण मिळाले की पुढच्या वेळी गुण जास्त कसे मिळतील याकडे विद्यार्थ्यांचे लक्ष लागते. तसेच इतर विद्यार्थ्यांना जास्त गुण मिळाले असले तरी मनात स्पर्धा वृत्ती आपोआप निर्माण होते व मग स्वतःही जास्त गुण मिळविण्यासाठी विद्यार्थी धडपड करीत राहतो. या स्पर्धेमुळे त्यांच्या गुणवत्तेत वाढ होण्यास मदत होते. म्हणून शिक्षक असे म्हणत असावेत. निम्म्या प्रमाणाच्या शिक्षकांनी ह्या कारणाला प्रतिसाद दिला नाही. त्यांनी परीक्षेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये जी स्पर्धा निर्माण होते त्याचा परिणाम गुणवत्ता वाढीवर होतो ही गोष्ट जाणून घ्यावी. जे विद्यार्थी मागे पडत आहेत त्यांना प्रेरणा देऊन जास्त अभ्यास करण्यास भाग पाडावे व इतरांच्या बरोबरीने त्यांनाही पुढे आणण्याचा प्रयत्न करावा. शिक्षकांनी ही स्पर्धा विधायक स्वरूपाची ठेवण्यास विद्यार्थ्यांची मदत करावी. या स्पर्धांना विघातक स्वरूप येऊ नये याची दक्षता घ्यावी.

नवीन परीक्षा पद्धती असली तर त्या परीक्षा पद्धतीमध्ये दोष नसतील कशावरून ? जर त्या परीक्षा पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांना अभ्यासाची प्रेरणा मिळाली नाही तर ? किंवा नवीन परीक्षा पद्धतीने सर्वांना अधिक अडचणीत घातले तर ? असे अनेक प्रश्न या शिक्षकांच्या समोर उपस्थित राहिले असावेत.

कोस्टक क्रमांक ७०

हिन्दी विषयाचे मूल्यमापन कोणत्या पद्धतीने
केले जाते.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	विविध लेखी परीक्षा घेऊन	१७	८९. ४७
२]	तोंडी परीक्षा घेऊन	१३	६८. ४२
३]	विद्यार्थ्यांचे निरीक्षण करून	०७	३६. ८४
४]	शैक्षणिक साहित्य वापरून	०३	१५. ७९
५]	विविध लेखन, भाषण स्पर्धा घेऊन	१२	६३. १६
६]	विद्यार्थ्यांना वेळच्या वेळी प्रश्न विचारून	१४	७३. ६८
७]	अभ्यासानुवर्ती कार्यक्रमाव्दारे	०९	४७. ३७

वरील कोस्टक क्रमांक ७० चे निरीक्षण केल्यास असे दिसते की, शिक्षक वरील विविध पद्धतींनी हिन्दी विषयाचे मूल्यमापन करतात. त्यापैकी सर्वात जास्त म्हणजे ८९. ४७ टक्के शिक्षक विविध लेखी परीक्षा घेऊन विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करतात. मूल्यमापनाची ही पद्धती सर्वात जास्त प्रमाणात वापरली जाते असे म्हणावे लागेल. विविध लेखी परीक्षा घेतल्याने विद्यार्थ्यांचे उत्तर लिखित स्वरूपात आपल्या समोर असते व आपण योग्यरित्या त्यांचे मूल्यमापन करू शकतो, गुण देऊ शकतो व परत आवश्यकता वाटल्यास त्याची तपासणी करू शकतो. हे फायदे असल्याने शिक्षक मोठ्या प्रमाणात मूल्यमापनासाठी हे साधन वापरित असावेत.

त्याचप्रमाणे लेखी परीक्षा दिल्यामुळे विद्यार्थ्यांना लेखनामधील बारकावे, शुद्धलेखनाचे महत्त्व, विविध विराम चिन्हांचा वापर, अचूक उत्तराचे महत्त्व, उत्तरांमध्ये योग्य मुद्दयांचा समावेश, पाठांतराचे महत्त्व, चांगल्या हस्ताक्षराचे महत्त्व, वेळेचे महत्त्व, योग्य नियोजनाचे महत्त्व, अभ्यासाच्या चांगल्या सदर्यांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना चांगले कळत असावे. म्हणून शिक्षक याचा जास्त वापर करतात असे म्हणता येईल. या परीक्षांमुळे विद्यार्थ्यांना चांगल्या लेखनाचे महत्त्व कळते. वेळच्या वेळी अभ्यास करण्याचे महत्त्व पटते, तसेच विद्यार्थ्यांना त्यांचे उत्तर त्यांच्या पुढे ठेवून त्यांचे कोठे चुकते, काय लिहायचे राहिले हे दाखवून देता येते.

विद्यार्थ्यांची विविध लेखी परीक्षा घेण्याच्या खालोखाल ७३.६८ टक्के शिक्षक विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन प्रश्न विचारून करतात असे दिसते. या शिक्षकांच्या म्हणण्यानुसार शिक्षक दररोजच्या अध्यापनाच्या वेळी प्रश्न विचारून विद्यार्थ्यांना आपण शिकविलेले त्यांना समजते का ? हे पहात असावेत, याचा पडताळा घेत असावेत. प्रश्न विचारून मूल्यमापन करणा-यांचे प्रमाण कमी नाही असे म्हणता येईल. २६.३२ टक्के शिक्षक वेळच्या वेळी विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारित नाहीत असे दिसते. शिक्षकांनी अध्यापनाच्या वेळी प्रश्नांचा वापर अध्यापनाच्या वेळी अवश्य करावा म्हणजे विद्यार्थ्यांना आपण काय शिकवतो हे लक्षात येत आहे का ? हे प्रामुख्याने कळते. प्रश्न विचारणे हे शिक्षकांच्या वर्तनाचे एक प्रमुख अंग आहे. प्रश्न विचारण्याच्या कौशल्याला अध्यापन प्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान आहे. शिक्षकांना प्रश्न विचारल्याने खूप फायदे होतात. पाठ्यांशासंबंधी जिज्ञासा जागृत करण्यासाठी व विषयासंबंधी आवड निर्माण करण्यासाठी, संपादित केलेल्या ज्ञानाचे नवीन ज्ञानाशी सांगड

घालण्यासाठी, अध्ययन अध्यापनात विद्यार्थ्यांना सक्रीय सहभागाची संधी प्राप्त करून देण्यासाठी, विद्यार्थ्यांच्या विचाराला चालना देण्यासाठी विद्यार्थ्यांचे पाठावरील अध्यान टिकवून घरण्यासाठी, तुलना, तर्क व अनुमान इत्यादी मानसिक क्रियाव्दारा विचारशक्तीचा विकास करण्यासाठी, विद्यार्थ्यांनी आत्मज्ञान केलेले ज्ञान तपासण्यासाठी, विशिष्ट पाठ्यवस्तू संकल्पना किंवा समस्या यावर विद्यार्थ्यांचे लक्ष केंद्रित करण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील अडचणी समजावून घेऊन त्याविषयी निदान करण्यासाठी अशा अनेक प्रकारे प्रश्न शिक्षकास उपयोगी पडतात. प्रश्नोत्तरामुळे शिक्षक व विद्यार्थ्यांत आंतरक्रिया घडते, विद्यार्थ्यांशी जवळीक साधता येते.

प्रश्न विचारून मूल्यमापन करण्याच्या खालोखाल ६८.४२ टक्के शिक्षक तोंडी परीक्षेचा वापर विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी करतात असे दिसते. शाळांमध्ये तोंडी परीक्षेचा वापर फक्त वार्षिक परीक्षेच्या वेळीच केला जातो.

जे शिक्षक तोंडी परीक्षेचा वापर करीत नाहीत त्यांनी ह्याचा वापर अवश्य करून घ्यावा. तोंडी परीक्षा घेतल्याने विद्यार्थ्यांचे अशुद्ध उच्चारण, बोलताना जाणवणारी अशुद्धता, अस्पष्टता, अशुद्ध वाक्य रचना, अपुरे उत्तर, उत्तरांमध्ये योग्य मुद्द्यांचा समावेश नसणे, विद्यार्थ्यांमध्ये असणा-या आत्मविश्वासाची कमतरता इत्यादी गोष्टी जाणवतील. विद्यार्थ्यांना त्यांचे कोठे चुकते ? हे दाखवून देता येईल व लगेच योग्य मार्गदर्शन करता येईल. विद्यार्थ्यांच्या उच्चाराच्या समस्या समजतील आणि त्या दूर करणे सोपे होईल. विद्यार्थी जर चांगले बोलायला शिकले तर आपोआप योग्य लेखनही करतील व त्यांना हिन्दी भाषा समजण्यास आणखी सोपे जाईल.

विविध भाषण, लेखन स्पर्धा घेऊन ६३. १६ टक्के शिक्षक विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करतात असे दिसते. भाषण व लेखन स्पर्धांद्दारे मूल्यमापन केल्याने विद्यार्थ्यांनी भाषिक कौशल्ये कितपत आत्मसात केली आहेत ह्याची प्रचीती शिक्षकांना येते. तसेच विविध लेखन स्पर्धा घेतल्याने विद्यार्थ्यांनी लेखन कौशल्ये कशी आत्मसात केली आहेत हे शिक्षकांना या द्दारे कळते. जे ३६. ८४ टक्के शिक्षक या परीक्षांचा वापर मूल्यमापनासाठी करीत नाहीत त्यांनी अवश्य ह्याचा वापर करावा. भाषण व लेखन स्पर्धांचे महत्त्व जाणावे. मुख्याध्यापकांनीही अशा स्पर्धा शाळेत घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन द्यावे व वेळोवेळी यासाठी मार्गदर्शन करावे.

विविध अभ्यासानुवर्ती कार्यक्रमाद्दारे विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करण्याचे प्रमाण ४७. ३७ टक्के आहे असे दिसते. हे प्रमाण तसे पाहता फारच कमी आहे असे म्हणावे लागेल. शाळेतील पाठ्यक्रमांतर्गत ज्या विभिन्न विषयांचा अभ्यास विद्यार्थी करतात त्याद्दारे मुख्यतः विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीचा विकास होतो. परंतु या व्यतिरिक्त अन्य सुप्त गुण विद्यार्थ्यांमध्ये अस्तित्वात असतात, बुद्धीच्या बरोबरीने या जन्मजात गुणांचा विकासही व्हावयास हवा तेव्हाच बालकांचा ख-या अर्थाने सर्वांगीण विकास होईल. यासाठीच विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक बौद्धिक, मानसिक अध्ययनाव्यतिरिक्त शाळांमध्ये विविध प्रतियोगिता, वेगवेगळे समारोह, सम्मेलन, पर्यटन सारखे कार्यक्रम आयोजित केले जावेत.

माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचे वय सामाजिक जीवनासाठी उत्सुक असते. त्यांच्या या प्रवृत्तीचा विकास क अशा कार्यक्रमांमधून होत असतो. विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आवश्यकतांची पूर्ती सहज प्रवृत्तीचे

उदात्तीकरण याव्दारे होऊ शकते. सामुदायिक जीवन शिक्षणाबरोबर विद्यार्थ्यांमध्ये अनेक उपयुक्त गुणांचा विकास अशा कार्यक्रमांमुळे होत असतो. नागरिकत्वाचे शिक्षण वेळेचा सदुपयोग करण्याचे शिक्षण याव्दारे देता येते. ज्या ५२.६३ टक्के शिक्षकांनी यास प्रतिसाद दिला नाही त्यांनी सुद्धा याचे महत्त्व जाणावे. या कार्यक्रमांना अतिशय जास्त महत्त्व ही न देता अतिरेक टाळावा तसेच या कार्यक्रमांना महत्त्वहीन ही मानू नये.

विद्यार्थ्यांचे निरीक्षण करून वेळोवेळी मूल्यमापन करणारे शिक्षक ३६.८४ टक्के आहेत असे दिसते. हे प्रमाण तसे पाहता जास्त नाही. शिक्षक निरीक्षण तंत्र वापरून विद्यार्थ्यांच्या अंगी कोणते गुण आहेत हे पहात असावेत. विद्यार्थ्यांचे गुणात्मक मूल्यमापन करण्याचे निरीक्षण हे एक उत्तम साधन आहे. जे ६३.१६ टक्के शिक्षक मूल्यमापनासाठी निरीक्षण तंत्राचा वापर करीत नाहीत त्यांनी याचा अवश्य विचार करावा. विद्यार्थ्यांचे निरीक्षण करून त्यांचे वर्तन, काम करण्याच्या पद्धती, स्वाभाविक वैशिष्ट्ये जाणून घेता येतात. एखादा विद्यार्थी आपल्या मित्रांशी कसा वागतो ? बोलताना कसा बोलतो ? त्याचे अक्षर कसे आहे ? त्याच्या हिन्दी विषयासंबंधी कोणत्या समस्या आहेत ? त्याच्या जवळ अभ्यासाच्या कोणत्या चांगल्या सवयी आहेत ? एखाद्या विद्यार्थ्याला अभ्यासात प्रगती करणे का जमत नाही ? अशा विविध गोष्टींचे निरीक्षण करून शिक्षक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कमतरता दाखवून देऊ शकतील. एखाद्या विद्यार्थ्याला नेमके कोणत्या गोष्टीचे मार्गदर्शन करावे लागेल हे कळेल व त्या प्रमाणे मार्गदर्शन करता येईल.

कोष्ठक क्रमांक ७१

हिन्दी विषयाची तोंडी परीक्षा घेतल्यामुळे नेमके कशाचे मूल्यमापन होते.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	तोंडी परीक्षा घेतल्याने हिन्दी बोलण्याचा सराव विद्यार्थी करतात.	१३	६८.४२
२]	विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो	१४	७३.६८
३]	विद्यार्थ्यांचे या विषयातील शब्दांचे उच्चारण सुधारते	०९	४७.३६
४]	विद्यार्थ्यांना उत्तरे देताना नेमकी शब्द रचना कशी करावी हे कळते.	११	५७.८९

तोंडी परीक्षा घेतल्यामुळे नेमके सर्वात जास्त मूल्यमापन कशाचे होते हे ७३.६८ टक्के शिक्षकांच्या सांगण्यावरून समजते की विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास यामुळे वाढतो हे होय. मागील कोष्ठक क्रमांक ५३ मध्ये विविध लेखन स्पर्धांमुळे सर्वात जास्त फायदा कोणता होतो याचा विचार केल्यास त्यामध्येही शिक्षकांनी अशा स्पर्धांमुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो असाच प्रतिसाद ८४.२१ टक्के शिक्षकांनी दिला होता. फक्त लेखी परीक्षा घेतल्याने लेखन कौशल्ये विद्यार्थी आत्मसात करतात परंतु ते चांगल्या प्रकारे बोलू शकत नाहीत, त्यासाठी तोंडी परीक्षेद्वारे त्यांच्याशी संभाषण करून त्यांचा आत्मविश्वास वाढवता येतो याचा अनुभव शिक्षकांना चांगल्या प्रकारे आलेला दिसतो. जे ३६.८४ टक्के शिक्षक या परीक्षेचा वापर

मूल्यमापनासाठी करीत नाहीत किंवा हा होणारा फायदा त्यांनी लक्षात घेतलेला नाही, त्यांनी जरूर याचा विचार करावा व या परीक्षेचा वापर त्यांनी करावा. विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढल्याने त्यांना त्याचा खूप फायदा होईल. आपल्याला येणारा नेहमीचा अनुभव म्हणजे जे विद्यार्थी लेखन चांगल्या प्रकारे करू शकतात ते विद्यार्थी नीट संभाषण करू शकत नाहीत ह्याचे कारण हेच आहे की आपण त्यांचे भाषिक कौशल्ये विकसित करीत नाहीत, फक्त लिखाणाचा सराव घेत असतो. काही शालेय अडचणीमुळे मुख्याध्यापक व शिक्षक शाळेमध्ये विविध वक्तृत्व स्पर्धा आणि तोंडी परीक्षांचे आयोजन करू शकत नाहीत. तरीही काही प्रमाणात का होईना ही परीक्षा मुख्याध्यापकांनी शाळेमध्ये घेण्याची व्यवस्था करावी. शिक्षकांनी याचे नियोजन करावे. वर्गातून दोन वेळा तरी ही परीक्षा शाळेमध्ये घेतली जावी. विद्यार्थ्यांना शिक्षकांनी ही परीक्षा त्यांच्यासाठी कशी उपयुक्त ठरते हे पटवून द्यावे. ही परीक्षा म्हणजे अतिशय अवघड गोष्ट आहे असे विद्यार्थ्यांना वाटू देऊ नये, किंवा विद्यार्थ्यांनी फारच गांभीर्याने या परीक्षेकडे पाहू नये याची दक्षता त्यांनी घ्यावी.

तोंडी परीक्षेमुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो असे मूल्यमापन करणा-या शिक्षकांच्या खालोखाल तोंडी परीक्षा घेतल्याने हिन्दीतून बोलण्याचा सराव विद्यार्थी करतात असे ६८.४२ टक्के शिक्षक त्यांच्या मूल्यमापनावरून म्हणत आहेत. ज्याप्रमाणे विद्यार्थी लेखी परीक्षेची तयारी करण्यासाठी अभ्यास करतात, लेखनाचा सराव करतात त्याप्रमाणे तोंडी परीक्षेसाठी विद्यार्थी आपल्याला चांगले उत्तर

देण्यासाठी चांगले कसे बोलता येईल ? याचा विचार करत असावेत आणि हिन्दीतूनच बोलण्याचा सराव यासाठी करीत असावेत हे शिक्षकांच्या सांगण्यावरून सिद्ध होते.

विद्यार्थ्यांना उत्तरे देताना नेमकी शब्दरचना कशी करावी हे कळते व याचे मूल्यमापन करता येते असे ५७. ८९ टक्के शिक्षक म्हणत आहेत. आपल्याजवळ असणा-या अनेक शब्दांच्या संग्रहातून आवश्यक आवश्यक त्या शब्दांचा वापर करून नेमके शब्द रखादे उत्तर देण्यासाठी कसे वापरावेत हे विद्यार्थी शिकत असावेत. रखाद्या प्रश्नाचे अचूक उत्तर देताना नेमके उत्तर देणे विद्यार्थी शिकतात असे या शिक्षकांचे म्हणणे आहे. हे प्रमाण निम्म्यापेक्षा थोडेसे जास्त आहे असे दिसते. ४२. ११ टक्के शिक्षकांनी हा फायदा लक्षात घ्यावा. शिक्षकांनी या परीक्षेद्वारे विद्यार्थ्यांना अचूक बोलणे शिकवावे. प्रश्न कोणता आहे हे अगोदर विद्यार्थ्यांनी लक्षात घ्यावे व त्यासाठी कोणते उत्तर अपेक्षित आहे याचा विचार करून लगेच आवश्यक तेवढ्या शब्दात नेमके व अचूक उत्तर कसे द्यावे याचा सराव प्रत्यक्षपणे विद्यार्थ्यांकडून करून घेता येतो. तसेच चुका न करता शुद्धरूपाने बोलण्याला किती महत्त्व आहे हे शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना पटवून द्यावे. नेमके व अचूक उत्तर कसे असावे हे समजावून सांगावे. जे विद्यार्थी यामध्ये मागे पडत आहेत त्यांना त्यांचे कोठे चुकते ते या परीक्षेद्वारे मूल्यमापन करून सांगावे त्यांना पुढच्या वेळी पुढे देण्याची प्रेरणा द्यावी त्यांनी अनावश्यक क गोष्टी उत्तरामध्ये कशा सांगितल्या हे त्यांना पटवून द्यावे.

विद्यार्थ्यांचे या विषयातील शब्दांचे उच्चारण सुधारे असे ४७. ३७ टक्के शिक्षक प्रतिसाद देत आहेत. कोष्टक क्रमांक ५३ चे निरीक्षण केल्यास विधान क्रमांक ६ चा विचार केल्यास बरोबर याच टक्केवारीचे शिक्षक म्हणजे ४७. ३७ टक्के शिक्षक विविध भाषण स्पर्धा घेतल्याने विद्यार्थ्यांचे

भाषण सुधारते असे म्हणतात. वरील विधानही या विधानाशी साम्य दर्शविणारे आहे. या विधानास शिक्षकांनी इतर विधानांच्या तुलनेने कमी प्रतिसाद दिला आहे. याच कोष्टकातील पहिले विधान थोडेफार या विधानासारख्याच अर्थाने आहे यामुळेही या विधानास शिक्षकांनी कमी प्रतिसाद दिला असावा. शाब्द नेहमी तोंडी परीक्षा घेतल्यामुळे विद्यार्थी चांगले बोलायला शिकतील, शब्द व वाक्य उच्चारणातील बारीकावे कळतील. आपल्याला उत्तर देताना कोणते शब्द आठवले नाहीत ? नको असणारे कोणते शब्द सारखे जिभवर येतात ? कोणते वाक्य चांगल्या प्रकारे उच्चारल्याने शिक्षक आनंदी झाले ? आपण सांगितलेल्या उत्तराचा अर्थबोध शिक्षकांना झाला की नाही ? जर उत्तरे चुकली असतील तर पुढच्या वेळेस जास्त अभ्यास करून उत्तरे देण्याची प्रेरणा निर्माण होईल. शिक्षकांना विद्यार्थ्यांचे काय चुकते ? नको ते कोणते शब्द जिभवर येतात ? बोलताना कसे अडखळतात ? कोणत्या अक्षराचे, शब्दाचे उच्चारण कसे असते व ते कसे उच्चारले गेले ? इत्यादींची चर्चा वर्गात करावी. चुकलेल्या शब्दांचा सराव घरी करण्यासाठी त्यांना स्वाध्याय द्यावेत. रेडिओ, दूरदर्शनवर असे शब्द व त्यांचे उच्चार ऐकण्यास सांगावेत.

कोष्टक क्रमांक ७२

तुमच्या शाळेमध्ये ग्रंथालय आहे का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१६	८४.२१
२]	नाही	०३	१५.७९
	एकूण	१९	१००.००

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास ८४.२१ टक्के शिक्षकांच्या शाळेमध्ये ग्रंथालय आहे असे दिसते. हे प्रमाण अतिशय समाधानकारक आहे असे म्हणता येईल. शाळेमध्ये ग्रंथालय असणे अतिशय आवश्यक असते. विद्यार्थ्यांच्या मनात अनेक गोष्टीबद्दल कुतूहल असते म्हणून विद्यार्थ्यांना आपल्या जिज्ञासेची तृप्ती ग्रंथ वाचून करता येते. १५.७९ टक्के शाळांमध्ये ग्रंथालय उपलब्ध नाही असे दिसते. काही शालेय अडचणीमुळे शाळेत ग्रंथालय उपलब्ध नसावेत. ज्या शाळांमध्ये ग्रंथालय नाही त्या शाळांनी यासाठी प्रयत्नशील रहावे. ग्रंथालयाव्दारे आवश्यक पुस्तके शाळेमध्ये उपलब्ध होतील. विद्यार्थ्यांना याव्दारे अधिक वाचनाची सवय लावता येतील. अभ्यासाच्या सवयी लावता येतील. फुरसदीच्या वेळेचा चांगला उपयोग करून कसा घेता येईल हे शिक्षक त्यांना शिकवू शकतील. विद्यार्थ्यांच्या वयोगट व अभिरुची नुसार पुस्तके ग्रंथालयामध्ये ठेवावीत. ज्ञानाच्या प्रस्फोटामुळे ब्रह्मो वर्गातील अध्ययन व अध्यापनाला मर्यादा आल्या आहेत. त्यामुळे सर्वत्र ज्ञान किंवा माहिती क्रमिक पुस्तकात देणे शक्य नसते म्हणून विद्यार्थ्यांनी पुरक ज्ञान व माहिती ग्रंथालयातील ग्रंथातूनच मिळविणे आवश्यक आहे.

कोष्टक क्रमांक ७३

ग्रंथालयामध्ये हिन्दी विषयाची विविध पुस्तके, मासिके, पुरवणी पुस्तके, शब्दकोष इत्यादी उपलब्ध आहेत का.

अ. क्र.	पर्याय	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१६	८४.२१
२]	नाही	०३	१५.७९
	एकूण	१९	१००.००

ग्रंथालयामध्ये हिन्दी विषयाची विविध पुस्तके, मासिके, पुरवणी पुस्तके, शब्दकोष इत्यादी उपलब्ध आहेत असे ८४.२१ टक्के शिक्षक म्हणत आहेत. कोष्टक क्रमांक ७२ चे निरीक्षण केल्यास ८४.२१ टक्के शिक्षकांनी त्यांच्या शाबेत ग्रंथालय उपलब्ध आहे हे मान्य केले आहे. म्हणजेच ज्या शाळांमध्ये ग्रंथालय उपलब्ध आहे त्या सर्व शाळांमधील ग्रंथालयात हिन्दी विषयाची विविध पुस्तके, मासिके, पुरवणी पुस्तके इत्यादी उपलब्ध आहेत असे दिसते. ज्या १५.७९ टक्के शाळांमध्ये ग्रंथालय उपलब्ध नाही तेथे असे विविध पुस्तकांचे संग्रह असणे शक्य नाही तरी त्या शाळांनी शाबेत ग्रंथालय तयार करण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे.

कोष्टक क्रमांक ७४

ग्रंथालयाचा वापर तुम्ही हिन्दीचे अध्यापन करण्यासाठी कसा करता.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	शब्दकोष वापरून	०६	३१.५८
२]	पाठ किंवा कविता ज्या पुस्तकातून घेतल्या आहेत ते वाचून, त्याचा मागचा पुढचा संदर्भ वापरून.	०८	४२.१०
३]	संदर्भ पुस्तके वाचून	११	५७.८९
४]	विश्वकोष वापरून	०३	१५.७९

ग्रंथालयाचा वापर शिक्षक कसा करतात याचा विचार केल्यास ५७.८९ टक्के शिक्षक संदर्भ पुस्तके वाचून करतात असे दिसते. तुलनात्मकदृष्ट्या

पाहता संदर्भ पुस्तकांसाठी ग्रंथालयाचा वापर करण्याचे प्रमाण सर्वात जास्त दिसते. हे प्रमाणही तसे पाहता कमीच म्हणावे लागेल. विविध पाठामध्ये येणारे संदर्भ पाहण्याकरीता शिक्षक संदर्भ ग्रंथाचा वापर करीत असावेत.

पाठ किंवा कविता ज्या पुस्तकातून घेतल्या आहेत ते पुस्तक प्रत्यक्ष वाचून, त्याचा मागचा पुढचा संदर्भ पाहून शिकविण्यासाठी ४२.१० टक्के शिक्षक ग्रंथालयाचा वापर करताना दिसतात. काही निवडक पुस्तकांमधून बहुतेक वेळा पाठ किंवा कविता पाठ्यपुस्तकात दिलेल्या असतात, काही वेळा ते मधूनच व्हाले असतात अशा वेळी प्रत्यक्ष त्या पुस्तकातून पाठाच्या मागचा किंवा पुढचा भाग वाचून अधिक माहिती देता येते व यासाठीच शिक्षक अशा प्रकारची पुस्तके वाचण्यासाठी ग्रंथालयाचा वापर करीत असावेत. अशा प्रकारे शिक्षकांनी आवश्यक संदर्भ सांगण्यासाठी मूळ पुस्तक अवश्य वाचावे. यामुळे शिक्षकांचे ज्ञानही वाढेल व विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासेची तृप्ती ही त्यांना विषयासंबंधी अधिक ज्ञान देवून करता येईल. शिक्षकांचा आत्मविश्वासही जादा माहिती घेऊन वाढेल.

हिन्दी अध्यापनासाठी शब्दकोष वापरण्याचे प्रमाण ३१.५८ टक्के आहे असे दिसते. हे प्रमाण अतिशय कमी आहे असे म्हणता येईल कारण भाषा विषयासाठी वेळोवेळी नवीन शब्दांचे अर्थ पाहण्यासाठी शब्द कोषाचा वापर करावा लागतो. कोस्टक क्रमांक ७३ वरून जवळ जवळ ८५.०० टक्के शाळांमध्ये ग्रंथालय आहे असे दिसते. या प्रमाणानुसार निम्म्याप्रमाणातही शब्दकोषांचा वापर होत नाही असे दिसते. सर्व शिक्षकांनी शब्दकोष जरूर त्या वेळी नेहमी पहावेत. शाळेमध्ये ग्रंथालयातूनच घेऊन शब्दकोष, विश्वकोष पाहण्यावर अवलंबून राहू नये तर शिक्षकांनी आपल्या स्वतःजवळही शब्दकोष वैयक्तिक स्वस्यात ठेवावे म्हणजे जेव्हा आवश्यकता भासेल तेव्हा

लगेच त्यांना नवीन शब्दांचे अर्थ पाहता येतील. ज्या शाळेमध्ये ग्रंथालय उपलब्ध नाही त्या शाळेतील शिक्षकांनी तर अवश्य आपल्याजवळ शब्दकोष खरेदी करून ठेवावेत म्हणजे वेळोवेळी त्याचा वापर सुलभ होईल व शब्दांचे नेमके व वेगवेगळे उर्थ विद्यार्थ्यांना सांगता येतील.

विश्वकोषाचा वापर अध्यापनासाठी करण्याचे प्रमाण १५.७९ टक्के आहे असे दिसते. हिन्दी अध्यापनासाठी ग्रंथालयातील विश्वकोषाचा वापर करण्याचे प्रमाण खूपच कमी आहे असे दिसते. यामागे एक प्रमुख कारण असे असावे की, ज्या शाळांमध्ये ग्रंथालय आहेत तेथे विश्वकोष नसतील. संशोधकाने निरीक्षणाद्वारे बहुतेक शाळांमध्ये विश्वकोष उपलब्ध नसतो हे पाहिले आहे कारण त्यांची किंमत जास्त असते. तरीसुद्धा १५.७९ टक्के शिक्षकांच्या शाळेत विश्वकोष उपलब्ध आहेत असे म्हणता येईल. ज्या शाळांमध्ये काही शाळेत अडचणीमुळे ग्रंथालयात विश्वकोष ठेवणे शक्य नाही त्यांनी यासाठी पुढे प्रयत्नशील रहावे. मुख्याध्यापकांनीही याचे महत्त्व जाणावे व अशा आवश्यक ग्रंथाद्वारे आपले ग्रंथालय समृद्ध बनविण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे. कारण शिक्षक जेव्हा जगभरातील वैशिष्ट्ये विश्वकोष मध्ये वाचतील तेव्हा ही माहिती विद्यार्थ्यांना सांगतील. ज्ञान समृद्ध होईल. जगातील आश्चर्यकारक घडामोडी त्यांना कळतील.

कोष्ठक क्रमांक ७५

आपण हिन्दीची कोणती पुस्तके वाचली आहेत.

अ. क्र.	प्रतिसाद
१]	गोदान और प्रमचंदजी का पूरा साहित्य
२]	गबन
३]	गोदान
४]	कर्मभूमी
५]	सेवासदन
६]	निर्मला
७]	प्रेमाश्रम
८]	कर्मभूमी
९]	रविंद्रनाथ टागोर
१०]	आषाढ का एक दिन
११]	वदापार
१२]	लोकमाता अहील्या
१३]	सोजेवतन
१४]	सेवासदन
१५]	आधे अधूरे
१६]	आषाढ का एक दिन
१७]	हिन्दी साहित्य का इतिहास
१८]	कामायनी
१९]	झूठा सच

वरील पुस्तकांच्या नावामध्ये प्रेमचंदजींचे साहित्य बहुतेक सर्व शिक्षकांनी वाचलेले आढळले. त्याचा उल्लेख सर्वांनी परत परत केला होता. इतर लेखकांची पुस्तके फारशी शिक्षकांनी वाचलेली नाहीत असे दिसते.

कोष्टक क्रमांक ७६

दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रम आपण पाहता का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१८	९४.७४
२]	नाही	०१	५.२६
	एकूण	१९	१००.००

दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रम पाहणारे शिक्षक ९४.७४ टक्के आहेत. असे दिसते. हे प्रमाण अतिशय समाधानकारक आहे कारण दूरदर्शनचे कार्यक्रम हिन्दीतून होत असतात. हिन्दी भाषा सुधारण्यासाठी खूप उपयोग होतो. ५.२६ टक्के शिक्षक दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रम पाहत नाहीत असे दिसते. हे प्रमाण तसे पाहता नगण्यच आहे. याच्या मागे असेही कारण असू शकते की या शिक्षकांच्या घरी दूरदर्शन संघ उपलब्ध नसावेत. दूरदर्शनचा वापर एक शैक्षणिक साधन म्हणून करता येतो. दूरदर्शनवर शिक्षणासंबंधी अनेक प्रभावशाली कार्यक्रम प्रस्तुत होत आहेत याचा लाभ अध्यापनासाठी व अध्ययनासाठी करून घेता येतो.

कोष्टक क्रमांक ७७

दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रम शिक्षविण्यासाठी आपणास
पूरक ठरतात का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१८	९४.७४
२]	नाही	०१	५.२६
	एकूण	१९	१००.००

जे शिक्षक दूरदर्शन पाहतात ते सर्व म्हणजे ९४.७४ टक्के शिक्षक दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रम शिक्षविण्यासाठी पूरक ठरतात असे म्हणत आहेत. या शिक्षकांना दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रमांचा उपयोग अध्यापनाच्या वेळी नक्कीच होत असावा. अध्यापनासाठी दूरदर्शनचे कार्यक्रम पूरक नसतात असे ५.२६ टक्के शिक्षकांना वाटते. ही संख्या नगण्यच आहे. दूरदर्शनवरील कार्यक्रम हिन्दी अध्यापनासाठी पूरक असतात असे मानण्यास हरकत नाही. शिक्षकांनी दूरदर्शनचे हिन्दी शैक्षणिक कार्यक्रम नेहमी पहावे व विद्यार्थ्यांना त्यांचे महत्त्व पटवून सांगावे. एखाद्या वेळेस दूरदर्शनवरील शैक्षणिक कार्यक्रम पाहणे हाच स्वाध्याय म्हणून देता येईल. जे शैक्षणिक कार्यक्रम शाळेमध्ये सुद्धा एकत्रितरित्या दाखविता येतात. शाळेमध्ये दूरदर्शनसंच नसेल तर ते उपलब्ध करण्यासाठी शाळेने प्रयत्नशील रहावे.

हिन्दीमधील शब्दसंख्या वाढविण्यासाठी निश्चितपणे या कार्यक्रमाचा उपयोग होईल. तसेच शब्दांचे उच्चारण कळते, संभाषण कौशल्य वाढविण्यासाठी याचा उपयोग होतो.

कोष्टक क्रमांक ७८

दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रम खालील कोणत्या
बाबतीत पुरक वाटतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	हिन्दी शब्दांचे नीट उच्चारण समजते.	१३	६८. ४२
२]	हिन्दी वाक्ये कशी बोलावीत हे समजते	१२	६३. १६
३]	एखादी गोष्ट कशी सांगितली जाते त्याचे प्रत्यक्ष रूप कळते.	०७	३६. ८४
४]	काव्यवाचन कार्यक्रमाव्दारे कवितेची रचना कळते. कविता कशी गायली जाते हे कळते.	०८	४२. १०
५]	राष्ट्रभाषा हिन्दीचे महत्त्व कळते.	१५	७८. २५
६]	संत, नेता, महत्त्वाची व्यक्ती चरित्रे यांच्यावर आधारित चित्रपट पहायला मिळतात त्यांचा उपयोग अध्यापनासाठी होतो.	१३	६८. ४२
७]	अभिनयाचे विविध पैलू पहावयास मिळतात व त्याचा उपयोग अध्यापनासाठी होतो.	१०	५२. ६३
८]	देशाच्या विविध भागाचे प्रत्यक्ष दर्शन होते व अध्यापनाच्या वेळी योग्य वर्णन करता येते.	१३	६८. ४२
९]	हिन्दीचे बहुसंख्य समानार्थी-विरुद्धार्थी शब्द ऐकावयास मिळतात.	११	५७. ८९
१०]	सर्व राज्यातील संस्कृतीचे प्रत्यक्ष दर्शन होते.	१०	५२. ६३
११]	हिन्दीतील महान कवी व त्यांचे विचार ऐकावयास मिळतात.	१०	५२. ६३
१२]	विविध वार्ता, बातम्या हिन्दीतून ऐकावयास मिळतात, त्यांचा उपयोग अध्यापनाच्या वेळी होतो.	११	५७. ८९

कोष्टक क्रमांक ७८ चे निरीक्षण केल्यास असे जाणवते की दूरदर्शन वरील हिन्दी कार्यक्रम अध्यापनासाठी कोणत्या बाबतीत पुरक ठरतात ? या विधानास आलेल्या प्रतिसादावरून असे म्हणता येईल की ७८.१५ टक्के शिक्षकांनी या हिन्दी कार्यक्रमांमुळे राष्ट्रभाषा हिन्दीचे महत्त्व कळते. या विधानास सर्व विधानांच्या तुलनेने सर्वात जास्त प्रतिसाद दिला आहे. दूरदर्शनवरील सर्व कार्यक्रम हिन्दीतूनच मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित होत असतात ह्याचा फायदा हिन्दी शिक्षकांना होतो असे दिसते. हिन्दी अध्यापनाच्या विविध उद्देशांमध्ये एक उद्देश आहे तो म्हणजे "राष्ट्रीय उद्देश" आणि नेमके हा उद्देश दूरदर्शनच्या हिन्दी कार्यक्रमांमुळे साध्य होतो. म्हणून शिक्षकांनी सर्वात जास्त प्रतिसाद या विधानास दिला असावा. दूरदर्शन पाहणारे शिक्षक १४.७४ टक्के आहेत. त्या तुलनेने वरील प्रतिसाद समाधानकारक आहे असे म्हणता येईल. दूरदर्शन हे अति प्रभावी माध्यम आहे. विद्यार्थ्यांना राष्ट्रभाषेचे महत्त्व दूरदर्शनद्वारे पटवून देता येईल. देशातील जास्तीत जास्त लोक हिन्दी समजू शकतात म्हणून दूरदर्शनवर हिन्दी हीच भाषा वापरली जाते हे सांगता येईल.

वरील कोष्टकातील तीन विधानास सारख्याच प्रमाणात प्रतिसाद देणारे शिक्षक ६८.४२ टक्के आहेत असे दिसते. ते म्हणजे दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रमांमुळे हिन्दी शब्दांचे नीट उच्चारण समजते, संत, नेता, महत्त्वाची व्यक्ती चरीत्रे यांच्यावर आधारित चित्रपट पहायला मिळतात त्याचा उपयोग अध्यापनासाठी होतो. तसेच देशाच्या विविध भागांचे प्रत्यक्ष दर्शन होते व अध्यापनाच्या वेळी योग्य वर्णन करता येते.

दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रमांमुळे हिन्दी शब्दांचे उच्चारण समजते असे वरील टक्केवारीनुसार शिक्षक म्हणत आहेत. दूरदर्शनद्वारा वारंवार

हिन्दीचे शब्द विद्यार्थ्यांच्या कानी पडत असतात याचा उत्तम फायदा हिन्दी शब्दांचे योग्य उच्चारण समजण्यासाठी होतो. विद्यार्थी या वयात कोणत्याही गोष्टीचे लगेच अनुकरण करीत असतात, तुलना करीत असतात. एखादा शब्द की ज्याचा उच्चार विद्यार्थी वेगळ्याप्रकारे करीत असतील तो शब्द दूरदर्शनवर वेगळ्या पद्धतीने उच्चारला गेला तर ते लगेच त्यांच्या लक्षात येईल अशा प्रकारे आपोआप शब्द उच्चारणाच्या चुका दूर होत जातील. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना दूरदर्शनवरील कार्यक्रम पाहताना हिन्दी शब्दांचे व वाक्यांचे उच्चारण काळजीपूर्वक ऐकण्याची सवय लावावी, आपण उच्चारित असलेले शब्द व दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रमांचे शब्द यामध्ये तुलना करण्याची सवय लावावली. तुलना केल्यामुळे आपले कोठे चुकते याची जाणीव शिक्षकांना होईल. शिक्षकांनी वर्गात पुढील उपक्रम राबवून घ्यावा. "आपण कोणता नवीन शब्द शिकलो ?" हे पाहण्यासाठी विद्यार्थ्यांना दूरदर्शनवरील कोणत्याही कार्यक्रमाद्वारे नवीन शिकलेले शब्द म्हणजे बरोबर उच्चारण कळालेले शब्द वर्गात सर्वांसमोर म्हणून दाखवावेत, फळ्यावर ते शब्द लिहावेत व त्यावर आधारित चर्चा करावी. म्हणजे सर्व विद्यार्थ्यांना हे नवीन शब्द कळतील किंवा आहे त्या शब्दांचे नीट उच्चारण कळतील. सर्वच विद्यार्थ्यांना हळूहळू असे कार्यक्रम जाणीवपूर्वक पाहण्याची सवय लागेल. या बरोबरच असाच आणखी एक उपक्रम राबविता येईल तो म्हणजे विविध शब्दांची यादी करणे आणि याद्वारे शब्दसंग्रह वाढवणे. असे काही उपक्रम राबवून शब्दांचा संग्रह वाढविणे व उच्चारण सुधारण्यासाठी विद्यार्थ्यांची मदत करता येईल. शिक्षकांनाही याचा खूप फायदा होईल. विद्यार्थी शुद्ध बोलणे शिकतील, शिक्षकांना फक्त तोंडी शब्द शिकविणे यासाठी जेवढे श्रम लागतात ते श्रमही काही प्रमाणात वाचतील.

वरील टक्केवारीनुसारच शिक्षकांनी पुढील विधानास प्रतिसाद दिला आहे. तो म्हणजे दूरदर्शनवर संत, नेता, महत्त्वाची व्यक्ती वरित्रे यांच्यावर आधारित चित्रपट पहायला मिळतात. त्याचा उपयोग अध्यापनासाठी होतो. वर्गात शिक्षक विविध नेत्यांचे राष्ट्रतासाठी कार्य, त्यांचे आदर्श वरित्र, संतांची शिक्षण इत्यादीवर आधारित पाठ शिक्षित असतात, या पाठाचे वर्णन नोंदी करित असतात परंतु जेव्हा अशा पाठावर आधारित चित्रपटच प्रत्यक्ष पहावयास व अनुभवास मिळतात तेव्हा त्यापासून विद्यार्थ्यांना खूप फायदा होतो याचा प्रत्यक्ष अनुभव शिक्षकांना आला असावा. ज्या शिक्षकांनी या विधानास प्रतिसाद दिलेला नाही त्यांनी अवश्य याचा विचार करावा. शिक्षकांनी जेव्हा हे कार्यक्रम प्रसारित होणार आहेत त्याची सूचना विद्यार्थ्यांना द्यावी व असे शैक्षणिक चित्रपट अवश्य पहावे हे सांगावे. विद्यार्थी जेव्हा हे चित्रपट पाहतील तेव्हा आपला पाठ व त्यामध्ये आलेले त्या विषयाचे वर्णन व विद्यार्थ्यांनी त्या विषयावर पाहिलेल्या चित्रपटात आलेल्या भागाचे वर्णन याची तुलना वर्गात करावी. चित्रपटाद्वारे विद्यार्थ्यांना विविध नेता, त्यांचे वरित्र कसे वाटले, खाद्या संतांची शिक्षण कशी वाटली, यावर आधारित चर्चा करावी. शाळेमध्ये जर दूरदर्शन संघ असेल व शाळेच्या वेळामध्ये असे शैक्षणिक चित्रपट प्रसारित होत असतील तर ते एकत्रितरित्या शाळेमध्ये दाखवावेत. विद्यार्थ्यांना अत्यंत आकर्षक पद्धतीने व सोप्या पद्धतीने महत्त्वाच्या गोष्टी समजतील व त्यांना चांगले समजल्याने त्या दीर्घकाळपर्यंत त्यांच्या लक्षात राहतील.

वरील टक्केवारीनुसारच शिक्षकांनी पुढील विधानास प्रतिसाद दिलेला आहे ते म्हणजे दूरदर्शनमुळे देशाच्या विविध भागांचे प्रत्यक्ष दर्शन होते व अध्यापनाच्या वेळी योग्य वर्णन करता येते. शिक्षक जेव्हा

दूरदर्शनवर असे कार्यक्रम पाहतात की ज्या पासून देशाचे विविध भाग प्रत्यक्ष दूरदर्शनवर दिसण्यास मदत होते. ते पाहून प्रत्यक्ष वर्गात त्याचे वर्णन करता येणे त्यांना शक्य होत असावे. समजा "ताजमहल" हा पाठ शिक्षविण्यासाठी आला असेल तर ताजमहल कसा दिसतो ? त्याच्या आसपास काय आहे ? त्याची विशेषता काय आहे ? हे प्रत्यक्ष विद्यार्थ्यांना वर्णनाव्दारे सांगता येते. तसेच दिल्लीत आणखी कोणत्या ऐतिहासिक इमारती आहेत ? दिल्ली शहराचे ऐतिहासिक महत्त्व काय आहे ? या सारख्या गोष्टींचेही वर्णन विद्यार्थ्यांना सांगता येईल. अशाच प्रकारे देशाच्या विविध भागाचे वर्णन करता येईल. शिक्षकांचे ज्ञान वाढेल व त्या ज्ञानाचा उपयोग विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासेची तृप्ती करण्यासाठी होईल. म्हणजे पुस्तकातून वाचून आहे तेवढे सांगण्यापेक्षा आपण पाहिलेली त्या चिन्हांची अधिक माहिती सांगणे शिक्षकांना सहज शक्य होईल. शिक्षकांना प्रत्यक्ष त्या त्या राज्यात जाणे किंवा देशातील प्रत्येक शहर, विविध खेडी प्रत्यक्ष जाऊन पाहणेही अशक्य आहे मग त्यासाठी कमीत कमी दूरदर्शनवरून देशातील बहुतेक भागांची माहिती शिक्षकांनी मिळविण्याचे प्रयत्न करावेत. कारण आपल्या समोरील विद्यार्थी जर आपल्यापेक्षा जास्त माहिती जाणणारे असतील तर आपण त्यांच्यासमोर अपुरे पडू. आपले ज्ञान संकुचित आहे हे यामुळे सिद्ध होईल. यासाठी शिक्षकांनी वेळीच दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

हिन्दीचे बहुसंख्य समानार्थी, विरुद्धार्थी शब्द ऐकावयास मिळतात, असा प्रतिसाद ५७.८९ टक्के विद्यार्थ्यांनी दिला आहे तसेच विविध वार्ता व बातम्या हिन्दीतूनच ऐकावयास मिळतात, त्यांचा उपयोग अध्यापनाच्या वेळी होतो याही विधानास ५७.८९ टक्के शिक्षकांनी

प्रतिसाद दिला आहे. हिन्दीतून प्रसारित होणारे विविध नाटक, चित्रपट विविध वर्णनात्मक कार्यक्रम इत्यादी व्दारा शब्दसंग्रह वाढण्यास मदत होते. एकाच शब्दाचे अनेक समानार्थी शब्द, त्या शब्दाचे विरुद्धार्थी शब्द शिक्षकांना माहित झाले असावेत म्हणून त्यांनी या विधानास प्रतिसाद दिला आहे. परंतु याचे प्रमाण जास्त नाही असे म्हणता येईल. दूरदर्शनचे विविध कार्यक्रम पाहताना विविध शब्दांकडे लक्ष द्यावे, ते शब्द कसे उच्चारले जातात याची तुलना करावी.

ह्याच टक्केवारीनुसार शिक्षक म्हणतात की दूरदर्शनवरून विविध बातम्या, वार्ता हिन्दीतूनच ऐकावयास मिळतात व त्यांचा उपयोग अध्यापनाच्या वेळी होतो. शिक्षक संबंधित पाठ शिकविताना त्यावर आधारित बातम्या व वार्ता ऐकून पाठ अधिक आकर्षक, सफल बनवीत असावेत, याव्दारे विद्यार्थ्यांचे लक्ष आपल्याकडे खिळवून ठेवण्यात यश मिळवित असावेत. तसे पाहता हे प्रमाण कमीच आहे असे दिसते. वास्तविक पाहता जवळ जवळ ९५ टक्के शिक्षक दूरदर्शन पाहतात त्या मानाने हा प्रतिसाद कमीच म्हणावा लागेल. जगामध्ये होणा-या विविध घडामोडी दूरदर्शनच्या बातम्या ऐकून शिक्षकांना माहित होतील. अध्यापनाच्या वेळी संबंधित बातम्या विद्यार्थ्यांना सांगून विद्यार्थ्यांचे ज्ञान वाढविता येते. उदाहरणार्थ "प्रदूषण" हा पाठ असेल तर प्रदूषणाचे दुष्परिणाम विविध देशांना कसे भोगावे लागत आहेत, तसेच "भूकंप" हा पाठ असेल तर सर्वात जास्त भूकंप कोणत्या देशात होता, विविध देशातील समस्या अशा एक ना अनेक विषयावर संबंधित वेळी चर्चा करता येते, अधिक माहिती सांगता येते.

दूरदर्शनमुळे हिन्दी वाक्ये कशी बोलावीत हे कळते असे ६३, १६ टक्के शिक्षक म्हणत आहेत. ज्याप्रमाणे विविध शब्दांचे उच्चारण कळतात त्याचप्रमाणे हिन्दी कार्यक्रम पाहिल्याने हिन्दी वाक्ये कशी बोलावीत हे ही कळते असा अनुभव या शिक्षकांना आला असावा. हे प्रमाण तसे पाहता समाधानकारक म्हणावे लागेल.

दूरदर्शनवर प्रसारित होणारे विविध चित्रपट, नाटक, बातम्या बोधपट, शैक्षणिक कार्यक्रम, विविध मालिका इत्यादी व्दारे अनेक वाक्ये ऐकायला मिळतात. ही वाक्ये कशी बोलली जातात, वाक्यामध्ये शब्दांचे उच्चार कसे केले जातात, कोणत्या शब्दांवर किती जोर दिला जातो, वाक्यामध्ये नेहमी येणारे शब्द कोणते, विविध शब्दांचे चढउतार कोणते, ते वेळच्या वेळी वाक्य बोलताना कसे केले जातात, गंभीर प्रसंगाच्या वेळी वाक्य कसे उच्चारले जाते, आनंदाच्या क्षणामध्ये कसे वाक्य बोलले जाते, दुःखमय प्रसंगामध्ये वाक्योच्चारण कसे केले जाते इत्यादी प्रसंगी वेगवेगळ्या त-हेने वाक्ये कशी बोलावीत याची माहिती मिळते. अर्थात शिक्षकांना तर हिन्दीची वाक्ये वेळेप्रसंगी कशी बोलावीत याची माहिती असणे आवश्यक आहे त्यामुळे त्याचा फायदा विद्यार्थ्यांना करून देता येईल, त्याव्दारे योग्य वाक्य बोलण्याची सवय लावता येईल.

दूरदर्शनमुळे अभिनयाचे विविध पैलू पहावयास मिळतात व त्याचा उपयोग अध्यापनासाठी होतो, सर्व राज्यातील संस्कृतीचे दर्शन होते, हिन्दीतील महान कवी व त्यांचे विचार प्रत्यक्ष ऐकावयास मिळतात या तीनही विधानास ५२.६३ टक्के शिक्षकांनी सारख्याच प्रमाणात प्रतिसाद दिला आहे.

दूरदर्शनमुळे अभिनयाचे विविध पैलू वेगवेगळ्या कार्यक्रमांमध्ये पहावयास मिळतात. त्याचा फायदा विद्यार्थ्यांना होतोच पण अध्यापनासाठीही होतो असे या शिक्षकांना वाटत आहे. दूरदर्शनवर प्रसारित होणारे विविध कार्यक्रम, चित्रपट, शैक्षणिक चित्रपट इत्यादी व्दारा अभिनयाचे विविध पैलू विद्यार्थ्यांच्या समोर येतात. दुःखमय प्रसंगाच्या वेळी सर्वांना शडविणारे कलाकार पाहून विद्यार्थ्यांना आश्चर्य होते तर हास्यप्रसंग निर्माण करून सर्वांना हसविणारे कलाकार दूरदर्शनव्दारेच पहातात. एखाद्या पाठाचे वाचन करताना किंवा त्या पाठातील संवाद बोलताना अभिनयाचे विविध पैलू वापरावे लागतात हे जेव्हा शिक्षक विद्यार्थ्यांना सांगतील तेव्हा ते विद्यार्थ्यांना लगेच पटेल कारण याचे अनुभव ते दूरदर्शनव्दारे घेतच असतात. निरर्थकपणे, निर्जिवपणे वाक्य बोलण्याने, पाठाचे वाचन केल्याने समोरच्या व्यक्तीवर त्याचा प्रभाव पडत नसतो हे शिक्षकांनी वेळोवेळी विद्यार्थ्यांना पटवून द्यावे. शिक्षकांनी अभिनयाचे विविध पैलू वेळोवेळी विद्यार्थ्यांच्या समोर ठेवावेत व विविध भाषिक कौशल्ये आत्मसात करण्यात त्यांची मदत करावी.

दूरदर्शनमुळे सर्व राज्यातील संस्कृतीचे प्रत्यक्ष दर्शन होते असे ह्याच प्रमाणानुसार शिक्षक म्हणत आहेत. भारतामध्ये असणा-या विविध संस्कृतींचे प्रत्यक्ष दर्शन होते ही बाब ही शिक्षकांस पुरक वाटत आहे असे म्हणता येईल. हिन्दीच्या पाठ्य पुस्तकातील पाठांमध्ये बहुतेक वेळा इतर राज्यातील संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे पाठ येत असतात. उदाहरणार्थ आठवी इयत्तेतील पाठ दीवाली, सातवी इयत्तेतील पाठ विविधता में एकता, नाट्यप्रवेश तसेच कविता "कोई नहीं मिसाल", नववी कक्षेतील पाठ "बिनबुलाए वनराज पधारे" आणि कविता "वह देश कौन सा है ?" अशा पाठांचे अध्यापन करताना विविध राज्यांच्या संस्कृतीच्या

वैशिष्ट्यांचे वर्णन करावे लागते. या वेळेस दूरदर्शनमध्ये पाहिलेले विविध राज्यांच्या संस्कृतीवर आधारित दृष्य, प्रत्यक्ष दर्शन हे विद्यार्थ्यांच्या समोर ठेवता येतात. त्यावर चर्चा करता येते. आपल्या महाराष्ट्राची संस्कृती, राहणीमान, पोशाख इत्यादी व इतर राज्यातील संस्कृती, राहणीमान, पोशाख इत्यादीची तुलना करता येते. तेथील व्यक्तींची वैशिष्ट्ये, सवयी, येथील व्यक्तींची वैशिष्ट्ये, सवयी कशा प्रकारच्या आहेत यावर विचार करता येतो. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना कोणत्या विशिष्ट कार्यक्रमात कोणत्या संस्कृतीचे दर्शन आपल्याला घडत आहे याचीही चर्चा वर्गित करावी. विद्यार्थ्यांना असे विशिष्ट कार्यक्रम पाहण्यासंबंधी मार्गदर्शन करावे. शाळेमध्ये जर दूरदर्शनवर विद्यार्थ्यांना रखादा शैक्षणिक चित्रपट किंवा अभ्यासाच्या दृष्टीने आवश्यक कार्यक्रम दाखविले जात असतील तर मुलांना आधी त्यावर आधारित प्रश्नावली द्यावी व त्यातील उत्तरे शोधण्यास सांगावीत. विद्यार्थी असे कार्यक्रम पाहतात नंतर प्रश्नावलीतोल उत्तरांच्या आधारावर वर्गित त्या विषयावर चर्चा करावी. शिक्षकांनी दूरदर्शन कार्यक्रम पाहिल्यानंतर मूल्यमापनात्मक प्रश्न विचारावेत.

दूरदर्शनवर हिन्दीतील महान कवी व त्यांचे विचार प्रत्यक्ष ऐकावयास मिळतात या विधानास वरील टक्केवारीनुसार म्हणजेच ५२.६३ टक्के शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला आहे. शिक्षक वर्गित विविध कविता शिकवत असतात, त्या कविता लिहिणा-या कविंचा परिचय समजावून सांगत असतात परंतु ते कवी कसे आहेत, त्यांचे व्यक्तीमत्त्व कसे आहे हे मात्र समजावून देणे त्यांना शक्य नाही आणि नेमका हाच फायदा दूरदर्शनमुळे शिक्षकांना होत असेल की याद्वारे हिन्दीतील महान कवी व त्यांचे विचार प्रत्यक्ष विद्यार्थ्यांना ऐकता येतात. शिक्षकांनी असे कार्यक्रम

दूरदर्शनवर केव्हा प्रसारित होणार आहेत याची कल्पना विद्यार्थ्यांना द्यावी. वेगवेगळे कवी संमेलन दूरदर्शनवर प्रसारित होत असतात ते पाहण्यास सांगावे. कवी त्यांची कविता कशी म्हणतात याचे निरीक्षण करण्यास सांगावे. आपल्या पुस्तकांतील कविते व्यंगितरिक्त त्यांच्या इतर कविता कोणत्या हयावर विचार करण्यास लावावे. बहुतेक वेळा अशा मोठ्या कवींच्या मुलाखती घेतल्या जातात. त्यांचे विचार प्रत्यक्ष रेकायला मिळतात, विद्यार्थ्यांना रेकावयास सांगावेत. याचदारे हिन्दी विषयाची अधिक माहिती विद्यार्थ्यांना मिळेल, त्यांच्यामध्ये हिन्दी विषयाची गोडी निर्माण होईल.

दूरदर्शनवर काव्यवाचन कार्यक्रम होत असतात अशा काव्य वाचन कार्यक्रमाचदारे कवींचे रचना कळते, कविता कशी गायली जाते हे कळते असे ४२.१० टक्के शिक्षक म्हणत आहेत. शिक्षक कवितांच्या रचना कोणकोणत्या प्रकारानुसार केल्या जातात हे शिक्षक कवितांना सांगित असतात. उदाहरणार्थ दोहा, चारोळी, सप्तपदी इत्यादी. असे प्रकार ऐकल्यानंतर प्रत्यक्ष दूरदर्शनवरही विद्यार्थी ते ऐकतात व त्यांना ते सांगल्या प्रकारे लक्षात राहण्यास मदत होते. तसेच कविता कशा गायल्या जातात याचाही अनुभव येतो. विद्यार्थ्यांचदारे विविध वेळी शिक्षक कविता वाचून घेत असतात. अशा वेळी विद्यार्थी वाचावयाचे म्हणून कसेही वाचन करतात. शिक्षकांनी समजावून दिले तरी विद्यार्थ्यांना बरेच वेळा कवितेमधील बारकावे कळत नाहीत. अशा वेळी दूरदर्शनवरील काव्य वाचनाचे कार्यक्रम ऐकण्यास विद्यार्थ्यांना सांगता येईल. वेगवेगळे कवी, विविध कविता उत्तम प्रकारे कसे वाचत असतात हे प्रत्यक्ष पाहावयास व रेकावयास मिळाल्यामुळे कविता वाचन अतिशय बारकाईने

विरामचिन्हांचा विचार करून करावे लागते व कविता गाताना किंवा चाल लावून म्हणताना सुद्धा याचा विचार करावाच लागतो हे कळेल. आपण आपल्या कवितेला कशी चाल लावली व दूरदर्शनवर गायीली जाणारी कविता कोणत्या चालीने म्हटली जात आहे याची तुलना करता येईल.

दूरदर्शनवर एखादी गोष्ट कशी सांगितली जाते याचे प्रत्यक्ष रूप कळते असे ३६.८४ टक्के शिक्षकांना वाटत आहे. दूरदर्शनवर एखादी गोष्ट सांगताना किती मनोरंजकतेने सांगितली जाते हे विद्यार्थ्यांना मनोरंजकतेने सांगण्यासाठी, पटवून देण्यासाठी एक उत्तम मार्ग म्हणून दूरदर्शन शिक्षकांच्या उपयोगी पडत असावा.

दूरदर्शनच्या शैक्षणिक कार्यक्रमाचा फायदा शिक्षकांना करून घेता येईल. शिक्षक पाठामध्ये येणा-या गोष्टी मनोरंजकतेने सांगित असतात तसेच दूरदर्शनवर सांगितले जाणारी गोष्ट ऐकण्यासाठी शिक्षकांनी सांगावे. एखादी गोष्ट प्रभावीपणे मनोरंजकतेने सांगितल्यास हजारो, लाखो लोक आवडीने ती कशी ऐकतात याचे उदाहरण पटवून द्यावे. आपणही अशा प्रकारे प्रभावीपणे बोलणे शिकावे. आपला आत्मविश्वास वाढवावा. इतरांना आपण जे बोललो त्याचा नेमका अर्थ कळावा, विरामचिन्हांचा विचार न करता बोलल्याने ऐकणा-यांना त्याचे अर्थग्राहण होत नाही हे वेळोवेळी सांगावे.

कोषटक क्रमांक ७९

आपली मातृभाषा कोणती.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	मराठी	०९	४७.३७
२]	उर्दू	०६	३१.५८
३]	कन्नड	०४	२१.०५
४]	तेलुगु	-	-
	एकूण	१९	१००.००

वरील कोषटकाचे निरीक्षण केल्यास विविध शिक्षकांची मातृभाषा कळण्यास मदत होते. मराठी मातृभाषा असणारे शिक्षक ४७.३७ टक्के म्हणजे तुलनात्मकदृष्ट्या इतर मातृभाषा असणा-या शिक्षकांपेक्षा जास्त आहेत. त्यानंतर उर्दू मातृभाषा असणारे शिक्षक ३१.५८ टक्के आहेत व कन्नड मातृभाषा असणारे शिक्षक २१.०५ टक्के आहेत तर तेलुगु मातृभाषा असणारे शिक्षक कोणीही आढळले नाहीत. वरील कोषटकानुसार विविध मातृभाषा असणारे शिक्षक शाळांमध्ये आढळले.

कोषटक क्रमांक ८०

आपल्या मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दी अध्यापनावर पडतो का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	१०	५२.६३
२]	नाही	०९	४७.३७
	एकूण	१९	१००.००

वरील कोष्टकावरून असे म्हणता येईल की आपल्या मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दी अध्यापनावर पडतो का ? या प्रश्नास होकारार्थी प्रतिसाद ५२.६३ टक्के शिक्षकांनी दिला आहे व नकारार्थी प्रतिसाद ४७.३७ टक्के शिक्षकांनी दिला आहे. दोन्ही प्रकारचे प्रतिसाद देणारे शिक्षक निम्न्या प्रमाणावर आहेत असे दिसते. मातृभाषेमुळे त्यांच्या उच्चाराने, शुद्ध लिहीण्यावर परिणाम होत असावा.

कोष्टक क्रमांक ८१

मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दी अध्यापनावर पडत असेल तर तो कशा प्रकारे

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	गद्य पाठ शिकविताना जिभवर मातृभाषेचे शब्द येतात.	०६	३१.५८
२]	कविता व व्याकरण शिकविताना मातृभाषेचे शब्द मध्ये-मध्ये अडथळा आणतात.	०५	२६.३१
३]	हिन्दी संभाषणाच्या वेळी मातृभाषेचे शब्द व वाक्य उच्चारले जातात.	०६	३१.५८
४]	लेखन करतानाही लेखनावर मातृभाषेचा प्रभाव पडतो.	०२	१०.५३
	एकूण	१९	१००.००

वरील कोष्टकावरून असे म्हणता येईल की पुढील दोन विधानांना सारख्याच प्रमाणात म्हणजे ३१.५८ टक्के शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला आहे. ती विधाने म्हणजे -"गद्य पाठ शिकविताना जिभवर मातृभाषेचे शब्द येतात",

"हिन्दी संभाषणाच्या वेळी मातृभाषेचे शब्द व वाक्य उच्चारले जातात". ही दोन्ही विधाने जवळ जवळ सारख्याच अर्थाची आहेत. तसेच कविता व व्याकरण शिक्षिताना मातृभाषेचे शब्द मध्ये मध्ये अडथळा आणतात हे विधानही वरील दोन्ही विधानांशी साम्य दर्शवित आहे व या विधानाला २६. ३१ टक्के शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला आहे याचा एकत्रित पणे विचार करता येईल.

गद्यपाठ शिक्षिताना तसेच कविता व व्याकरण शिक्षिताना मातृभाषेचे शब्द जिभवर येतात ही समस्या ३१. ५८ टक्के शिक्षकांना भेडसावत आहे असे दिसते, आणि २६. ३१ टक्के शिक्षकांना संभाषणाच्या वेळी मातृभाषेचे शब्द व वाक्य उच्चारले जातात ही समस्या आहे. घरामध्ये वेगळी भाषा म्हणजेच मातृभाषा जास्त प्रमाणात बोलली जाते व तीच्या प्रभावापासून स्वतःला दूर ठेवणे बहुतेक वेळा शिक्षकांना शक्य नसावे. कोष्टक क्रमांक ८० चे निरीक्षण केल्यास ५२. ६३ टक्के शिक्षक मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दीवर पडतो असे म्हणत आहेत त्यापैकी वरील विधानांस मिळालेला प्रतिसाद जास्तच म्हणावा लागेल. म्हणजेच ही समस्या भेडसावणा-या शिक्षकांचे प्रमाण जास्त आहे. शिक्षकांना कविता, व्याकरण शिक्षिताना तसेच हिन्दीमधून संभाषण करताना मातृभाषेचे शब्द जिभवर येत असतील तर अशा वेळी हळू हळू हे शब्द कमी येऊ देण्याचा प्रयत्न जाणीव पूर्वक त्यांनी करावा. कोणते शब्द नेहमी बोलताना जिभवर येतात हे लक्षात ठेवावे. कधी कधी वर्गात टेपरेकॉर्डर आणून ठेवावे व अध्यापनाच्या वेळी मातृभाषेचे जिभवर येणारे शब्द कोणते याचा पडताळा घ्यावा. जर शिक्षकांच्या बोलण्यावर मातृभाषेचा प्रभाव पडत असेल तर विद्यार्थ्यांच्या बोलण्यावरही मातृभाषेचा प्रभाव नक्की पडणार.

संशोधकास बी. एड. महाविद्यालयात अध्यापन करीत असताना नेहमी असे जाणवते की विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेचा प्रभाव त्यांच्या बोलण्यावर पडतो. बी. एड. चे विद्यार्थी-शिक्षक तासाला, मार्गदर्शनाच्या वेळी जेव्हा बोलतात तेव्हा मातृभाषेच्या शब्दांचा वारंवार वापर करतात. समजा मराठीमध्ये "पाणी" हा शब्द हिन्दीतही तसाच वापरतात. हिन्दीत वास्तविक पाहता "पानी" म्हणावयास हवे असते. "हैं" म्हणण्याच्या ऐवजी "होय" म्हणतात तसेच "चरखा" हा शब्द मराठी सारखाच हिन्दीत उच्चारतात. अशा प्रकारच्या चुका विद्यार्थी-शिक्षक पाठ घेताना नेहमी उच्चारणाच्या चुका करीत असतात त्यामुळे विद्यार्थ्यांकडूनही तसेच बदलून घेतले जाते.

परीक्षेचे पेपर लिहितानाही विद्यार्थी-शिक्षक अशाच प्रमाणे लेखनात चुका करतात. मातृभाषेचे शब्द लिहिताना मातृभाषेच्या वाक्यांप्रमाणे हिन्दी वाक्य तयार करतात. समजा "तू जेवण केलेस का ?" हे वाक्य आहे तर "तू खाना खायी क्या ?" असे लिहिले जाते. येथे हिन्दीतील प्रत्यय जोडले जात नाहीत. "तुमने खाना खा लिया ?" असे लिहावयास हवे. एकंदरीत लेखन, वाचन, संभाषणाच्या वेळी अशा खूप चुका आढळतात.

वरील विविध बाबींचा परिणाम हिन्दी लेखनावर पडतो व लेखन करतांनाही मातृभाषेच्या प्रभावानुसारच हिन्दीचे लेखन केले जाते. १०.५३ टक्के शिक्षकांनी मातृभाषेचा प्रभाव लेखनावर पडतो असे म्हटले आहे. वरील तीनही विधानावरून असे म्हणता येईल की हिन्दी शिक्षकांच्या हिन्दी लेखनापेक्षा हिन्दी उच्चारणावर मातृभाषेचा प्रभाव जास्त पडतो. शिक्षकांनी हिन्दी लेखनाचे बारकावे काळजीपूर्वक समजून घ्यावेत व नंतरच विद्यार्थ्यांना चांगल्या प्रकारे शिकवावे.

४.३ मुख्याध्यापक प्रश्नावली पृथःकरण

कोष्टक क्रमांक ८२

आपल्या शाळेत नववी व दहावीमध्ये शिक्षणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या प्रत्येक वर्गात किती आहे.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	५० पेक्षा कमी	०१	२०.००
२]	५० ते ६० पर्यन्त	०१	२०.००
३]	७० पेक्षा जास्त	०३	६०.००
	एकूण	०५	१००.००

जास्तीत जास्त शाळेत विद्यार्थी संख्या ७० पेक्षा जास्त असलेली दिसते. यामुळे शिक्षकांना अध्यापन करण्यात अडचणी येत असल्यात. कारण विद्यार्थी संख्या जास्त असल्याने विद्यार्थ्यांकडे लक्ष देता येत नाही. वर्ग नियंत्रण करणे अवघड होते. कमतरता शोधून काढून मार्गदर्शन करणे अशक्य होते. विद्यार्थी संख्या कमी असले तर हे करता येणे शक्य होते.

कोष्टक क्रमांक ८३

आपल्या शाळेत नववी व दहावी इयत्तेत हिन्दी शिक्षविणा-या शिक्षकांची निवड शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रतेनुसार केली आहे का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	०५	१००.००
२]	नाही	-	-
	एकूण	०५	१००.००

वरील कोष्टकावरून असे दिसते की १०० टक्के मुख्याध्यापकांच्या शाबेतील निवड शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रतेनुसार केलेली आहे. ही बाब अत्यंत समाधानकारक मानावी लागेल. बी.ए., एम्.ए. [हिन्दी], बी.एड. अशा शैक्षणिक अर्हतेचा शिक्षक वरच्या वर्गांसाठी नेमला जातो तर डी.एड. शिक्षक खालच्या वर्गांसाठी नेमला जातो. संशोधकाने निवडलेल्या सर्व शाळांनी आपल्या शाळेमध्ये हिन्दी शिक्षकांची निवड करताना शिक्षकांच्या शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रतेचा शक्य तो विचार केलेला आहे असे दिसते पण काही थोड्या प्रमाणात शालेय अडचणीमुळे २१.०५ टक्के शिक्षकांच्या पदवी परीक्षेचा विषय हिन्दी नाही पण तरीही या शालेय अडचणीमुळे त्यांना तो शिकवावा लागत आहे. परंतु या पुढील काळात पदवी परीक्षेत हिन्दी असणा-या शिक्षकांना हिन्दी विषय अध्यापनासाठी द्यावा.

कोष्टक क्रमांक ८४

हिन्दीचे विविध उपक्रम राबविण्यासाठी हिन्दी शिक्षकांकडून व इतर सहका-यांकडून योग्य ते सहकार्य मिळते का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	०५	१००.००
२]	नाही	-	-
	एकूण	०५	१००.००

हिन्दीचे विविध उपक्रम राबविण्यासाठी हिन्दी शिक्षकांकडून व इतर सहका-यांकडून योग्य ते सहकार्य मिळते असे १०० टक्के मुख्याध्यापक म्हणत आहेत. ही हिन्दी विषयासाठी अतिशय समाधानकारक बाब आहे.

शालेय अध्यापन पद्धतीतील तोच तो पणा विद्यार्थ्यांना नको असतो तर अध्यापनात नर्पत्रीन्य व वेगळेपणा हवा असतो. शिक्षकांनी सांगितलेले केवळ ऐकून विद्यार्थ्यांचे समाधान होत नाही तर त्यांना अध्ययन अध्यापनात सहभागी व्हायचे असते. रखादा सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केला तर त्या कार्यक्रमात त्यांना भाग घ्यायचा असतो. विद्यार्थ्यांच्या आत्मप्रकटीकरणाला वाव मिळेल अशी अध्ययन-अध्यापन रचना शिक्षकाला करावी लागते. या सर्व दृष्टींनी विविध उपक्रम शाळेत राबवावे लागतात. या उपक्रमांचे महत्त्व पाहता शाळेमध्ये हिन्दी विषयाचेही उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे. मुख्याध्यापक जेव्हा असे उपक्रम शाळेत राबविण्याचा विचार करत असतील तेव्हा हिन्दी शिक्षक तसेच इतरही सहकारी शिक्षक मुख्याध्यापकांना योग्य ते सहकार्य करतात असे दिसते. हिन्दी शिक्षक असे उपक्रम राबविण्यासाठी मुख्याध्यापकांना सहकार्य दाखवतात हे खरे आहे परंतु इतरही सहकारी त्यांना सहकार्य करतात ही विवेका गोष्ट मानावी लागेल. अशा विविध उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांच्या मानसिक शक्तींना चालना देता येते तसेच त्यांचा या विषयासंबंधी विकास साधता येतो, हिन्दी विषयाची उददिष्टे पूर्ण करण्यासाठीही हिन्दी विषयाच्या शिक्षकांना असे विविध उपक्रम शाळेमध्ये आयोजित करावे लागतात. मुख्याध्यापकांनी पुढील काळातही असेच सहकार्य आपल्या सर्व सहकार्यांकडून मिळवण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे. पुढील वाक्यासंदर्भात मुख्याध्यापकांनी अवश्य विचार करावा. "असे सहकार्य मिळवावयाचे असेल तर माणसांशी वागण्याची व बागवून घेण्याची कला मुख्याध्यापकांना अवगत हवी. मनाचा निर्मळपणा, हृदयाचा विशालपणा, चुकांकडे क्षमाशील वृत्तीने बघण्याची तयारी समजूतदारपणा आणि सहृदयता हे गुण त्यांनी कमावले पाहिजेत." ५

५. ग. वि. अकोलकर, ना. वि. पाटणकर, "शालेय व्यवस्था आणि प्रशासन" नीलकंठ प्रकाशन पुणे, आठवी आवृत्ती १९८९, पान नं. ५९.

गोष्ठक क्रमांक ८५

आपण हिन्दी विषय शिक्षविणा-या शिक्षकांना विविध
लेखन वाचन स्पर्धा देण्यास प्रोत्साहित करता का.

अ. क्र.	प्रतिपाद	प्रतिपादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	०५	१००.००
२]	नाही	-	-
	एकूण	०५	१००.००

हिन्दी शिक्षकांना शाळेमध्ये विविध लेखन वाचन स्पर्धा देण्यास १०० टक्के मुख्याध्यापक प्रोत्साहित करतात असे दिसते. मुख्याध्यापक जेव्हा हिन्दी विषय शिक्षविणा-या शिक्षकांना प्रोत्साहित करीत असतील तेव्हा आपोआप शिक्षकांना विविध लेखन वाचन स्पर्धा देण्यास प्रोत्साहन मिळत असावे. ही गोष्ट हिन्दी विषयाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने आवश्यक गोष्ट आहे.

भाषेच्या अभ्यासात सर्वात जास्त महत्त्व कशाला असेल तर ते अभिव्यक्तीला आहे. अभिव्यक्ती म्हणजे भाषिक अविष्कार मग तो मौखिक व लिखित अशा स्वरूपात असतो. सामान्यतः भाषण-संभाषणातून शब्द, वाक्यरचना, विचार, प्रतिपादन या बरोबरच आशय, आकलन, तर्कसंगती पडताळून पाहता येते. निबंधलेखनातून विचार, मुद्दे, समर्थन, उदाहरणे, दाखले अवतरण याबरोबरच भाषा प्रभुत्व तपासून पाहता येते, अभिव्यक्तीचे मूल्यमापन करता येते. मुख्याध्यापकांनी अशाच प्रकारच्या स्पर्धा देण्यास प्रोत्साहन द्यावे. यामुळे शिक्षकांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होईल.

कोष्टक क्रमांक ८६

आपल्या शाबेतील हिन्दी विषयाचे शिक्षक उजळणी वर्ग,
चर्चासत्रे, सेवान्तर्गत शिक्षक प्रशिक्षण इत्यादीस
उपस्थित राहतात का.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	०५	१००.००
२]	नाही	-	-
	एकूण	०५	१००.००

वरील कोष्टकाचे निरीक्षण केल्यास असे दिसते की १०० टक्के मुख्याध्यापकांच्या शाबेतील शिक्षक उजळणी वर्ग, चर्चासत्रे, सेवान्तर्गत शिक्षक प्रशिक्षणांस उपस्थित राहतात. शिक्षक प्रश्नावलीमधील कोष्टक क्रमांक ५९ मध्येही १०० टक्के शिक्षकांनी याच प्रकारचा प्रतिसाद दिला होता. म्हणजेच १०० टक्के शिक्षक अशा प्रकारच्या प्रशिक्षण वर्गांस उपस्थित राहतात असे म्हटले होते. याचा लाभ मुख्याध्यापकांना शाबेच्या प्रगतीसाठी, गुणवत्ता वाढीसाठी होतो.

जिल्हा पातळीवर शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात असलेली विस्तार सेवा केंद्रे त्या जिल्ह्यातील शिक्षकांशी संपर्क प्रस्थापित करित असतात. नवीन अभ्यासक्रम, पद्धती, नवविचार शिक्षकांपर्यन्त पोहोचविण्याचे काम कृतीसत्रे, चर्चासत्रे, परिषदा, परिसंवाद, उन्हाळी सत्रे, उजळणी वर्ग घेऊन विविध विषयांच्या शिक्षकांना सहभागी करून घेत असतात. भाषा विषयासाठी बदललेल्या पाठ्यपुस्तकांच्या संदर्भात, मूल्यमापनाच्या संदर्भात अशी चर्चासत्रे आयोजित केली जातात. हिन्दी विषयाच्या

शिक्षकांनी अशा तऱ्यात भाग घेऊन आपली मते मांडावीत व आपले आपल्या क्षेत्रातील ज्ञान अद्ययावत करून घ्यावे. या वर्गात सहभागी होऊन आपल्या अनुभवाचे योगदान शिक्षकांनी करावे. आपला दृष्टीकोन मांडवा. शिक्षक होण्यापूर्वी एक-दोन वर्षांचे प्रशिक्षण झाले की मग सेवानिवृत्त होईपर्यन्त, कोणत्याही प्रशिक्षणाची आवश्यकता नाही. शिक्षक होण्यापूर्वी घेतलेल्या प्रशिक्षणाच्या शिदोरीवर कित्येक शिक्षक आयुष्यभर वाटचाल करीत असतात वास्तविक पाहता या पेशात प्रत्येकास आपले ज्ञान अद्ययावत ठेवावे लागते. शिक्षण क्षेत्रातही येणारे नवीन विचार, प्रयोग, तंत्रे पद्धती माहित करून घ्याव्या लागतात. जो शिक्षक सतत शिकतो तोच उत्तम प्रकारे शिकवित असतो, हे शिक्षकांनी लक्षात ठेवावे. कोणत्याही व्यवसाय असो त्या व्यवसायाच्या संबंधित नव विचारांशी संशोधनाशी त्याला जवळीक प्रस्थापित करावी लागते. शिक्षण क्षेत्रात उदाहरणार्थ, अभ्यासक्रम, पद्धती, साधने यात बदल होत असतो या सर्व हिन्दी नवनवीन विचारांशी संपर्क ठेवण्यासाठी शिक्षकांनी या पुढील काळातही अशाच प्रकारचे सेवान्तर्गत प्रशिक्षणाचा लाभ घेत रहावा.

कोष्टक क्रमांक ८७

हिन्दी विषय शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयांचा अधिक अभ्यास घेण्यासाठी प्रयत्न करतात काय.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	४	८०.००
२]	नाही	१	२०.००
	एकूण	५	१००.००

हिन्दी विषय शिक्षक विद्यार्थ्यांचा हिन्दी विषयाचा अधिक अभ्यास घेण्यासाठी प्रयत्न करतात असे ८०.०० टक्के मुख्याध्यापकांनी म्हटले आहे. हिन्दी विषयाला तसे पाहता सरावाची आवश्यकता आहे कारण हा विषय पाचव्या इयत्तेपासून अभ्यासात आहे. विद्यार्थ्यांवर मातृभाषेचा प्रभाव या इयत्तेपर्यन्त पडलेला असतो आणि याचा परिणाम हिन्दी भाषा शिकताना, हिन्दी भाषेवर पडत असतो. हिन्दी विषयाचा अधिक अभ्यास घेऊन तो विषय अधिक पक्का करण्याचा प्रयत्न शिक्षक करीत असावेत. वेळोवेळी मातृभाषा व हिन्दी भाषा यामधील काही बाबतीतील समानता काही बाबतीतील विषमता विद्यार्थ्यांना दाखवून देण्याचा प्रयत्न शिक्षकांनी केला पाहिजे. परीक्षेच्या दृष्टीने तयारी करून घेण्यासाठीही शिक्षक विद्यार्थ्यांचा अधिक अभ्यास घेण्याचा प्रयत्न करीत असावेत तर काही वेळा व्याकरणाचा सरावही करून घेण्यासाठी अधिक अभ्यास करून घेत असतील. शिक्षकांनी अशाच प्रकारे विद्यार्थ्यांचा अधिक अभ्यास या विषयाचा घ्यावा. हिन्दी भाषेचा शिक्षक उत्साही, अभ्यासक, प्रयत्नशील व कर्तव्यदक्ष असावा. नियमितपणे वागणारा, व्यवसायाची आवड असलेला, सुसंवाद साधणारा, प्रेमळ मार्गदर्शक शिक्षक विद्यार्थ्यांत बदल घडवून आणतो.

याउलट २० टक्के मुख्याध्यापकांच्या शाळेतील शिक्षक हिन्दी विषयाचा अभ्यास घेण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत असे मुख्याध्यापकांच्या प्रतिसादावरून कळते. हिन्दी विषय शिक्षक या विषयाचा अधिक अभ्यास घेण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत. या मागे काही शालेय अडचणी असतील. शिक्षकांच्या प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ३२ मधील चौथ्या विधानाचे निरीक्षण केल्यास वर्गामध्ये विद्यार्थी संख्या अधिक असल्यास विद्यार्थ्यांचा जादा

अभ्यास करून घेणे जमत नाही असे २१.०५ टक्के शिक्षकांनी म्हटले होते. तसेच कोष्टक क्रमांक ५६ मधील हिन्दी अध्ययन सुधारण्यासाठी ज्या योजना राबविल्या जातात त्यासाठी जाणवणारी एक अडचण विधान क्रमांक दहा मध्ये स्पष्ट झाली होती की १०.५३ टक्के शिक्षकांना अशा योजना राबविण्यासाठी शाळेत वर्ग अपुरे पडतात व पाहिजे तसे कार्यक्रम राबविता येत नाहीत. त्याचप्रमाणे याच कोष्टकातील विधान क्रमांक ११ मध्ये शाळा शहरापासून खूपच लांब असल्याने असे कार्यक्रम राबविण्यासाठी जास्त वेळ शाळा सुटल्यावर मुलांना थांबविता येत नाही व यामुळे लवकरही बोलावता येत नाही असे १०.५३ टक्के शिक्षकांनी म्हटले होते. यासारख्या शालेय अडचणीमुळे मनात असूनही शिक्षक विद्यार्थ्यांचा जादा अभ्यास घेऊ शकत नाहीत. या सारख्या शालेय अडचणी असल्यातरीही काही ना काही उपाय शोधून काढण्याचा प्रयत्न ह्यासाठी शिक्षकांनी करावा. शिक्षकांनी मुख्याध्यापक व इतर सहकारी शिक्षकांशी या संबंधी चर्चा करून काहीतरी मार्ग काढण्याचा प्रयत्न करावा. पुढील विधान हे या बाबतीत विचार करण्याजोगे आहे.

"संपूर्ण शाळा ही एका अर्थाने शिक्षकाची प्रयोग शाळा आहे. शिक्षक हा प्रयोजक आहे, विद्यार्थी प्रयोज्य आहेत. शिक्षणाविषयी वेगवेगळे प्रयत्न शिक्षकांनी करून पाहिले पाहिजेत." ^६ या अर्थाने शिक्षकांनी विविध समस्या सोडविण्यासाठी काही ना काही खटपट केलीच पाहिजे याचद्वारे काही प्रमाणात तरी समस्या सुटतील. मुख्याध्यापकांशी समस्यांच्या संदर्भात चर्चा करावी, मार्ग काढावेत. मुख्याध्यापकांनीही त्यांना नेहमीप्रमाणे यासाठी मदत करावी.

६. कित्ता. पान नंबर २१८.

कोष्टक क्रमांक ८८

शिक्षकांच्या हिन्दी विषयासंबंधी काही वैयक्तिक
अडचणी असल्यास त्या तुम्ही सोडवता काय.

अ. क्र.	प्रतिताद	प्रतितादक	शेकडा प्रमाण
१]	होय	५	१००.००
२]	नाही	-	-
	एकूण	५	१००.००

शिक्षकांच्या हिन्दी विषयासंबंधी काही वैयक्तिक अडचणी असल्यास त्या सोडविण्याचा प्रयत्न १०० टक्के मुख्याध्यापक करतात असे दिसते ही अत्यंत समाधानकारक बाब आहे. हिन्दी विषय शिक्षकांना या विषयाच्या अध्यापनासंबंधी, परीक्षेसंबंधी, अभ्यासक्रमासंबंधी, पाठ्यपुस्तकासंबंधी अभ्यासानुवर्ती उपक्रमासंबंधी या विषयाच्या विविध स्पर्धा आयोजित करतेवेळी अशा अनेक ठिकाणी प्रशासनाच्या वेळी शिक्षकांना समस्या भेडसावत असल्यास ते मुख्याध्यापक सोडवित असावेत.

शिक्षक व मुख्याध्यापक यांच्यात सहकार्य नांदावे. फक्त हिन्दी विषयासंदर्भातच नव्हे तर शाळेतील कोणत्याही प्रसंगी हे सहकार्य दिसावयास हवे. पुढील वाक्ये मुख्याध्यापका संदर्भात विचार करण्यास लावणारी आहेत. "कोणत्याही अडचणीच्या वेळी आपल्याला मुख्याध्यापकांचा आधार आहे. त्यांचे मार्गदर्शन बिकट परिस्थितीत सहाय्यक होईल आणि आपली इभत, प्रतिक्रिया कमी होईल असे त्यांच्याकडून कधीही वर्तन होणार नाही.

आपल्यावर चुकांचे खापर फोडून मोकळे होणार नाहीत, इतरांशी वागताना आपल्याला सांभाळून घेतील असा विश्वास शिक्षकांना वाटावा. " ७

मुख्याध्यापकांनी नेहमी यापुढेही अशीच वागणूक आपल्या सहकारी शिक्षकांना द्यावी. वैयक्तिकपणे त्यांच्या या विषयासंबंधी समस्या जाणून घ्याव्यात आणि त्यांच्या समस्या कितपत सोडविता येतील तिथपर्यंत सोडवाव्यात. हिन्दी शिक्षकांच्या या विषयासंदर्भात काही नवीन योजना असल्या तर त्या प्रथम रेकाव्यात त्यावर विचार करावा. या संदर्भात त्यांच्याशी चर्चा करावी व जर या योजना चांगल्या असतील तर या नवीन प्रयोग पद्धतीबद्दल चर्चा करून त्यांचा उपयोग करण्यास त्यांना उद्युक्त करावे व स्वातंत्र्य द्यावे. अध्यापन क्लेत नवीन फेरबदलाला व विकासाला वाव आहे हे शिक्षकांनी मान्य करून आपल्या मुख्याध्यापकांशी संबंध ठेवून अनुभवाची देवाण घेवाण करावी. जर शिक्षकांनी हिन्दी विषयासंबंधी आपल्या समस्या जर मुख्याध्यापकांसमोर मांडल्या नाहीत तर त्या कधीच दूर होणार नाहीत.

७. ग. वि. अकोलकर, ना. वि. पाटणकर. "शालेय व्यवस्था आणि प्रशासन"
[पुणे : नीलकंठ प्रकाशन पुणे, आठवी आवृत्ती १९८९], पान नं. ६०.

कोष्टक क्रमांक ८९

तुमच्या शाळेत हिन्दी अध्यापनासाठी आवश्यक असलेले
कोणते साहित्य उपलब्ध आहे.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	विविध तक्ते	०२	४०.००
२]	नकाशे	०२	४०.००
३]	पोस्टर्स	-	-
४]	विविध शब्दकोष	०२	४०.००
५]	विविध संदर्भ पुस्तके	०३	६०.००

वरील कोष्टकावरून असे दिसते की हिन्दी अध्यापनासाठी आवश्यक असणा-या अध्यापन साहित्यापैकी ६० टक्के मुख्याध्यापकांच्या शाळेत विविध संदर्भ पुस्तके उपलब्ध आहेत, इतर अध्यापन साहित्याच्या तुलनेने याचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. कोणत्याही पाठाचे अध्यापन करण्यापूर्वी त्या पाठाचे सूक्ष्मपणे अध्ययन करणे शिक्षकांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शिक्षकांचे पाठाचा शब्द अन शब्द शिक्षकांनी वाचला पाहिजे आणि अभ्यासला पाहिजे. पाठाचा विशिष्ठ विषय, त्या पाठातील मुद्दे, दिलेली उदाहरणे व दृष्टांत, पाठातील कठीण शब्द, पाठातील ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय, वैज्ञानिक, पौराणिक संदर्भ, पाठातील व्यक्तींचे उल्लेख, पाठातील घटना व प्रसंग, अवतारणे, वचने, स्पष्टीकरणे इत्यादी गोष्टींची माहिती मिळवून ठेवावी. यासाठी संदर्भ ग्रंथाचा वापर करावा लागतो. शिक्षक संदर्भ ग्रंथांचा वापर यासाठी करित असावेत कारण शिक्षक प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ७४ मध्ये ५७.८९ टक्के शिक्षक संदर्भ ग्रंथ वाचण्यासाठी

ग्रंथालयाचा वापर करतात असे त्यांनी म्हटले आहे आणि ६० टक्के मुख्याध्यापक आपल्या शाळेत संदर्भ पुस्तके उपलब्ध आहेत असे म्हणत आहेत यावरून या दोन्ही बाबतीतील साम्य लक्षात घ्यावे.

शालेय ग्रंथालयात विविध कोष, संदर्भ ग्रंथ व अर्वांतर वाचनासाठी पुरक पुस्तके यांनी ग्रंथालय समृद्ध असावयास हवे. पाठामध्ये अनेक प्रकारचे संदर्भ घेत असतात, काही वेळा ते व्यवस्थित सांगितले जात नाहीत यासाठी संदर्भ ग्रंथांचा वापर शिक्षकांनी अवश्य करावा. विद्यार्थ्यांनाही संदर्भ शोधण्याची सवय लावता येते, त्यासाठी शब्दांचे अर्थ शोधण्याची, संदर्भ पाहण्याची अध्ययन अनुभूती विद्यार्थ्यांना विविध ग्रंथांच्या आधारे दिली पाहिजे. त्यातून स्वयंअध्ययनाची प्रेरणा विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करता येते. कठीण शब्दांचे अर्थ शोधून काढल्यावर ज्या प्रमाणे विद्यार्थ्यांना आनंद होईल त्याचप्रमाणे विविध संदर्भ ग्रंथालयातील पुस्तकातून शोधून काढल्यावर एक वेगळा आनंद विद्यार्थ्यांना मिळू शकतो. विद्यार्थ्यांना ग्रंथ हाताळून संदर्भाचा शोध घेण्याचे प्रात्यक्षिक घावे.

ग्रंथालयामध्ये संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध नाहीत अशा शाळा ४० टक्के आहेत असे दिसते. काही प्रशासनीय अडचणी व शालेय अडचणीमुळे शाळेत ग्रंथालयामध्ये संदर्भ ग्रंथ ठेवलेले नसावेत. शिक्षक प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ७४ मध्ये १५.७९ टक्के शिक्षकांनी शाळेत ग्रंथालयच उपलब्ध नसल्याचे म्हटले होते. यानुसार ४० टक्के शाळामधील शिक्षकांच्या शाळेत ग्रंथालय नसल्यामुळे संदर्भ ग्रंथांचा वापर करणे एक कठीण गोष्ट ठरत असेल. तरीदेखील शिक्षकांना विविध संदर्भ पाहण्यासाठी प्रयत्न करावेच लागणार

कारण पाठामधील संदर्भ न सांगता पाठ त्यामुळे चांगल्या प्रकारे शिकविताच येणार नाही. शिक्षकांनी त्यासाठी ज्या जवळच्या शाळांमध्ये ग्रंथालय आहे तेथील ग्रंथालयाचा लाभ घ्यावा. मुख्याध्यापकांनी शाळेमध्ये ग्रंथालय नसेल तर ते उपलब्ध करण्यासाठी प्रयत्न चालू ठेवावा आणि ज्या शाळेत ग्रंथालय आहे पण संदर्भ ग्रंथ नाहीत त्या शाळांनी संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

विविध तक्ते आणि विविध नकाशे हे ४० टक्के शाळांमध्ये उपलब्ध आहेत असे दिसते. हे प्रमाण अतिशय कमी म्हणावे लागेल कारण तक्ते आणि नकाशे ही साधने अध्यापनासाठी अति आवश्यक आहेत. ती शाळेमध्ये उपलब्ध करण्याचे प्रमाण मुख्याध्यापकांनी हळू हळू वाढवावे कारण शिक्षकांना विविध आकडेवारी प्रत्यक्षपणे देताना तुलना करताना क्रमाने, सुसंगतपणे माहिती देताना तसेच शिकविलेल्या भागाचे संकलन करताना तक्त्यांचा उपयोग करावा लागतो. त्याचप्रमाणे व्याकरणासाठी तसेच अनेक शब्द प्रकार समजावून सांगण्यासाठी तक्ते उपयुक्त आहेत. हिन्दी विषयामध्ये पाठ्यपुस्तकात काही ऐतिहासिक, प्राकृतिक, भौगोलिक आणि प्रवासात्मक पाठ व कविता समाविष्ट झालेल्या असतात अशा वेळी नकाशांचा सुद्धा वापर करून विशिष्ट स्थान दाखविणे आवश्यक असते. शाळेमध्ये हे अध्यापन साहित्य असणे आवश्यक आहे. जर काही शालेय अडचणीमुळे हे शक्य नसेल तर शिक्षकांनी स्वतः आवश्यक तक्ते तयार करून वापरावेत

विविध शब्दकोष ४० टक्के शाळांमध्ये उपलब्ध आहेत. हे प्रमाण खूपच कमी आहे असे दिसते. शब्दकोष तर शिक्षकांना सारखे लागणारे अध्यापन साहित्य आहे, यापासून शिक्षकांनी परावृत्त राहून चालणारच

नाही कारण प्रत्येक पाठात नवीन शब्दांचा भरणा असतो. जर शाळेमध्ये शब्दकोष उपलब्ध नसेल तर शिक्षकांनी ते आपल्या जवळ वैयक्तिक स्तरावर बाळगावेत. ग्रंथालयात हे अध्यापन साहित्य उपलब्ध नसण्याचे प्रमाण खूपच जास्त आहे असे दिसते. यासाठी आपल्या शाळेत ते हळू हळू का होईना उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न मुख्याध्यापकांनी करावा. जर संस्थेद्वारे शाळा चालविली जात असेल तर संस्था चालकासमोर आपल्या समस्या मुख्याध्यापकांनी मांडाव्यात कारण मुख्याध्यापक एकीकडे शिक्षकांचे तर दुसरीकडे संस्था चालकांचे प्रतिनिधी असतात. शिक्षकांच्या समस्या जाणून त्या दूर करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्नशील रहावे. शासन निर्मित शाळा असेल तर हळू हळू अनुदान मिळवण्याचा प्रयत्न करावा. कारण हिन्दी विषयासाठी शब्दकोष अतिआवश्यक आहेत. याशिवाय अध्यापनाचा एकही पुट्या पाऊल उचलता येणार नाही. साहित्य मग कोणत्याही विषयाचे असो साहित्याचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना खूप आवडतो. साहित्याचे बोट धरून व्यक्ती जीवनाची वाटचाल करीत असते. साहित्याच्या आधारे जीवनाचा अर्थ उमगत असतो असे साहित्य शिकवणारा शिक्षकही समर्थ हवा. त्याने कोणत्याही बाबतीत मागे पडता कामा नये. मग साहित्याच्या अभ्यासासाठी आवश्यक असणा-या शब्दकोषाकडे पाठ फिरवून कसे चालेल ? शब्दांचे अर्थ अंदाजाने सांगून चालणार नाही, कारण श्वेतपर्यन्त याचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर पडणार हे निश्चित यासाठी शिक्षक व मुख्याध्यापकांनी एकत्रित बसून चर्चा करून यासाठी एक विधायक मार्ग शोधावा. शब्दकोष, वाक्प्रचार, म्हणीकोष इत्यादी जेव्हा १०० टक्के शाळांमध्ये उपलब्ध राहतील तेव्हा खरी शैक्षणिक प्रगती झाली असे म्हणता येईल.

कोडटक क्रमांक १०

हिन्दी विषयाच्या प्रशासनाच्या वेळी आपणासमोर
कोणत्या अडचणी येतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	हिन्दी विषयासाठी मिळणा-या तासिका अणु-या आहेत.	०२	४०.००
२]	या विषयाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी शिक्षक जादा तास घेण्यास तयार नसतात.	०२	४०.००
३]	जादा तासासाठी विद्यार्थीही नाराज असतात.	-	-
४]	शिक्षक विद्यार्थींच्या विविध वैयक्तिक अडचणी सोडविण्याचे प्रयत्न करत नाहीत	-	-
५]	पालक या विषयाबद्दल उदासीन असतात.	०१	२०.००

वरील कोडटकाचे निरीक्षण केल्यास असे जाणवते की ४० टक्के शाळेत या विषयास अणु-या तासिका आहेत असे मुख्याध्यापक म्हणतात. जर हिन्दी विषयासाठी तासिका वाटवून मिळाल्या तर या मुख्याध्यापकांना हिन्दी विषयाच्या प्रशासनात अडचण येणार नाही असे वाटत असावे. हे प्रमाण तसे पाहता जास्त नाही यावरून ६० टक्के मुख्याध्यापकांना हिन्दी विषयासाठी मिळणा-या तासिका बरोबर आहेत असे वाटते असे म्हणता येईल. उपलब्ध तासिकांमध्ये या प्रमाणानुसार असलेल्या मुख्याध्यापकांच्या शाळेतील शिक्षकांचे

अभ्यासक्रम पूर्ण करणे अवघड होत असेल किंवा इतर उपक्रम या विषयासंबंधी राबविणे या अपु-या तात्सिकामध्ये जमत नसेल. काही स्पर्धा आयोजित करण्यासाठीही ही अडचण जाणवत असावी किंवा विद्यार्थ्यांचा जादा अभ्यास व या विषयासंबंधी जादा सराव करून घेणे शक्य नसेल. यासंबंधी शिक्षक प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ३२ चा विचार करावा. यामध्ये ६८.४२ टक्के शिक्षकांनी हिन्दी विषयासाठी उपलब्ध तात्सिका पुरेशा नाहीत असे म्हटले होते. या संबंधी मुख्याध्यापकांनी शिक्षकांचे व आपले एकत्रित अभिप्राय शासनाकडे पाठवावेत, हिन्दी विषय संघटनांपुढे ही समस्या ठेवावी आणि तोपर्यंत उपलब्ध तात्सिकामध्ये पुनर्नियोजन करून या विषयासंबंधीचे विविध कार्य पार पाडावे.

दुसरी समस्या याच प्रमाणानुसार म्हणजे ४० टक्के मुख्याध्यापकांना हिन्दी विषयाच्या प्रशासनाच्या वेळी भेडसावत आहे ती म्हणजे हिन्दी विषयाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी जादा तास घेण्यासाठी शिक्षक तयार नसतात. त्या प्रमाणानुसार असणा-या मुख्याध्यापकांच्या शाळेतील हिन्दी विषयाचे शिक्षक काही शालेय अडचणीमुळे मनात असूनही हिन्दी विषयाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी जादा तास घेत नसावेत. जर ह्यासाठी शालेय अडचणी नसतील तर मुख्याध्यापकांनी त्यांना गुणवत्ता वाढ करण्यासाठी जादा श्रम घेणे आवश्यक आहे हे समजावून सांगावे, त्यांना प्रेरणा द्यावी. अशा जादा तासांच्या वेळी आपणही शाळेत उपस्थित रहावे म्हणजे आपोआप शिक्षकांना प्रेरणा मिळेल. मुख्याध्यापकांनी विद्यार्थ्यांशी संपर्क साधून या विषयासाठी त्यांना कोणती गोष्ट आवश्यक आहे, त्यांच्या काय समस्या आहेत हे जाणून घेऊन त्यांच्या गरजा शिक्षकांसमोर मांडाव्यात. आपल्या शासन यंत्रणेकडे कोणत्या सुधारणा आवश्यक आहेत, कोणत्या उपायाने कोणते

दोष दूर करता येतील आणि नवी छडी कशी बसेल याचा कल्पनेने अंदाज करावा, उपाय सुचवावेत, या संबंधी पुढील बाबतीत विचार करावा. "शिक्षकांच्या व विद्यार्थ्यांच्या कायचि गुणगौरव हे मुख्याध्यापकांच्या सहृदयतेचे व सौजन्याचे तसेच मार्मिकतेचे व कार्यकुशलतेचे निदर्शक ठरेल. आपल्या श्रमाचे चीज होत आहे या जाणिवेने श्रमभार हलका होतो व नवीन उद्योगाला स्फुरण मिळते. मुख्याध्यापकांनी केलेले गुण ग्रहण, काढलेले धन्योद्गार हे शिक्षकांना आपल्या श्रमाचे न्याय पारितोषिक वाटत असते. या प्रोत्साहनाने त्यांच्या कामाचा कस वाढण्याची शक्यता आहे. आपल्या सहका-यांना कार्यप्रवण व कार्यकुशल करू इच्छिणा-या मुख्याध्यापकांनी आपल्या सहका-यांचे कोडकौतुक करणे एक कर्तव्य मानले पाहिजे." ८ शिक्षकांनी आपले मुख्याध्यापक काय म्हणत आहेत ? का म्हणत आहेत ? आपल्याच विषयाच्या प्रगतीसाठी त्यांची तळमळ चालली आहे याचा विचार करावा. पुढील वाक्ये या संदर्भात महत्त्वाची व विचार करण्यासारखी आहेत. "वरिष्ठशांशी वागताना विनयशीलता, सहका-यांशी वागताना स्नेहभाव नि कनिष्ठशांशी वागताना सहृदयता असे वागणुकीचे सूत्र सांगता येईल. त्यात सर्वात समान धागा आहे तो सौजन्याचा. शिक्षकाने वरिष्ठशांच्या लोभाचा व गरीबपणाचा फायदा घेऊ नये, तसेच त्यांच्याशी लाचारीनेही वागू नये. सहका-यांबद्दल हेवा-मत्सराची, निंदा-कुचेष्टेची वृत्ती ठेवू नये. विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत दाखविलेला ष्त्रासिकपणा व चिडखोरपणा स्वतःच्या कार्याला व प्रतिष्ठेला बाधक ठरतात." ९ अशा प्रकारे मुख्याध्यापकांनी शिक्षकांना समजून घ्यावे व शिक्षकांनी मुख्याध्यापकांना समजून घेऊन शालेय वाटचाल करावी.

८. कित्ता., पान नं. ६५

९. कित्ता., पान नं. ८३

पालक या विषयाबद्दल उदासीन असतात असे २० टक्के मुख्याध्यापक म्हणत आहेत. हे प्रमाण तसे पाहता कमीच म्हणावे लागेल परंतु या प्रमाणानुसार असलेल्या मुख्याध्यापकांना पालकांपासून असा अनुभव आला असावा, बहुतेक वेळा पालकांना हा विषय खूपच सोपा आहे असे वाटत असावे व ते आपल्या पाल्यांचा ह्या विषयाचा अभ्यास या कारणामुळे घेत नसावेत. तसेच या विषयाचे महत्त्व पालकांना पटले नसावे. पालक नेहमी इंग्रजी गणित या सारख्या विषयांना प्रथम प्राधान्य देतात व हिन्दी विषय किंवा भाषा विषयाकडे दुर्लक्ष करतात असा नेहमीचा अनुभव आहे. जर मुख्याध्यापक किंवा हिन्दी शिक्षक या विषयासंदर्भात काही योजना शाळेत राबवित असतील तर पालक अशा योजनांना प्रतिसाद देत नसावेत. या विषयाच्या स्पर्धात्मक परीक्षांना बसण्यासाठी विद्यार्थ्यांना परवानगी देत नसतील किंवा प्रेरणाही देत नसतील. हा विषय सुद्धा पुढे उपजीविकेचे चांगले साधन बनू शकते याचे ज्ञान काही पालकांना नसावे कारण या विषयाची पोहोच आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत आहे. पालकांचे अज्ञान आणि हा विषय सोपा आहे असेही पालकांना वाटत असावे.

मुख्याध्यापकांनी व शिक्षकांनी पालकांची या विषयाबद्दलची उदासीनता दूर करण्याचा प्रयत्न करावा. विद्यार्थ्यांनी या विषयात ही प्रगती करावी यासाठी पालकांची मदत घेणे आवश्यक आहे. या विषयाचे महत्त्व पालकांना पटवून द्यावे त्यांचे अज्ञान दूर करावे. शिक्षक पालक सभा घ्याव्यात तसेच "पालक दिवस"ही शाळेत आयोजित करावा, या वेळी हिन्दी विषयावर आधारित चर्चा ठेवावी. या विषयात प्रगती केलेल्या विव्दानांची, अधिका-यांची, कलाकारांची, कवींची, साहित्यकारांची, स्त्रीयांची उदाहरणे या यथेच्या वेळी द्यावीत.

या विषयात शाळेमध्ये मागील वर्षामध्ये संपादित केलेल्या उच्च गुणांची यादी पालकांसमोर ठेवावी. त्यांना आपल्या पाल्यांच्या या विषयासंदर्भातील प्रगतीचा विचार करण्यास सांगावे. त्यांच्या या संदर्भातील समस्या मांडण्यास प्रोत्साहन द्यावे. विद्यार्थ्यांचे या विषयासंबंधी असणारे मत जाणून घ्यावे, जर आपल्यामध्ये काही त्रुटी असल्यास त्या दूर करण्यासंबंधी विचार करावा. शिक्षकांमध्ये या विषयासंदर्भात काही कमतरता असतील तर त्या जाणून घेऊन त्यांना मार्गदर्शन करावे. राष्ट्रभाषा हिन्दीचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी शाळेत हिन्दी दिन साजरा करावा. यामध्ये विद्यार्थ्यांना सहभागी करावे. शाळेतील स्नेहसम्मेलनामध्ये हिन्दी कार्यक्रम बसवून घ्यावेत. अभ्यासाप्रमाणे यामध्येही पालकांची मदत घ्यावी. अशा अनेक प्रकारे अज्ञानी पालक आणि सज्ञानी पालक दोघांनाही वेळोवेळी हिन्दीचे महत्त्व पटवून द्यावे. या विषयाबद्दल आवड व गोडी निर्माण करावी.

शिक्षक जे जादा तास घेत असतात त्या तासांना बसण्यासाठी विद्यार्थ्यांही नाराज नसतात असे दिसते कारण जादा तासांसाठी विद्यार्थी नाराज असतात असे एकाही मुख्याध्यापकांचे म्हणणे नाही. यावरून विद्यार्थी-शिक्षकांनी जर जादा तास घेऊन तर कंटाळा करित नसावेत.

त्याचप्रमाणे शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या विविध वैयक्तिक अडचणी सोडविण्याचे प्रयत्न करित नाहीत. या विधानालाही एकाही मुख्याध्यापकांकडून प्रतिसाद मिळालेला नाही. म्हणजेच शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या विविध वैयक्तिक अडचणी सोडविण्याचा प्रयत्न करित असावेत.

कोष्टक क्रमांक ११

हिन्दी विषयाच्या अद्ययावत ज्ञानासाठी आपणास कोणकोणते
उपक्रम राबवावे लागतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१]	नवनवीन ज्ञानात भर टाकणारी पुस्तके आणण्यासाठी जागृकता ठेवावी; लागते.	०४	८०.००
२]	विविध दृक-श्राव्य साधने वापरण्या साठी शिक्षकांना प्रोत्साहित करावे लागते.	०५	१००.००
३]	विविध प्रशिक्षण वर्गास शिक्षकांना पाठविण्याचे प्रयत्न करावे लागतात.	०२	४०.००
४]	ग्रंथालयात हिन्दी विषयाची पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, शब्दकोष संग्रहित करून ठेवणे आवश्यक आहे.	०५	१००.००
५]	या विषयासंबंधी नवनवीन पद्धती, तंत्रे, साधने वापरण्याची प्रेरणा शिक्षकांना द्यावी लागते.	०३	६०.००

मुख्याध्यापकांना हिन्दी विषयाच्या अद्ययावत ज्ञानासाठी
कोणकोणते विविध उपक्रम राबवावे लागतात याचा विचार वरील
कोष्टकाव्दारे केल्यास असे दिसते की १०० टक्के मुख्याध्यापक विविध
दृकश्राव्य साधने वापरण्यासाठी शिक्षकांना प्रोत्साहित करतात असे म्हणता
येईल. ही संख्या अतिशय समाधानकारक आहे. मागील कोष्टक क्रमांक ८९
चा विचार केल्यास विविध शाळांमध्ये अध्यापनासाठी लागणारे अध्यापन

साहित्य कमी प्रमाणात आढळते. यावरून शाळेत उपलब्ध असलेल्या अध्यापन साहित्याची स्थिती समाधानकारक नाही असे जाणवते. अशा परिस्थितीत मुख्याध्यापक शांत बसत नाहीत. या कोष्टकातील विधान क्रमांक दोनवरून सिद्ध होते की मुख्याध्यापक दृक-श्राव्य साधनांबद्दल जागरूक असतात आणि शिक्षकांना विविध दृक-श्राव्य साधने वापरण्याकरिता प्रोत्साहित करतात, त्यांच्या मनाची यासंबंधी तयारी करतात असे दिसते. मुख्याध्यापकांनी अशाच प्रकारे दृक-श्राव्य साधनांना नेहमी महत्त्व द्यावे. ही साधने काही शालेय अडचणीमुळे उपलब्ध नसतील तरी ती वापरण्याची प्रेरणा शिक्षकांना द्यावी, मार्गदर्शन करावे व अल्पखर्ची साहित्य तयार करून वापरण्याचा सल्ला द्यावा. काही मोफत शैक्षणिक साधने मिळतात त्यांचा वापरही करता येण्यासारखा आहे हे सांगावे. 'Experience is the best teacher' असे इंग्रजी भाषेत एक वचन आहे. अनुभव ही सर्वश्रेष्ठ गुरु आहे परंतु अध्यापनाच्या वेळी काही वेळा हा प्रत्यक्ष अनुभव देणे शक्य नसते. अशा वेळी निर्मित साहित्यातून हे अनुभव दिले जाऊ शकतात. हिन्दी अध्यापनात शैक्षणिक साहित्य वापरून अध्यापनाचा दर्जा सुधारता येणे शक्य आहे, ते वापरण्याचा प्रयत्न शिक्षकांनी करत रहावा तर मुख्याध्यापकांनी यासाठी अशाच प्रकारे प्रयुक्त व करावे.

ग्रंथालयात हिन्दी विषयाची पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, शब्दकोष व संग्रहित करून ठेवणे आवश्यक आहे असा प्रतिसाद १०० टक्के मुख्याध्यापकांनी दिला आहे ही फक्त हिन्दी विषयासाठीच नाही तर संपूर्ण शिक्षणप्रक्रियेसाठी समाधानकारक बाब आहे. कारण शतप्रतिशत मुख्याध्यापकांना हिन्दी विषयाच्या अध्यावत ज्ञानासाठी हा उपक्रम आवश्यक वाटत आहे.

शालेय ग्रंथालय हे समृद्ध असे असले पाहिजे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, शब्दकोष याबरोबरच प्रत्येक पाठ्य पुस्तकात उद्धृत केलेले उतारे ज्या मूळच्या पुस्तकातून घेतले आहेत, ती पुस्तके शालेय ग्रंथालयात हवीत. पाठ्य पुस्तकात "वाचन" या शीर्षकाखाली अन्य पुस्तकांची नावे दिलेली असतात ही पुस्तकेसुद्धा ग्रंथालयात शिक्षक-विद्यार्थ्यांना वाचण्यासाठी ठेवली पाहिजेत. याशिवाय हिन्दी साहित्यातील उत्तमोत्तम ग्रंथांचा संग्रह ग्रंथालयात हवा, काठ्य संग्रह, कथा संग्रह, कादंब-या, चरित्रे, आत्मचरित्रे, लघुनिबंध संग्रह, नाटके यांचा समावेशही ग्रंथालयात असावा. तसेच वाड. मय इतिहासाचे ग्रंथ हवेत, गोष्टींची पुस्तके विद्यार्थ्यांच्या मनोरंजनासाठी पाहिजेत. नूतनपत्रे, पाक्षिके, मासिके यांचाही संदर्भासाठी उपयोग होतो, त्यातून अध्यावत ज्ञान मिळू शकते. अशी निरनिराळी पुस्तके, ग्रंथालयात संग्रहित करण्याचा सतत प्रयत्न केला पाहिजे. शालेय ग्रंथालयातही पुरक वाचनासाठी सांगितलेली पुस्तके नसतील तर ती मिळवून वाचण्याचा अनुभव शिक्षक विद्यार्थ्यांना देऊ शकतील अशी पुस्तके ग्रंथालयात एकदम घेणे शक्य होणार नाही तर हिन्दीच्या शिक्षकांनी ती हळूहळू जमवावीत व ग्रंथालय समृद्ध करावे. डॉ. सुरेश करंदीकरांनी या संबंधी एक उपक्रम सांगितला आहे. "या संदर्भात शाळेतील ग्रंथालयांनी एक उपक्रम हाती घेण्याजोगा आहे, इयत्ता पाचवी ते दहावीच्या पाठ्यपुस्तकात जे उतारे ज्या मूळ पुस्तकातून घेतलेले आहेत त्या सर्वांची एक यादी तयार करावयाची तसेच पाठ्यपुस्तकांत काही पुस्तके वाचण्याची शिफारस केलेली आहे त्याही पुस्तकांची यादी करून ती सर्व पुस्तके कमीत कमी त्या यादीतील बरीचशी पुस्तके तीन वर्षांच्या कालावधीत ग्रंथालयात उपलब्ध करण्याविषयी हा उपक्रम होय. तीन वर्षांनंतर ही ग्रंथालये असे सांगू शकली पाहिजेत की या यादीतील अगदी दुर्मिळ पुस्तके सोडली तर बहुतांशी

पुस्तके आमच्या शाळेतील शिक्षकांना आणि विद्यार्थ्यांना वाचावयात उपलब्ध आहेत. पुरक वाचनासाठी याचा फार मोठा फायदा शिक्षकांना आणि विद्यार्थ्यांना होईल." १०

या खालोखाल नवनवीन ज्ञानात भर टाकणारी पुस्तके आणण्यासाठी जागरूकता ठेवावी लागते असे ८० टक्के मुख्याध्यापक म्हणत आहेत. विधान क्रमांक चारशी हे विधान साम्य दाखविणारे आहे. जसजशा ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत जातात तसतशी त्यावर आधारित पुस्तके संग्रहित करण्यासाठी शाळांनी प्रयत्न करावेत. मुख्याध्यापकांनी ग्रंथपालांशी चर्चा करून कोणती पुस्तके यासाठी आणावीत याचा विचार करावा. शिक्षक व विद्यार्थी यांना आवश्यक अशी पुस्तके संग्रहित करावीत. अनावश्यक पुस्तकांचा संग्रह टाळावा. इतर २० टक्के शाळातील मुख्याध्यापकांनीही नवीन ज्ञानात भर टाकणारी पुस्तके संग्रहित करण्यासाठी प्रयत्न करावेत कारण यामुळे सद्याच्या जगात काय चालले आहे हे शिक्षक जाणून घेतील व समोरील विद्यार्थ्यांकडे हे ज्ञान संक्रमित करतील. विविध माध्यमांच्या प्रसारामुळे विद्यार्थी अधिक जागरूक होत आहेत अशा विद्यार्थ्यांना शिक्षक विणारे शिक्षकही सर्व दृष्टींनी तयार असावेत यासाठी हा उपक्रम आवश्यक आहे.

या विषयासंबंधी नवनवीन पद्धती, साधने, तंत्रे वापरण्याची प्रेरणा शिक्षकांना द्यावी लागते असे ६० टक्के मुख्याध्यापकांच्या सांगण्यावरून कळत आहे. मुख्याध्यापक शिक्षकांच्या अध्यापनाचे निरीक्षण करीत असावेत व त्यावरून शिक्षकांना या संबंधी मार्गदर्शन करीत असतील, प्रेरणा देत असतील. त्यांनी अशाच प्रकारचे मार्गदर्शन करीत रहावे.

१०. सुरेश करंदीकर. "मराठी अध्यापन पद्धती" [कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९९६], पान नं. ११८.

भाषा विषयाचे अध्यापन करताना ते कोणत्याही उपांगाचे असो ते प्रभावी व्हावे, संस्कारक्षम असावे, अंतःकरणापर्यन्त जाऊन भिड्यावे ही अपेक्षा असते. अध्ययन गतिमान होण्यासाठी त्याला जशी मानसशास्त्रीय बैठक असावी लागते तसेच प्रभावी अध्यापनाचीही आवश्यकता असते. शिक्षणाच्या धेय-उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी अध्यापन कार्य केले जाते. जो आशय निश्चित केलेला आहे त्याचे अध्यापन केले जाते. ते उत्तम प्रकारे साध्य करण्यासाठी अध्यापन तंत्रे, सूत्रे, पद्धती आणि प्रयुक्त्या यांचा वापर शिक्षकांना करावा लागतो. हे करीत असताना विद्यार्थ्यांची शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, भावनिक पातळी, वयोगट, अनुभव यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

या विषयासंबंधी नवनवीन पद्धती, तंत्रे, साधने वापरण्याची प्रेरणा शिक्षकांना द्यावी लागत नाही असे ४० टक्के मुख्याध्यापकांना वाटते असे दिसते. या प्रमाणानुसार असणारे शिक्षक या विषयासंबंधी नवनवीन पद्धती, तंत्रे, साधने वापरण्यासंबंधी स्वतःहून जागृत असण्याचा प्रयत्न करीत असावेत. परंतु तरीही मुख्याध्यापकांनी त्यांना या बाबतीत मागे न पडण्याची प्रेरणा द्यावी. अध्यापन प्रभावी होण्यासाठी विविध सूत्रे, प्रयुक्त्या किंवा क्लुप्त्या पद्धती व तंत्राचा वापर केला जातो. या सर्वांचा वापर करण्यामागे एकच हेतू असतो तो म्हणजे आपण करीत असलेले अध्यापन परिणामकारक व्हावे. अध्ययन-अध्यापन आनंददायी व्हावे. त्यातील निरसता, रूक्षपणा, कंटाळा नाहीसा व्हावा, अध्ययनाची क्रिया करताना सुखद अनुभूतीची प्रकृती याची हाच आपला प्रधान हेतू असतो. नवनवीन पद्धती, तंत्रे, साधने जी अध्यापनासाठी निर्माण होत असतात त्यांचे ज्ञान शिक्षकांना अवगत असावे म्हणजे समोरील विद्यार्थी कशा प्रकारचा आहे त्याला अनुसरून या पद्धती शिक्षकांना वापरता येतील.

शिक्षकांना विविध प्रशिक्षण वर्गांस पाठविण्याचे प्रयत्न करावे लागतात असे ४० टक्के मुख्याध्यापकांचे मत आहे. हे प्रमाण तसे पाहता खूप जास्त नाही परंतु अतिशय कमीही नाही. पुन्हा एकदा शिक्षकांच्या प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ६२ चा विचार केल्यास १०० टक्के प्रमाणानुसार शिक्षकांनी असे म्हटले होते की मुख्याध्यापक त्यांना हिन्दी विषयाच्या उद्बोधन वर्गांस उपस्थित राहण्याबाबत प्रेरणा देतात. यानुसार मुख्याध्यापक आपल्या कर्तव्यामध्ये अतिदक्ष असतात असे दिसते. कारण मुख्याध्यापकांनी आपल्या शाळेतील शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास साधावयाचा असतो. त्यांच्या प्रगतीसाठी त्यांना मार्गदर्शन करावे लागते. मुख्याध्यापकांनी आपल्या सहकारी शिक्षकांशी कसे वागावे याबद्दल आचार-सूत्रे ठरलेली आहेत आणि त्यामधील एक आचार-सूत्र असे आहे की - मुख्याध्यापकांनी शिक्षकांच्या व्यावसायिक प्रगतीबद्दल त्याला मार्गदर्शन करावे हे होय. मुख्याध्यापकांनी या पुढील काळात ही शिक्षकांना असेच मार्गदर्शन करीत जावे व ज्या शिक्षकांना अशा प्रशिक्षण वर्गांचे महत्त्व पटलेले नाही त्यांना याचे महत्त्व पटवून द्यावे. शिक्षकांनी मुख्याध्यापकांच्या चांगल्या कल्पनां मान्य कराव्यात त्यासंबंधी विचार करावा व योग्य ते सहकार्य मुख्याध्यापकांना करीत रहावे. शिक्षकांनी स्वतःला विषय ज्ञानाच्या बाबतीत स्वतःला अद्ययावत ठेवण्याचा प्रयत्न स्वतःही नेहमी करावा. अशा प्रकारच्या प्रशिक्षण वर्गांचे महत्त्व त्यांच्या व्यावसायिक जीवनासाठी आहे हे ओळखावे. शिक्षक स्वतःला अद्ययावत ठेवतो आहे की नाही याची दखल घेण्याची नितांत आवश्यकता आहे. हिन्दी भाषेच्या शिक्षकांचा दर्जा चांगला राखण्यासाठी हिन्दी विषय संघटना उत्तम कामगिरी बजावू शकतील.

कोष्टक क्रमांक १२

हिन्दी विषय शिक्षक विद्यार्थ्यांचा अधिक अभ्यास घेत
असल्यास कशा प्रकारे घेतात.

अ. क्र.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	शेफडा प्रमाण
१]	रोज या विषयाचे स्वाध्याय देतात	०३	६०.००
२]	स्वाध्याय वेळच्यावेळी तपासून देतात	०३	६०.००
३]	आठवड्यातून एकदा या विषयाची चाचणी घेतात.	०३	६०.००
४]	विविध लेखन स्पर्धा आयोजित करतात	०४	८०.००
५]	जादा तास घेऊन सराव करवून घेतात	०४	८०.००
६]	पालकांना हिन्दी विषयाचा अभ्यास करवून घेण्यासाठी चिर्नती करतात	०२	४०.००
७]	विद्यार्थ्यांना या विषयासंबंधी जादा वाचनाची सवय लावण्याचा प्रयत्न करतात.	०३	६०.००

वरील कोष्टकावरून हिन्दी विषय शिक्षक विद्यार्थ्यांचा अधिक अभ्यास कोणकोणत्या प्रकारे घेतात हे मुख्याध्यापकांनी सांगितलेले दिसते. शिक्षक विविध लेखन स्पर्धा आयोजित करतात आणि जादा तास घेऊन या विषयाचा सराव करवून घेतात असा प्रतिसाद, दोन्ही विधानास सारख्याच प्रमाणात, देणारे मुख्याध्यापक ८० टक्के आहेत.

शिक्षक या विषयाचा जादा अभ्यास घेण्यासाठी लेखन स्पर्धा आयोजित करतात असे ८० टक्के मुख्याध्यापक म्हणत आहेत. या संबंधी शिक्षक प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ५२ मध्ये ८९.४७ टक्के शिक्षकांनी

शाब्दमध्ये लेखन, भाषण स्पर्धा आयोजित करतात असे म्हटले होते तर विद्यार्थी प्रश्नावली मधील कोष्टक क्रमांक पाचमध्ये ६५.४५ टक्के विद्यार्थ्यांनी शाब्दमध्ये लेखन स्पर्धा आयोजित केल्या जातात असे म्हटले होते. यामधील साम्य लक्षात घेण्यासाठी हे मांडले आहे, या प्रमानानुसार असणारे शिक्षक विद्यार्थ्यांचे लेखन सुधारणे यासाठी या स्पर्धा घेत असावेत. हे प्रमाण तसे पाहता समाधानकारक म्हणावे लागेल. लेखनात अनेक गोष्टींचा समावेश असतो. लेखनात अक्षर वळणदार हवे, वाक्यरचना व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध हवी, विरामचिन्हांचा योग्य प्रकारे वापर करता यावा. विषयाचे मुद्दे ध्यानात घेऊन परिच्छेद लेखन करता आले पाहिजे, -ह्रस्व दीर्घ, अनुस्वार यांचे नियम पाळून लेखन केले पाहिजे, योग्य शब्दांचा वापर करून, सुबोध, सरळ, साधे पण परिणामकारक लेखन करता आले पाहिजे. लेखनात विविध अनुभवांचा समावेश असला पाहिजे. सरावासाठी शिक्षक विविध लेखन स्पर्धा आयोजित करीत असावेत. शिक्षकांनी आपले हे प्रयत्न चालू ठेवून विद्यार्थ्यांना या गोष्टी हळूहळू आत्मसात करण्यासाठी त्यांची मदत केली पाहिजे. विविध लेखन स्पर्धांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना लेखन कला हस्तगत करता येईल. या उलट विविध लेखन स्पर्धा शाब्द आयोजित न करण्याचे प्रमाण २० टक्के आहे असे दिसते. हे प्रमाण तसे पाहता कमीच म्हणावे लागेल पण हळूहळू या स्पर्धा शिक्षकांनी घेण्यास सुरुवात करावी. काही शालेय अडचणीमुळे अशा स्पर्धा घेणे अवघड ठरत असावे. उत्तम लेखन करता यायचे असेल तर त्याची सुरुवात अगदी बालवयात झाली पाहिजे हे शिक्षकांनी लक्षात घ्यायला हवे आणि नेमके याच वयात याकडे दुर्लक्ष केले तर चालणार नाही. लेखन करण्यासाठी प्रचंड शब्द संग्रह असावा लागतो. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांचा शब्द संग्रह वाढवित जाण्याचा प्रयत्न करावा.

विद्यार्थ्यांचे शब्द भांडार कसे संपन्न होईल याकडे सुस्वातीपासूनच शिक्षकांनी लक्ष पुरवावे. शाब्दिक खेळ, कोडी, अर्वांतर वाचन, श्रवण, भाषण, संभाषण, अनुभवांचे जतन या विविध उपक्रमांच्या व्दारे शब्दांचा संग्रह वाढविता येईल. तसेच विद्यार्थ्यांना शाब्दिक खेळात सहभागी करून शब्दांचे वेड लावले पाहिजे, शब्दांच्या भेड्या खेळणे, एकाच अक्षरापासून सुस्वात होणारे जास्तीत जास्त शब्द लिहिणे, समानार्थी, विरुद्धार्थी शब्द संग्रहित करणे. आणखी एक उपक्रम यासाठी करता येण्यासारखा आहे तो म्हणजे विद्यार्थी ज्या वाटेने येतात त्या वाटेतील विविध दुकानांच्या नामफलकांचे निरीक्षण करून ती नावे लिहिणे. अशा प्रकारे लहान वयात गोडी निर्माण केली तर मुलांचा शब्द संग्रह झपाट्याने वाढेल. शब्दानंतर वाक्यरचनेचा विचार करावा लागेल. विद्यार्थ्यांना छोट्या वाक्यापासून मोठी वाक्ये कशी करावयाची याचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे. वाक्यातील शब्दांचे परस्पर संबंध विद्यार्थ्यांना माहित झाले पाहिजेत. शब्दांच्या जाती, लिंग, वचन, काळ इत्यादी गोष्टींचा सुयोग्य वापर करता येणे म्हणजे लेखन होय. वाक्य लेखनाची संधी विद्यार्थ्यांना अशा स्पर्धामधून उपलब्ध करून दिली पाहिजे. त्यांना माहित झालेल्या शब्दांचा वाक्यात वापर करण्याचा सराव त्यांच्याकडून करून घ्यावा.. वाक्ये हळूहळू मोठी कशी करावयाची हे विद्यार्थ्यांना सांगितले पाहिजे. वाक्याचे सौंदर्य कसे वाढविता येते हे विद्यार्थ्यांना शिक्षकांनी दाखविले पाहिजे. अशा प्रकारे लेखन सराव आवश्यक आहे. शिक्षकांनी यासाठी निर्बंध लेखन, शुद्ध लेखन, हस्ताक्षर स्पर्धा इत्यादी सारख्या स्पर्धा अवश्य आयोजित कराव्यात. निर्बंध लेखन स्पर्धेमध्ये ठराविक वेळेत एका विशिष्ट विषयावर लेखन करावयास सांगता येईल. एखाद्या विषयावर विद्यार्थ्यांना अचानकपणे लिहावयास सांगणे योग्य उरणार नाही. विद्यार्थ्यांचे वय, अनुभव, कुवत

लक्षात घेऊन विषय द्यावेत. निबंधाची चर्चा रखादया तात्तिकेत घेण्यास हरकत नसावी. निबंध लेखनासाठी पुस्तकांचा व पाठ्यपुस्तकांचा उपयोग कसा करून घेता येईल याचे मार्गदर्शन शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना करावे. निबंधात सुस्वात, आशय, संगतवार मांडणी, उदाहरणे व दाखले परिणामकारकता, शुद्धता, परिच्छेद पाडून लेखन, अवतरणाचा उपयोग सुबोधता, सहजता, शैली, निबंधाचा जेवट इत्यादी गोष्टींना महत्त्व आहे हे विद्यार्थ्यांच्या निदर्शनास आणून द्यावे.

शुद्धलेखन स्पर्धा ही देणे अतिशय आवश्यक आहे असे वाटते कारण हिन्दी विषयाची पदवी धारण करणा-या विद्यार्थ्यांलाही शुद्ध लिहिता येत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. हिन्दीत लिहिलेले फलक, वृत्तपत्रातील लेखन, जाहिराती, दूरदर्शनवर वारंवार दिसणारे अशुद्ध लेखन पाहून खंत वाटते. प्राथमिक शिक्षणापातून विद्यापीठीय शिक्षणापर्यन्त हीच अवस्था आहे असे म्हटल्यास वाचणे ठरणार नाही. विद्यार्थ्यांच्या शुद्धलेखनाकडे शिक्षकांचे जेवटे जास्त लक्ष असेल तेवटे उत्तम होईल. यासाठी दररोज शुद्धलेखन सांगणे हा त्यातला सर्वात सोपा मार्ग होय. शुद्धलेखनाचे नियम सांगणे, शब्द शुद्ध लिहावयात सांगणे, प्रोत्साहन देणे, आवश्यक अशा शुद्ध शब्दांचे तक्ते वर्गा-वर्गातून लावणे, अशुद्ध लेखन वारंवार निदर्शनास आणून देणे व चुका दुरुस्त करणे असे उपाय करता येतील.

विद्यार्थी क्षोभासून हस्ताक्षर चांगले होण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. यासाठी हस्ताक्षर स्पर्धा ठेवता येतील. स्पर्धासाठी विद्यार्थी सराव करतील. तथ्या हस्ताक्षराच्या कोरीव पाट्या मिळतात. दुरेघी वहीच्या मदतीने तसेच वळणदार अक्षर काढायला लावून हस्ताक्षर सुधारता येईल. हस्ताक्षर वर्ग घेऊनही अक्षर सुधारता येईल. तसेच इतर

विद्यार्थ्यांचे चांगले हस्ताक्षर दाखवून प्रेरणा निर्माण करता येईल. वरील विविध लेखन स्पर्धा प्रमाणेच ८० टक्के शिक्षक जादा तास घेऊन सराव करवून घेतात असे मुख्याध्यापकांचे म्हणणे आहे. शिक्षक शालेय अडचणीमुळे जादा तास, या विषयाचा जादा सराव करून घेण्यासाठी घेत नसावेत. जर उपलब्ध तासिकेमध्ये अभ्यास संपविण्याशिवाय इतर उद्दिष्टे साध्य होत नसतील तर शालेय अडचणी असल्या तरी जादा तास घ्यावेच लागतील अन्यथा विद्यार्थ्यांची या विषया बाबतीत अधिक प्रगती होणार नाही. कारण भाषा विषय मग तो कोणताही असो त्याच्या विविध शाखांचा अभ्यास म्हणजेच गद्य, पद्य, व्याकरण, रचना, नाटक, हस्ताक्षर इत्यादी आत्मसात करण्यासाठी शिक्षकांनी जादा प्रयत्न करावेत. सरावाशिवाय कोणतीही गोष्ट लवकर व चांगल्याप्रकारे आत्मसात होणार नाही. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्रत्येक क्षेत्रात कुशलता प्रदान करण्यात त्यांची मदत करावी. मुख्याध्यापकांशिरी चर्चा करून मार्ग काढावेत.

पुढील विधानांस तीन मुख्याध्यापकांनी सारख्याच प्रमाणात प्रतिसाद दिलेला आहे असे दिसते, ते म्हणजे ६० टक्के प्रमाणानुसार मुख्याध्यापक म्हणत आहेत की शिक्षक विद्यार्थ्यांचा या विषयाचा अधिक अभ्यास घेण्यासाठी रोज या विषयाचे स्वाध्याय देतात. यासाठी विद्यार्थी, प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक १७ मधील विधान क्रमांक ४ मध्ये ५५.९० टक्के विद्यार्थ्यांनी शिक्षक या विषयासाठी प्रगती व्हावी म्हणून प्रत्येक तासाला स्वाध्याय देतात असे म्हटले होते. तसेच शिक्षक प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ३६ मधील विधान क्रमांक ४ मध्ये विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयाच्या गुणवत्ता वाढीसाठी विशेष कार्यक्रम राबविण्यान्तर्गत ६८.४२ टक्के शिक्षकांनी रोज गृहकार्य देण्याचे मान्य केले होते. या तिन्ही प्रतिसादाचे

साम्य लक्षात देण्यासाठी ही पुनरावृत्ती आवश्यक वाटली. साठ टक्के मुख्याध्यापकांच्या शाळेतील मुख्याध्यापक रोज नियमितपणे स्वाध्याय देतात तर या उलट चाळीस टक्के मुख्याध्यापकांच्या शाळेतील शिक्षक नियमित स्वाध्याय देत नाहीत असे दिसते. बहुदा वर्गात विद्यार्थी संख्या अधिक असलेल्यामुळेही या प्रमाणातील शिक्षकांना दररोज स्वाध्याय देणे जमत नसावे. तरीही शिक्षकांनी स्वाध्याय देण्याचा प्रयत्न अवश्य करावा व हळूहळू स्वाध्यायाचे प्रमाण वाढवावे कारण स्वाध्यायामुळे खूप फायदे शिक्षकांना होतात. आपण शिक्षकविलेल्या भागाचे आकलन विद्यार्थ्यांना कितपत झाले हे कळण्यास मदत होते, विद्यार्थ्यांना व्यक्तिगत अथवा सामूहिकदृष्ट्या धरि अथवा शाळेत स्वयंअध्ययनास प्रवृत्त करता येते हे स्वाध्यायाचे शक्य आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचे खूप फायदे होतात एक तर त्यांचे ज्ञान दृढ होते, ज्ञानाचे व्यवस्थितपणे आकलन होते, स्वाध्यायामुळे तो विषय विद्यार्थ्यांना आवडू लागतो. स्वयंअध्ययन तंत्र यामध्ये असल्यामुळे ते ज्ञान दीर्घकाळ टिकते. नियमितपणे अभ्यास करण्याची सवय लागते. वर्गात शिक्षकविलेला भाग स्वाध्यायाच्या प्रिनिमित्ताने धरि पुन्हा पाहिला जातो. शिक्षकांनी स्वाध्याय देण्याचे महत्त्व ओळखून ते नियमितपणे देण्याचे विसरू नये. जो स्वाध्याय दिला जातो तो विचारपूर्वक द्यावा. केवळ स्वाध्याय द्यायचा म्हणून देऊ नये. स्वाध्याय एकाच प्रकारचे, कंटाळावाणे व रुक्ष नसावेत. गटागटाने करण्याचे स्वाध्यायही शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना द्यावेत. स्वाध्यायाला एक शैक्षणिक मूल्य असते ही गोष्ट शिक्षकांनी विसरू नये. शिक्षकांनी स्वाध्यायाचे नियोजन अवश्य करावे. स्वाध्यायामुळे विद्यार्थ्यांच्या सज्जशीलतेला वाव मिळावा. तसेच ते प्रदीर्घ असू नयेत. अशा रितीने स्वाध्यायाचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे हे जाणूनच शिक्षकांनी आपली वाटचाल करावी.

याच प्रमाणानुसार म्हणजेच साठ टक्के मुख्याध्यापकांनी शिक्षक विद्यार्थ्यांना दिलेले स्वाध्याय वेळच्या वेळी तपासतात असे म्हटले आहे. म्हणजे १०० टक्के शिक्षक दिलेले स्वाध्याय तपासतात असे दिसते, ही अत्यंत समाधानकारक गोष्ट आहे असे म्हणावे लागेल. शिक्षकांनी अशाच प्रकारे यापुढील काळातही स्वाध्यायाच्या बाबतीत अशीच जागरूकता ठेवावी. स्वाध्यायाचेही वेळापत्रक असावे. पाठांच्या श्रेणी स्वाध्याय देण्याची पद्धत असते. या स्वाध्यायात नावीन्य असावे, तोच तो पणा व ठराविक पणा नसावा, विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीस भरपूर वाव मिळेल तसेच सर्जनशीलताही विकसित होईल असे स्वाध्याय पाठ्यपुस्तकात पाठांच्या श्रेणी दिले जावेत. अधिक वाचन करण्यास प्रवृत्त करणारे स्वाध्याय असावेत. जे स्वाध्याय दिले जातील ते आकर्षक व सुटसुटीत असावेत, ते विद्यार्थ्यांना पेलतात का नाही याचा विचार शिक्षकांनी केला पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या आवाक्या बाहेरचे स्वाध्याय देऊ नयेत. हे सर्व करीत असताना स्वाध्याय तपासण्याची नियमितताही शिक्षकांनी कायम ठेवावी. विद्यार्थी शिक्षक नियमितपणे स्वाध्याय तपासत असतील तर स्वाध्याय न चुकता करून आणतील आणि जेव्हा त्यांच्या लक्षात येईल की शिक्षक आपले स्वाध्याय तपासत नाहीत तेव्हा ते यामध्ये अनियमित बनतील व त्यांचा या बाबतीतील उत्साह हळू हळू कमी होईल. शिक्षकांनी स्वाध्यायांचे वेळोवेळी मूल्यमापन करावे, स्वाध्यायात बदल करावेत, विद्यार्थ्यांना वेळोवेळी या संदर्भात सूचना द्याव्यात, त्याच्यामध्ये उत्तरोत्तर सुधारणा घडवून आणाव्यात. जर वर्गात विद्यार्थी संख्या जास्त असेल तर कोणत्याही विद्यार्थ्यांचे अचानकपणे वर्गात स्वाध्याय तपासावेत, असे काही विद्यार्थ्यांचे रोज गृहपाठ तपासावेत. तर काही विद्यार्थ्यांना आपले गृहपाठ वाचण्यास सांगावेत अशा प्रकारे शिक्षकांनी गृहपाठ तपासण्यामध्ये सातत्य ठेवावे व मुख्याध्यापकांनी अधून मधून विद्यार्थ्यांच्या गृहपाठांचे निरीक्षण करावे.

हिन्दी विषय शिक्षक विद्यार्थ्यांचा अधिक अभ्यास घेण्यासाठी आठवडयातून एकदा या विषयाची चाचणी घेतात असे साठ टक्के मुख्याध्यापक म्हणत आहेत. हिन्दी विषयात विद्यार्थ्यांची प्रगती व्हावी त्याचि या विषयाचे ज्ञान दृढ व्हावे म्हणून प्रत्येक आठवडयाला शिक्षक चाचणी घेत असावेत. चाळीस टक्के मुख्याध्यापकांच्या शाळेतील शिक्षक आठवडयातून एकदा या विषयाची चाचणी घेत नाहीत असे दिसते. आठवडयातून एकदा चाचणी घेणे या प्रमाणानुसार असणा-या शिक्षकांना आवश्यक वाटत नसेल किंवा इतर शालेय अडचणी यामागे असू शकतील . प्रत्येक पाठ किंवा घटक पूर्ण झाल्यावर त्यावर आधारित एक चाचणी एका तासिकेत घ्यावयास हवी. तिमाही, नऊमाही व वार्षिक परिक्षेत एका घटकावर प्रश्न विचारलेले नसतात त्यामध्ये सर्व घटकांना सारखे महत्त्व द्यावे लागते. आठवडयातून एकदा घेतलेल्या चाचणी परीक्षेमध्ये एक घटक संपला की त्यावर लगेच परीक्षा घेऊन विद्यार्थ्यांना तो घटक किती समजला याचे परीक्षण करता येते. शिक्षकांनी अशाच प्रकारे या पुढील काळातही आठवडयातून एकदा चाचणी घ्यावी परंतु या चाचण्या गांभीर्याने घेतल्या पाहिजेत. विद्यार्थ्यांना या चाचण्याचिही महत्त्व पटले पाहिजे. परीक्षेसारखे गांभीर्य यामध्ये ही टिकवले पाहिजे. घटक चाचणीत विद्यार्थ्यांची प्रगती समाधानकारक आढळून आली नाही तर याचा अर्थ काय होतो याचा विचार शिक्षकांनी गांभीर्याने केला पाहिजे. घटक चाचणीत विद्यार्थ्यांनी कितपत प्रगती केली हे पहात असताना, एखादा घटक शिक्षकविताना आपली उद्दिष्टे कोणती होती व ती किती प्रमाणात साध्य झाली हे पडताळून पाहण्याचे साधन या दृष्टीने शिक्षकांनी घटक चाचणीकडे पाहिले पाहिजे, घटकाची उद्दिष्टे, अध्यापन पद्धती, शैक्षणिक अनुभूती तसेच वापरलेली शैक्षणिक साधने यांची योग्यता व अयोग्यता

या वाचण्यांच्या आधारे शिक्षकांना तपासून पाहता येतील, याद्वारे प्रत्यामरण करता येईल. अध्ययन-अध्यापन व इतर प्रक्रियेमध्ये सुधारणा करता येतील. विद्यार्थ्यांच्या उणिवाही शिक्षकांना शोधून काढता येतील. या सर्व गोष्टींसाठी छटक वाचणी आवश्यक आहे. अध्यापनाच्या नियोजनाप्रमाणे छटक वाचणीचेही नियोजन करणे आवश्यक आहे.

विद्यार्थ्यांना या विषयासंबंधी जादा वाचनाची सवय लावण्याचा प्रयत्न करतात असे साठ टक्के मुख्याध्यापकांनी म्हटलेले आहे. या प्रमाणानुसार असणारे शिक्षक वाचन कौशल्यात विद्यार्थ्यांनी कुशल व्हावे यासाठी आणि पर्यायाने हिन्दी भाषा त्यांना चांगल्या प्रकारे अवगत व्हावी यासाठी जादा वाचनाची सवय लावत नसावेत. हे प्रमाण तसे पाहता समाधानकारक म्हणावे लागेल. चाळीस टक्के शिक्षक विद्यार्थ्यांचा अधिक अभ्यास ह्या प्रकारे जादा वाचनाची सवय लावून घेत नसावेत असे दिसते. शिक्षकांना यासाठी काही शालेय अडचणी, म्हणजे जादा वाचनाचे माध्यम म्हणून शाळेत ग्रंथालय नसेल किंवा ग्रंथालय असेल तर त्यामध्ये विविध पुस्तकांचा संग्रह केलेला नसेल किंवा वर्गात विद्यार्थी संख्या जास्त असेल त्यामुळेही शिक्षकांना या विषयाची जादा वाचनाची सवय लावता येत नसेल. तरीही या प्रकारच्या अडचणी हळू हळू कमी करण्याचा प्रयत्न शिक्षकांनी व मुख्याध्यापकांनी करावा. जे शिक्षक असा प्रयत्न करीत आहेत त्यांनी आपले प्रयत्न चालूच ठेवावेत. दुस-याचे बोललेले समजणे यासाठी श्रवणाची आवश्यकता जशी आहे तशी इतरांनी जे आपणासाठी लिहून ठेवलेले आहे ते समजण्यासाठी वाचनाची आवश्यकता आहे. जगातील पुढकसे ज्ञान हे ग्रंथामध्ये साठवून ठेवलेले आहे यासाठी वाचनाची आवश्यकता आहे. वाचनातून जशी ज्ञान प्राप्ती होते तशी आनंद प्राप्तीही होते. वाचन करीत असताना त्यातील

आशय कळणे आवश्यक असते. त्यातील विचार सहजपणे आणि चटकन कळण्याचे सामर्थ्य शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करावे. वाचन क्षमता विकसित करताना विद्यार्थ्यांच्या वाचनात आढळणा-या उणिवा दूर करून त्यांना योग्य सवयी लावल्या पाहिजेत. शब्द लेखनातील भेद समजून दिला पाहिजे, सुस्पष्टपणे वाचन करण्यास विद्यार्थ्यांना प्रवृत्त केले पाहिजे. अस्वस्थता, चंचलता कमी करून शांतपणे वाचन करण्याची सवय विद्यार्थ्यांमध्ये संक्रमित करण्याचा प्रयत्न करावयास हवा. योग्य जागी विराम देवून वाचावयास हवे. शब्दांची किंवा अक्षरांची उलटापालट करून वाचता कामा नये. उता-यातील शब्द गाळणे योग्य नव्हे. काही वेळा मुले शब्दांची पुनरावृत्ती करून वाचन करतात तेही योग्य नाही त्यापासून मुलांना शिक्षकांनी परावृत्त केले पाहिजे. हेल काढून किंवा एका सुरात वाचणे अयोग्य आहे. स्पष्ट उच्चार, आशयानुसार आवाजात चढउतार करणे, वाचनाची योग्य गती राखणे, भावपूर्ण वाचन करणे या सारखी कौशल्ये आत्मसात करण्यात शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांची मदत करावी. छोट्या इयत्तापासून हे कौशल्य विकसित व्हावेत याचा प्रयत्न शिक्षकांनी करावा. ही सर्व कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठीच विद्यार्थ्यांनी जादा वाचन करणे गरजेचे आहे. मुख्याध्यापकांनी शिक्षकांच्या अशा प्रयत्नाची नोंद ठेवावी. वेळोवेळी त्यांना शाबासकी द्यावी, इतर सहकारी शिक्षकांमध्येही यासाठी प्रेरणा निर्माण करावी.

पालकांना विद्यार्थ्यांचा हिन्दी विषयाचा अभ्यास करून घेण्यासाठी चाळीस टक्के मुख्याध्यापकांच्या शाळांतील हिन्दी विषय शिक्षक विनंती करतात असे दिसते. या प्रमाणानुसार असलेल्या शिक्षकांच्या वर्गात विद्यार्थी संख्या अधिक असेल त्यामुळे सर्वांचा जादा अभ्यास करून घेणे हे शिक्षकांना अशक्य असेल तेव्हा काही प्रमाणात ते पालकांची मदत घेत असावेत.

काही विद्यार्थी हे या विषयात नापास होणारे असतील तर काहींची या विषयाची प्रगती कमी होत असेल, काही विद्यार्थी सतत गैरहजर राहणारे असतील तर काही शिक्षकांना विद्यार्थ्यांचा या विषयाचा अभ्यास चांगला असा तरीही पालकांना थोडेसे सतर्क राहण्यासाठीही ते पालकांची मदत घेत असतील. अशी एक ना अनेक कारणे या मागे असू शकतील. हे प्रमाण तसे पाहता जास्त नाही असे दिसते कारण साठ टक्के मुख्याध्यापकांच्या शाळेतील शिक्षकांना हिन्दी विषयासंदर्भात पालकांच्या मदतीची आवश्यकता वाटत नाही. तरी सुद्धा पालकांचे सहकार्य या विषयासाठी शिक्षकांनी घेण्यास हरकत नाही कारण विद्यार्थ्यांच्या जीवनाचा बराचसा भाग घरच्या वातावरणात जातो. त्यासाठी पालकांसमोर आपल्या या विषया संदर्भातील समस्या शिक्षकांनी ठेवाव्यात. पुढील वाक्ये या बाबतीत विचार करण्यासारखी आहेत. "बालकांना शिक्षण देणा-या म्हणजेच त्यांच्या नैसर्गिक प्रवृत्तींना वळण लावून त्यांचे उन्नयन करणा-या पालक व शिक्षक या दोन्ही घटकात जितके निकट सहकार्य असेल तितके बालकांचे जीवन सुस्थिर होईल." ११ शिक्षकांनी पालकांशी संपर्क साधल्याने खूप फायदे होतील. प्रत्येक बालकाची स्वभाव वैशिष्ट्ये वेगवेगळी असतात, त्याच्या निरनिराळ्या प्रसंगांच्या प्रतिक्रिया, आवडीनिवडी सवयी त्याच्या घरचे वातावरण यांचे पूर्ण ज्ञान असल्याशिवाय शिक्षकाला आपले कार्य करता येणार नाही. पालकांचा निकट परिचय झाला व एकमेकांचा एकमेकांवर विश्वास जडला तरच हे कार्य सुलभ होईल. तसेच आणखी एका गोष्टीसाठी पालकांचे

११. ग. वि. अकोलकर, ना. वि. पाटणकर. "शालेय व्यवस्था आणि प्रशासन" [पुणे : नीलकंठ प्रकाशन, पुणे, आठवी आवृत्ती १९८९], पान नंबर ९६.

सहकार्य मिळविणे आवश्यक आहे. शालेय जगात शिक्षण विषयक नव्या नव्या गोष्टी येत असतात, प्रगतीसाठी नव्या योजना आखल्या जातात, काही नवीन प्रयोग प्रयोगशाळेत सुरु असतात या योजनांचा संबंध फक्त बालकांशीच असतो असे नाही तर याच्याशी पालकांचाही संबंध अप्रत्यक्षरित्या येत असतो. पालकांना जर त्यांचे रहस्य आकलन झाले नाही तर त्याबद्दल घरात व चार चौघात टीका होत असते. जर या योजना पालकांना विश्वासात घेऊन चांगल्या प्रकारे समजावून दिल्या तर त्यांना त्याचे महत्त्व कळेल, मूल्य कळेल व आपोआप त्यांचे सहकार्य शिक्षकांना, मुख्याध्यापकांना व पर्यायाने शाळेला मिळेल. पालकांचे सहकार्य हे शाळेसाठी अतिआवश्यक आहे हे शाळेने विसरता कामा नये. काही बाबतीत तर पालकांचे सहकार्य नाकारता येणार नाही. विद्यार्थ्यांची नियमित उपस्थिती ही एक अशीच बाब आहे, मुलांना वक्तृशिक्षणाचे वळण लावणे ही जबाबदारी प्रामुख्याने पालकांचीच आहे.

ज्या प्रमाणात शाळा पालकांचे विविध बाबतीत सहकार्य मागते त्या प्रमाणात पालकांनीही मनापासून शाळेच्या गरजा लक्षात घेऊन शाळांना सहकार्य करणे आवश्यक आहे. कारण आपल्या पाल्याचा सर्वांगीण विकास करण्याचे ध्येय शाळेने उचललेले आहे हे पालकांनी लक्षात घ्यावे. शाळेच्या कार्याची व प्रयत्नांची सहा अनुभूतिपूर्वक जोपासना त्यांनी केली पाहिजे, मुलांना जबाबदारीच्या चांगल्या सवयी पालकांनी लावाव्यात. मुलांचे शारीरिक स्वास्थ्य ही बौद्धिक विकासाची पहिली पायरी आहे हे ध्यानात घेऊन त्यांच्या आरोग्याकडे लक्ष पुरविण्याची प्रमुख कामगिरी पालकांनी बजावली पाहिजे. गृहपाठासाठी त्यांच्या गरजा काय आहेत ? अडचणी कोणत्या आहेत याची दखल पालकांनी घेणे आवश्यक आहे. तसेच शाळेत अभ्यासेतर कार्यक्रम कोणते व कसे पार पाडले जातात याचीही त्यांना

माहिती असणे इष्ट आहे. आपले पाल्य ज्या शाळेत शिकतात तिची कार्यपद्धती, नियम, ध्येय व धोरणे यांची कल्पना पालकांना असावी व ही माहिती त्यांना करून देणे ही जबाबदारी शाळेची आहे. मुख्याध्यापकांनी यासाठी शिक्षकांची मदत अवश्य करावी.

कोष्टक क्रमांक २३

विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयासंबंधी कोणत्या समस्या जाणवतात.

अ. क्र.	प्रतिपाद	प्रतिपादक	शेकडा प्रमाण
१]	मातृभाषेच्या प्रभावाची समस्या मोठी वाटते.	३	६०.००
२]	विद्यार्थी शुद्धलेखनाच्या नियमांचा विचार करून लेखन करीत नाहीत.	४	८०.००
३]	विद्यार्थी या विषयासाठी ग्रंथालयाचा वापर करीत नाहीत.	२	४०.००
४]	शिक्षकांच्या मातृभाषेचा परिणाम त्यांच्या अध्यापनावर पडतो.	२	४०.००
५]	परिसरात असलेल्या भाषांचा प्रभाव हिन्दी अध्यापनावर पडतो.	२	४०.००

मुख्याध्यापकांना विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी लेखनासंबंधी कोणत्या समस्या जाणवतात याचा विचार केल्यास असे दिसते की ८० टक्के मुख्याध्यापकांना प्रमुख जाणवणारी समस्या म्हणजे विद्यार्थी शुद्धलेखनाच्या

नियमांचा विचार करुन लेखन करीत नाहोत. हे प्रमाण अतिशय जास्त आहे. असे म्हणावे लागेल. यासाठी शिक्षक प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ४३ चा विचार केल्यास या काष्टकात विधान क्रमांक ७ मध्ये ६८.४२ टक्के शिक्षकांनी विद्यार्थी लेखन करताना शुद्धलेखनाच्या रूप चुका करतात असे म्हटले होते. इतक्या मोठ्या प्रमाणावर मुख्याध्यापक व शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या अशुद्ध लेखनावर प्रकाश टाकलेला आहे. विद्यार्थी लिहिताना पुढील बाबतीत चुका करताना आढळतात. संशोधकाला बी.एड. महाविद्यालयातील हिन्दी अध्यापन पद्धती घेतलेल्या विद्यार्थी-शिक्षकांकडून लेखनाच्या बाबतीत होणा-या चुका येथे सांगायच्या वाटतात.

-ह्रस्व व दीर्घ च्या बाबतीत चुका विद्यार्थी-शिक्षक करताना नेहमी आढळतात. पहिली वेलांटीच्या जागी दुसरी वेलांटी तर दुसरी वेलांटीच्या जागी पहिली वेलांटी दिली जाते. तसेच "उ" आणि "ऊ" च्या मात्रांमध्ये सुद्धा गडबड केली जाते.

उच्चारणाच्या प्रभावानुसार चुकीचे लेखन केले जाते. संयुक्त अक्षरे चुकीची लिहिली जातात जसे "हिन्दुस्थान"च्या रेवजी "हिन्दुस्तान" लिहिणे. चुकीची अक्षरे लिहिणे जसे "पसंद"च्या रेवजी "पसंत", "हाथ" च्या रेवजी "हात". इत्यादी.

एकादे अक्षर लिहिताना सोडले जाते, दोन ओळीमध्ये योग्य अंतर न सोडणे, दोन शब्दांमध्ये योग्य अंतर न सोडणे, अनुस्वार आवश्यक तेथे न देणे, आणि अनावश्यक तेथे देणे जसे "नहीं" च्या रेवजी "नही" आणि "कहा" च्या रेवजी "कहॉ" लिहिणे.

शिरारेखा न देणे.

एकाच प्रकारच्या लिपी चिन्हांचा प्रयोग न करणे, एकावेळी एक प्रकारे लिहिणे तर दुस-या वेळी दुस-या प्रकारे लिहिणे - जसे इन्तजार इंतजार, संबंध - सम्बन्ध

विराम चिन्हांचा योग्य वापर न करणे, अक्षरांचे प्रमाण लहान मोठे काढणे.

वरील अनेक प्रकारे विद्यार्थी-शिक्षक लेखनात चुका करताना आढळतात. मग शालेय विद्यार्थ्यांच्या लेखन चुकांचा विचारच न केलेला बरा. या वयातच ज्या लेखनाच्या सवयी लागतात त्या पुढे कायम राहतात. परंतु या लेखनाच्या वाईट सवयी विद्यार्थ्यांमध्ये जडतातच कशा ? याचा विचार केल्यास असे म्हणता येईल की विद्यार्थी जेव्हा लिहायला शिकतात तेव्हा त्यांच्याकडे जास्त लक्ष दिले जात नाही. पालक आणि शिक्षक याच वेळी उचित मार्गदर्शन करीत नाहीत. विद्यार्थ्यांचा निष्काळजीपणा सुद्धा यासाठी जबाबदार वाटतो. विद्यार्थी जी वृत्तपत्रे, मासिके वाचतात त्यामध्ये सुद्धा ब-याच वेळी अशुद्ध लेखन आढळते. विद्यार्थी अशा वेळी संभ्रमात पडतात की कोणते लेखन शुद्ध व कोणते अशुद्ध ते त्यांना समजत नाही. शिक्षकांनी यासाठी विद्यार्थ्यांना सुस्वातीपासूनच शुद्ध लिखाणाची सवय लावावी. मातृभाषेचा परिणामही लिखाणावर प्रामुख्याने पडत असतो. लेखनावर मातृभाषेचा प्रभाव पडू देऊ नये हा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. वर्गमध्ये शिक्षकांनी सारखे शुद्ध अशुद्ध लेखनाची तुलना करीत जावे. जादा लिखाण करण्यासाठी प्रवृत्त करावे. त्यांचे लेखन वेळोवेळी तपासावे. विद्यार्थ्यांना सावधानतापूर्वक लिहिण्याची सवय लावावी, विचारपूर्वक लिहिण्याची सवय लावावी.

याउलट वीस टक्के मुख्याध्यापकांनी या विधानात प्रतिसाद दिलेला नाही. त्यांच्या शाळेतील विद्यार्थी शुद्धलेखनाच्या चुका लिहिताना कमी करतात असे दिसते. तरीही शिक्षकांना त्यांनी या संबंधी नेहमी सूचना द्यावी. इंग्रजीमध्ये एक म्हण आहे. 'Prevention is better than cure' म्हणजेच एखाद्या रोगाचे इलाज करून त्याला दूर पळविण्याऐवजी तो रोग उद्भवूच न देण्यामध्ये समजसपणा आहे. शुद्ध लेखनाचा विचार न करता लिहिणे हा ही एक प्रकारचा रोगच म्हणावा लागेल मग हा रोग उद्भवूच न देण्याचे प्रयत्न शिक्षकांनी करावे. त्यांना वेळोवेळी त्यांच्या चुका दाखवून द्याव्यात. श्रुत लेखन (Dictation) आणि प्रतिलेखन (Transcription) करण्यास सांगिते, याचदारे आढळणा-या चुकांचा सराव करून घ्यावा. निबन्धाचे चांगले नमुने विद्यार्थ्यांना दाखावेत. ज्या चुका सतत होतात त्या शब्दांच्या याद्या तयार कराव्यात आणि आठवड्यातून त्यातील थोड्या थोड्या शब्दांचा सराव करवून घ्यावा. मातृभाषेच्या शब्दांचा वापर करण्यापासून परावृत्त करावे. यासाठी वेळोवेळी "मराठी" व "हिन्दी"च्या शब्दांची तुलना करित जावे. अशा अनेक मार्गांचा अवलंब करता येईल.

या खालोखाल साठ टक्के मुख्याध्यापकांना मातृभाषेच्या प्रभावाची समस्या मोठी वाटते. या संदर्भात शिक्षक प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ४६ मधील विधान क्रमांक १ मध्ये ५७. ८९ टक्के शिक्षकांनी गद्य अध्यापन करतांना मातृभाषेचा अध्ययन व अध्यापनावर परिणाम होतो असे म्हटले होते तर विद्यार्थी प्रश्नावली मध्ये कोष्टक क्रमांक १० मध्ये मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दी भाषा शिकताना त्यावर पडतो का असे विचारले असता ७१. ३६ टक्के विद्यार्थ्यांनी मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दी अध्ययनावर पडतो

असे म्हटले होते. यामधील संबंध लक्षात घेणे आवश्यक आहे. या उलट चाळीस टक्के मुख्याध्यापकांना ही समस्या जाणवत नाही असे दिसते. असे असले तरीही या पुढील काळात मुख्याध्यापकांनी या संबंधी शिक्षकांना मार्गदर्शन करावे. हिन्दी ही भाषा दुसरी भाषा म्हणून तिचे स्थान माध्यमिक शाळेमध्ये आहे. दुसरी भाषा शिकण्यास मुक्तात करण्याआधीच विद्यार्थ्यांवर मातृभाषेचा प्रभाव पडलेला असतो. जेव्हा तो दुसरी भाषा शिकू लागतो तेव्हा त्या भाषेवर मातृभाषेची शब्दावली, उच्चारण, वाक्य रचना, लिंग, वचन, कारक, प्रत्यय, लिपी इत्यादीचे प्रभाव दुस-या भाषेवर म्हणजेच हिन्दी भाषेवर पडत असतो. तो दुस-या भाषेचा म्हणजे हिन्दी भाषेचा मातृभाषिकरण (Vernacularism) करू लागतो. म्हणजेच मातृभाषेसारखे हिन्दी बोलतो, लिहितो किंवा हिन्दीचे वाचन करतो.

या मातृभाषेच्या प्रभावाला दूर करणे गरजेचे असते. यासाठी मातृभाषा मराठी आणि हिन्दीचे साम्य व भेद विद्यार्थ्यांच्या निदर्शनास शिक्षकांनी आणून द्यावेत. उच्चारण, शब्दावली, रचनांचे भेद दर्शविणारे तक्ते तयार करून वर्गात लावावेत, हुक श्राव्य साधनांचा वापर करावा. हिन्दीचे जादा वाचन, जादा लेखन करून घ्यावे. यासाठी वाटल्यास पालकांचीही मदत घ्यावी. काही वेळा शिक्षा तर काही वेळा बक्षीसांचा वापर करावा.

पुढील तीन समस्या विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयासंबंधी सारख्याच प्रमाणानुसार मुख्याध्यापकांना जाणवत आहेत. म्हणजेच चाळीस टक्के मुख्याध्यापकांना असे वाटते की विद्यार्थी ग्रंथालयाचा वापर करीत नाहीत. या संदर्भात शिक्षक प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ७३ चा विचार केल्यास त्यामध्ये आपल्या शाळेत ग्रंथालय आहे असे ८४.२१ टक्के शिक्षकांनी

म्हटले होते. यावरून निम्न्या प्रमाणानुसार ग्रंथालयाचा वापर विद्यार्थी करीत नाहंत असे दिसते. यासाठी विद्यार्थी ग्रंथालयाचा वापर करीत नसावेत याचा विचार करावा लागेल. विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाचा वापर कसा करावा हे माहित नसेल. शब्दकोष कसे पहावेत, संदर्भ ग्रंथ कसे पहावेत, इतर मनोरंजक पुस्तके ग्रंथालयात आहेत ती रिकाम्या वेळेत वाचावित याचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना दिले जात नसावे किंवा ग्रंथालयात पुस्तकांचे प्रमाण कमी असेल यामुळेही विद्यार्थी ग्रंथालयाकडे वळत नसतील.

'Reading makes man wise'

वाचन केल्याने मनुष्य हुशार बनतो हे लक्षात घेऊन वाचनाचे महत्त्व शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना पटवून दिले पाहिजे. वाचनाच्या चांगल्या सवयी त्यांना लावाव्यात. शिक्षक त्यांना जे ज्ञान देतात ते पुढील आयुष्यभर चालणारे नसते त्यापेक्षा कितीतरी पटीने त्याला स्वावलंबी बनायचे असते. त्यासाठी पुस्तकेच त्याचे खरे मित्र ठरू शकतात अशा मार्गदर्शकांचा परिचय विद्यार्थ्यांना शालेय जीवनातच होणे आवश्यक आहे. ग्रंथालयाचा वापर करणे शिकवावेच लागेल, ग्रंथालयाचा वापर करून अधिक वाचन केल्याने विद्यार्थ्यांचे भाषाज्ञान वाढेल, भाषेवर प्रभुत्व प्राप्त होईल, हिन्दी भाषेच्या साहित्याची हळू हळू ओळख होईल, त्याचे शब्द भंडार समृद्ध बनेल, हिन्दीमध्ये सफलता पूर्वक व्यवहार करू शकेल. ज्ञानार्जना बरोबरच पुस्तके वाचून त्यांना अद्भुत आनंद प्राप्त होईल, त्याचे मन सुसंस्कृत बनेल. वेळप्रसंगी पुस्तके त्यांना त्यांच्या दुःखामध्ये सात्त्विक देतील. साहित्याचे आनंद ब्रम्हानन्द सदोदर मानले गेले आहे अशा साहित्याचा परिचय करून देऊन आनंदाचा आस्वाद घेण्यामध्ये शिक्षक त्यांची सहायता करू शकेल.

ग्रंथालयामध्ये विद्यार्थ्यांच्या वयानुसृत, आवडीनिवडी नुसार पुस्तकांची निवड केली जावी, मुख्याध्यापकांनीही याची माहिती ठेवावी. पर्याप्त संख्येमध्ये बालसाहित्य ग्रंथालयात ठेवावे. निवडक आणि मनोरंजक पुस्तकांचा यात समावेश व्हावा. हिन्दी भाषा माध्यमिक प्रशालेत त्रिदतीय भाषा म्हणून शिकविली जाते. पाचव्या इयत्तेपासून या भाषेचे अध्ययन विद्यार्थी करू लागतो. पुस्तके निवडताना या वयाचा विचार होणे आवश्यक आहे. प्रथम भाषा हिन्दीची पुस्तके या वयात त्यांना समजण्यास कठिन जातात त्यासाठी त्रिदतीय भाषेच्या अनुषंगाने, पातळीने पुस्तके येथे निवडावीत. विविध कथा साहित्यांबरोबर छोटे-छोटे निर्बंध संग्रह, विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने उपयुक्त नाटक किंवा एकांकीका संग्रह, राष्ट्र निर्मात्यांची बालकांसाठी लिहिलेली जीवन चरित्रे इत्यादी पुस्तकांची निवड करावी. प्रादेशिक भाषेचे एखाद दुसरे पुस्तक की ज्याचा अनुवाद हिन्दीमध्ये झालेला आहे अशी दोन्ही पुस्तके ठेवावीत. असे सुद्धा होऊ शकेल की कोणी उत्साही बालक दोन्ही प्रती बरोबरीने घेऊन त्यांचे वाचन करेल. हिन्दीची पाठ्यपुस्तकेसुद्धा ग्रंथालयात ठेवावीत. गरीब विद्यार्थ्यांना त्याचा लाभ करून घेता येईल. शाळेसाठी मंजूर झालेल्या पुस्तकांच्या मालिका सुद्धा ठेवाव्यात, त्यांचे संकलन आणि संपादन विशेष दृष्टीने केले जाते. त्यांचे वाचन केल्याने विद्यार्थ्यांना लाभ होईल. तसेच लहान-मोठ्या शब्दकोशांचा समावेश व्हावा जसे हिन्दी शब्द सागर किंवा संक्षिप्त हिन्दी शब्द सागर, भाषा शब्दकोश, हिन्दी मराठी शब्दकोश, उर्दू-हिन्दी शब्दकोश, वाक्प्रचार-म्हणी शब्द कोश इत्यादींचा समावेश असावा.

याउलट साठ टक्के मुख्याध्यापकांच्या पुढे या विषयासाठी विद्यार्थी ग्रंथालयाचा वापर करित नाहीत ही समस्या नसावी असे दिसते म्हणून

या प्रमाणानुसार मुख्याध्यापकांनी या बाबीत प्रतिसाद दिलेला नाही. एक तर या प्रमाणानुसार असलेल्या काही मुख्याध्यापकांच्या शाबेत ग्रंथालयच नसेल आणि ग्रंथालय नसेल तर विद्यार्थी ग्रंथालयाचा वापर तरी कसा करणार आणि दुसरे म्हणजे या प्रमाणातील काही मुख्याध्यापकांच्या शाबेत ग्रंथालय उपलब्ध असेल आणि विद्यार्थी त्याचा योग्य वापर करीत असावेत म्हणून त्यांनी या विधानास प्रतिसाद दिला नाही असे मानावे लागेल. ज्या मुख्याध्यापकांच्या शाबेत ग्रंथालय नाही त्यांनी ते उपलब्ध करण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे आणि शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना इतर मार्गांनी वाचन करण्याची सवय लावावी. यासाठी शिक्षकांनी वेगवेगळे उपक्रम राबवावेत. ज्या मुख्याध्यापकांच्या शाबेत विद्यार्थी ग्रंथालयाचा योग्य उपयोग करीत आहेत त्यांनी ग्रंथालय अधिक समृद्ध बनविण्याचा प्रयत्न करावा. शक्य असल्यास स्वतंत्र "हिन्दी विभाग" ग्रंथालयात स्थापन करावा. वाचनालयामध्येही हिन्दी विभाग स्थापन करून त्यामध्ये दैनंदिन वृत्तपत्रे, मासिके, तसेच हिन्दीमधून प्रसारित होणारे वृत्तपत्र ठेवावे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाचा योग्य वापर करण्यास शिकवावे, टिपणे काढण्यास शिकवावे, विद्यार्थी काय वाचत आहेत यावर देखरेख ठेवावी. स्वतः शिक्षकांनी रोज वृत्तपत्रे वाचावीत, आवश्यक ती कात्रणे त्यातून काढून विद्यार्थ्यांच्या रोजच्या ये-जा करण्याच्या ठिकाणी ती लावावीत. तसेच कोठे काय वाचाल ? हे सदर तयार करावे आणि विद्यार्थ्यांना अधिक वाचना संबंधी मार्गदर्शन करावे.

वरील प्रमाणानुसार म्हणजे चाळीस टक्के मुख्याध्यापकांना विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयासंबंधी पुढील समस्या जाणवत आहेत, ती म्हणजे शिक्षकांच्या मातृभाषेचा प्रभाव त्यांच्या अध्यापनावर पडतो. याउलट साठ टक्के मुख्याध्यापकांना ही समस्या जाणवत नाही असे दिसते. यासाठी शिक्षक प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक ८९ मध्ये ५२.६३ टक्के

शिक्षकांनी त्यांच्या मातृभाषेचा प्रभाव अध्यापनावर पडतो असे म्हटले होते. शिक्षकांच्या मातृभाषेचा प्रभाव अध्यापनावर पडल्याने त्यांचा परिणाम लेखन, वाचन, संशोधन, उच्चारण या सर्वांवर पडत असावा. मातृभाषेचे शब्द बोलताना, लिहिताना, वाचताना जीभवर येत असतील याचा वाईट परिणाम विद्यार्थ्यांवर निश्चितच होत असावा व पुढेही होणार. यासाठी चाळीस टक्के मुख्याध्यापकांना विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयासंबंधी ही समस्या भेडसावत आहे. जर शिक्षकांनी योग्य वेळी दखल घेतली नाही तर पिढ्या न पिढ्या याचे परिणाम होत राहणार. हिन्दी शिक्षकांनी हिन्दी भाषेवर पूर्ण अधिकार मिळवावा, त्याचे उच्चारण शुद्ध हवे, हिन्दी व्याकरणाचे योग्य नियम त्याला माहित असावेत, वाचनात त्याने निपुण व्हावे. यापुढील काळात शिक्षकांनी याची अवश्य दखल घ्यावी. मातृभाषेच्या प्रभावापासून परावृत्त होण्याचा त्यांनी हळूहळू प्रयत्न करावा. शिक्षक जसे बोलतील तसेच विद्यार्थीही बोलणार, शिक्षक जसे लेखन करतील तेच नियम विद्यार्थीही पाळणार यासाठी शिक्षकांनी वेळीच सावधानता बाळगावी आणि विद्यार्थ्यांना शुद्ध हिन्दीचे ज्ञान द्यावे. शिक्षकांनी जादा वाचन करावे, रेडीओ, टी.व्ही.वरून शब्दांचे योग्य उच्चार ऐकावेत. मुख्याध्यापकांनी वेळोवेळी त्यांना याची आठवण करून द्यावी. मातृभाषेचे कोणते शब्द त्यांच्या जीभवर सारखे येतात हे त्यांच्या लक्षात आणून द्यावे. हळूहळू प्रयत्न केल्याने ही गोष्ट साध्य होईल.

विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी अध्ययनाबद्दल आणखी एक समस्या चाळीस टक्के मुख्याध्यापकांना जाणवत आहे ती म्हणजे परिसरात असलेल्या

भाषांचा प्रभाव हिन्दी अध्यापनावर पडतो. हे प्रमाण तसे पाहता जास्त नाही परंतु तरीसुद्धा विचार करण्यासारखे आहे. यासंदर्भात विद्यार्थी प्रश्नावलीतील कोष्टक क्रमांक १३ मधील विधान क्रमांक पाच मध्ये ६०.४५ टक्के विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या घराजवळ हिन्दी बोलणारे लोक आहेत असे म्हटले होते म्हणजेच जवळ जवळ चाळीस टक्के विद्यार्थ्यांच्या घराजवळ हिन्दी बोलणारे लोक नाहीत हे सिद्ध होते. यामधील व मुख्याध्यापकांच्या विधानामधील सारखेपणा लक्षात घेतल्यास चाळीस टक्के प्रमाणानुसार मुख्याध्यापकांच्या शाळेतील विद्यार्थी परिसरातील भाषांचा प्रभाव घेऊन शाळेत येत असावेत. समजा परिसरात कन्नड भाषा बोलली जात असेल व त्यांची मातृभाषा मराठी असेल तर मराठी भाषेचाही प्रभाव हिन्दी अध्यापनावर होणार आणि शिवाय परिसरातील कन्नड भाषेचाही परिणाम हिन्दी भाषेवर होणार हे निश्चित याचा अनुभव संशोधकाला वेळोवेळी येत आहे. विद्यार्थी-शिक्षकांचे पाठ निरीक्षण करताना हिन्दी भाषेवर विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेचा परिणाम पडलेला दिसतो. कांही शाळामध्ये तर याचा परिणाम फारच जाणवतो. विद्यार्थी उत्तरे देताना मातृभाषेच्या प्रभावानुसार बोलतात. विद्यार्थी-शिक्षकांनी फळ्यावर काही लिहिण्यास सांगितल्यास त्यांच्या लेखनावरही मातृभाषेचा परिणाम झालेला जाणवतो. विद्यार्थी घरामध्ये व घराभोवतालच्या परिसरामध्ये शाळेपेक्षा जास्त वेळ घालवतात आणि हिन्दी भाषेच्या अध्ययनाला ते पाचव्या इयत्तेपासून सुरुवात करतात त्यामुळे मातृभाषा व परिसरामध्ये जी भाषा जास्त बोलली जाते तिचा पूर्ण प्रभाव विद्यार्थ्यांवर पडलेला असतो. व्यक्तिमत्त्व जडण्डणीत शाळेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शाळा एक छोटा समाज आहे.

कुटुंबामध्ये, वातावरणामध्ये असलेली कमतरता शाळेने दूर करावयास हवी. शालेय परिसराचाच प्रभाव विद्यार्थ्यांवर पडला पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या परिसरामध्ये त्यांच्या समवयस्क मित्रांचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर होत असतो, त्यांच्या वागण्याचा, त्यांच्या भाषेचा, एकंदरित परिणाम विद्यार्थ्यांवर होत असतो. या प्रभावापासूनही विद्यार्थ्यांना दूर तारणे आवश्यक आहे. कारण तत मित्रांशि त्यांच्या भाषेत बोलण्याने शाळेतही तेच शब्द उच्चारले जातात. शिक्षकांनी वेळोवेळी वर्गात त्यांना हिन्दी भाषेच्या बाबतीत इतर भाषांच्या प्रभावाने होणा-या चुका निर्दर्शनास आणून दाखवाव्यात. विद्यार्थी जेव्हा मातृभाषेच्या किंवा परिसरातील इतर भाषेच्या प्रभावाने हिन्दी बोलू लागतो तेव्हाच मध्येच त्याला थांबवावे आणि त्याने हिन्दी शिष्याय इतर दुसरा कोणता शब्द वापरला हे दाखवून द्यावे, किंवा मध्येच इतर विद्यार्थ्यांना विचारावे की त्या विद्यार्थ्यांनी हिन्दी शिष्याय दुसरा शब्द कोणता उच्चारला ? यामुळे इतर विद्यार्थीही लक्षपूर्वक ऐकतील आणि तेही असे शब्द, अशी वाक्ये हिन्दी भाषा बोलताना मध्ये आणणार नाहीत. काही वेळा वर्गात टेपरेकॉर्डरचा वापर करून विद्यार्थ्यांना स्वतःचे उच्चार ऐकवावेत काही शब्दांच्या यादया तयार कराव्यात की जे विद्यार्थी नेहमी उच्चारतात पण ते हिन्दी भाषेतील शब्द नाहीत किंवा हिन्दीच्या शब्दावर मातृभाषेच्या किंवा परिसरातील भाषेच्या प्रभावाने कसा चुकीचा प्रभाव पाडलेला आहे आणि त्या यादया वर्गात लावाव्यात.

काही वेळा असा उपक्रम राबवता येईल की विद्यार्थ्यांना स्वतःचे स्वतः आत्मनिरीक्षण करावयास सांगायचे आणि आपण हिन्दी बोलताना व लिहिताना मातृभाषेच्या किंवा परिसरातील भाषेच्या शब्दांचा कसा वापर करतो, ते शब्द कोणते ? हे लिहून ठेवावयास सांगवे. आता काही मार्गांचा अवलंब शिक्षकांना करता येईल. दूरदर्शन व रेडिओवरचे हिन्दीचे मानक उच्चार ऐकावयास सांगवेत.

याउलट साठ टक्के मुख्याध्यापकांना ही समस्या जाणवत नाही असे दिसते. परिसरातील भाषांचा प्रभाव त्यांच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांवर पडलेला नाही असे दिसते. ही बाब हिन्दी भाषेसाठी समाधानकारक आहे असे म्हणता येईल. या प्रमाणानुसार असणा-या मुख्याध्यापकांच्या शाळेतील मुलांच्या सभोवताली हिन्दी बोलणारे लोग असतील किंवा उर्दू बोलणारे लोक जास्त असतील. उर्दू भाषा व हिन्दी भाषा बोलण्यामध्ये पुष्कळसे साम्य आहे. असे असले तरी ही शिक्षकांनी सुस्वातीपासूनच शुद्ध हिन्दीतून बोलणे व लिहिण्यास विद्यार्थ्यांना शिकवावे. वेळ पडल्यास काही प्रमाणात यासाठी शिक्षांचाही अवलंब करावा तर काही वेळा बोलताना व लिहिताना शुद्धलेखनाचा विचार करणा-या विद्यार्थ्यांना बक्षीसे द्यावीत. वेगवेगळ्या स्पर्धा आयोजित कराव्यात.

४. ४ पालक मुलाखत पृथःकरण

संशोधकाने ज्या शाळा संशोधनासाठी निवडल्या त्या शाळेतील विद्यार्थी, शिक्षक व मुख्याध्यापकांना संशोधन समस्ये संबंधी माहिती काढून घेण्यासाठी प्रश्नावल्या दिल्या व त्या संबंधितांकडून भरून घेतल्या. यानंतर शाळेतील विविध मानवी घटकांमध्ये पालकांचाही प्रामुख्याने समावेश असतो यामुळे पालकांशीही संपर्क साधणे संशोधकाला आवश्यक वाटले. पालकांचे हिन्दी विषयासंबंधी काय मत आहे ? या विषयासंबंधी त्यांच्या पुढे कोणत्या समस्या आहेत ? हे जाणून घेण्यासाठी संशोधनाशी संबंधित शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पालकांची मुलाखत घेण्याचे संशोधकाने ठरविले पालकांची निवड मुलाखतीसाठी कशी केली याची माहिती प्रकरण क्रमांक तीन मध्ये दिलेली आहेच.

ठरल्याप्रमाणे पुढील मुद्दयावर आधारित चर्चा मुलाखतीद्वारे संशोधकाने संबंधित पालकांशी केली.

१. हिन्दी विषय आपणास कसा वाटतो.
२. मातृभाषेचा प्रभाव
३. हिन्दी विषयाशी संबंधित विविध स्पर्धा
४. परिसरातील भाषांचा परिणाम
५. पाठ्यपुस्तक
६. शैक्षणिक साधने
७. शिक्षकांचे हिन्दी विषय सुधारण्यासाठी प्रयत्न
८. गृहपाठ

४.४.१ हिन्दी विषय आपणास कसा वाटतो.

हिन्दी विषय कसा वाटतो या मुद्दयावर आधारित चर्चा पालकांशि मुलाखतीद्वारे केली असताच असे जाणवले की बहुतेक सर्व पालकांना हिन्दी विषय आवडतो. यासाठी याच प्रकरणातील विद्यार्थी प्रश्नावलीतील प्रतिसादावरून ८६.८२ टक्के विद्यार्थी हिन्दी विषयाचा ख अभ्यास त्यांचे पालक घरामध्ये करून घेतात असे दिसून आले आहे. यावरून ८६ टक्के पालक हिन्दी विषय चांगल्याप्रकारे समजू शकतात म्हणूनच हिन्दी विषयाचा अभ्यास ते घेवू शकतात. पंधरा टक्के पालक हे साक्षर नसतील किंवा यामधील काही पालकांना अभ्यास घेण्यासाठी वेळ मिळत नसावा असेही होऊ शकेल. एकंदरीत पालकांनी हिन्दी विषय समजण्यास सोपा आहे असे म्हटले जाई. तसेच विद्यार्थ्यांनाही हा विषय आवडतो असे त्यांनी म्हटले आहे.

हिन्दी विषयातील गद्य, पद्य, व्याकरण, रचना या विभागापैकी कोणता विभाग अवघड वाटतो ? याविषयी पालकांशि चर्चा केल्यास असे जाणवले की हिन्दी विषयातील गद्य विभाग हा अतिशय मनोरंजक असतो. कविता मुद्दा अवघड नसतात. गद्य विभागासाठी शुद्धलेखन, शुद्धवाचन अतिशय महत्त्वाचे आहे असे पालकांचे मत होते. एकदा विद्यार्थ्यांना शुद्धलेखनाचे नियम समजावून देताना शिक्षकांनी काळजी घेतली आणि त्याचा सराव करून घेतला तर हिन्दी विषय समजण्यास अतिशय सोपा होईल असे पालकांना वाटते. तसेच कविता विभागासंबंधी चर्चा केल्यास असे जाणवले की गद्याच्या मानाने कविता थोड्या अवघड वाटतात. हा भाग शिक्षकांनी शाळेत व्यवस्थित समजून द्यावा असे ब-याच पालकांचे मत होते.

व्याकरण विभागाबद्दल चर्चा केल्यास असे कळाले की गद्य व पद्य विभागाच्या मानाने व्याकरण विद्यार्थ्यांना आवडत नाही. यासाठी शिक्षकांनी व्याकरणाचा अधिक सराव, नियमित सराव विद्यार्थ्यांकडून करून घ्यावा असे सर्वच पालकांचे मत होते कारण स्वतः पालक व्याकरणाबद्दलचे जास्त जाणकार आढळले नाहीत. गद्य व पद्य भाग तर जास्तीत जास्त पालकांना प्रयत्नाने समजू शकतो पण व्याकरणाच्या बाबतीत ते असे प्रयत्न करू शकत नाहीत असे त्यांचे म्हणणे होते. व्याकरण शिक्षकांनीच शाळेत चांगल्या प्रकारे शिकवावे.

हिन्दी विषयाच्या रचना विभागासंबंधी चर्चा केल्यास पालकांनी असे म्हटले की रचना विभागातील वेगवेगळ्या प्रकारांपैकी फक्त निबंध या प्रकारावरच अधिक भर शाळेमध्ये दिला जातो व हे निबंध ही ठराविक साच्याचेच असतात. या विभागामध्ये या स्तरावर विविधता असणे आवश्यक आहे. व्याकरणासारखा सराव या विभागाचाही करून घेण्यात यावा असे पालकांना वाटते.

४.४.२ मातृभाषेचा प्रभाव

मातृभाषेचा प्रभाव विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी भाषेच्या अध्ययनावर पडतो का ? या प्रश्नास हिन्दी भाषेच्या अध्ययनावर मातृभाषेचा प्रभाव पडतो असा प्रतिसाद जवळ जवळ सर्वच पालकांनी दिला आहे. पालक जेव्हा आपल्या पाल्यांचा हिन्दी विषयाचा अभ्यास घेतात तेव्हा त्यांना नेहमी जाणवणारी ही प्रमुख समस्या आहे असे त्यांचे म्हणणे होते. घरात ते जी भाषा बोलतात त्या भाषेचे शब्द सारखे त्यांच्या जिभेवर येतात त्यामुळे

हिन्दी लिहिताना, वाचताना बोलताना नेहमी खंड पडत असतो. फक्त विद्यार्थ्यांचे नव्हे तर स्वतः ते ही जेव्हा हिन्दी विषयाचा अभ्यास घेतात तेव्हा त्यांच्याही जीभेवर असे मातृभाषेचे शब्द येत असतात असे काही पालकांनी सांगितले.

४.४.३ हिन्दी विषयाशी संबंधित विविध स्पर्धा

हिन्दी विषयाच्या प्रगतीसाठी शाळेत कोणत्या स्पर्धा घेतल्या जातात, विद्यार्थी कोणत्या स्पर्धात भाग घेतात याविषयी माहिती विचारली असता ब-याच पालकांनी सांगितले की जास्तीत जास्त मुले लेखन स्पर्धेत भाग घेतात.

हिन्दी विषयासंबंधी विविध स्पर्धा शाळेत घेतल्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांचा कोणता फायदा होतो ? याची माहिती प्रश्नावलीद्वारा संकलित केली गेली पण तरीही पालकांचे अशा स्पर्धाबद्दल मत जाणून घेणे आवश्यक वाटले म्हणून या मुद्दयासंबंधी चर्चा पालकांशी केली. जवळ जवळ सर्वच पालकांना अशा स्पर्धा शाळेत आयोजित कराव्यात असे वाटते व याद्वारे विद्यार्थ्यांची प्रगती होते, विद्यार्थी शाळेतून घरी आल्यानंतर अशा स्पर्धा विषयी विचार करीत असतात. मी अधिक चांगला कसा बोलें ? अधिक चांगला कसा लिहिन ? याबद्दल त्यांचे प्रयत्न चालू असतात, आपले मार्गदर्शन घेत असतात असे पालक म्हणाले.

४.४.४ हिन्दी भाषेच्या अध्ययनावर परिसरातील भाषांचा परिणाम

सभोवतालच्या परिसराचा परिणाम हिन्दी भाषेवर होतो का ? असे पालकांना विचारल्यास सर्वच पालक या प्रश्नाशी सहमत होते. ज्याप्रमाणे मातृभाषेचा प्रभाव विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी अध्ययनावर होतो त्याचप्रमाणे परिसरात बोलल्या जाणा-या भाषांचा प्रभाव ही हिन्दी अध्ययनावर नक्कीच होतो असे सर्वांनी म्हटले आहे. शाळेच्या व्यतिरिक्त विद्यार्थ्यांचा वेळ घरात व घरच्या शेजारी असणा-या परिसरात जात असतो, त्यामुळे त्या भाषा मुले चांगल्या प्रकारे बोलू व समजू शकतात, त्या भाषेचेही शब्द त्यांच्या जीभेवर रुळलेले असतात. परिसरातील भाषेचे शब्द, ती भाषा बोलण्याची पद्धत, लय यांचा परिणाम हिन्दी भाषा बोलताना होतो असे त्यांचे मत होते.

विद्यार्थ्यांच्या परिसरात म्हणजेच सोलापूर शहरात प्रामुख्याने मराठी, उर्दू, कन्नड, तेलुगु, सिंधी इत्यादी भाषा बोलल्या जातात असे पालकांच्या म्हणण्यानुसार समजले. विद्यार्थ्यांच्या बोलण्यात, लिहिण्यात जेव्हा जेव्हा असा प्रभाव शिक्षकांना जाणवतो तेव्हा तेव्हा लगेच त्यांनी अशा चुका विद्यार्थ्यांच्या नजरेस आणून द्याव्यात असे निम्म्याच्या वर पालकांनी सांगितले. तसेच जे पालक विद्यार्थ्यांचा या विषयाचा अभ्यास देतात त्यापैकी बरेचसे पालक त्यांच्या मुलांना अशा चुका त्यांच्या नजरेस आणून देतात.

४.४.५ पाठ्यपुस्तक

आपणास हिन्दी विषयाचे पाठ्यपुस्तक कसे वाटते ? यावर आधारित चर्चा संशोधकाने मुलाखतीद्वारे पालकांशी केली. यावर पालकांचे

उत्तर असे होते की हिन्दी विषयाचा अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकात पाठांच्या मानाने कविता कमी असतात. तसेच व्याकरणाच्या सरावासाठी अधिक स्वाध्याय पाठ्यपुस्तकात देणे आवश्यक आहे. व्याकरणाच्या सरावावर जास्त भर देणे गरजेचे आहे. त्याचि पाल्य नेहमी कवितांची प्रश्नोत्तरे लिहिताना व पाठ करताना आढळतात त्या मानाने व्याकरणाचा सराव करताना जास्त आढळत नाहीत. जर पाठ्यपुस्तकात व्याकरणाच्या सरावाचे अधिक प्रश्न असतील तर शिक्षकही त्यावर आधारित स्वाध्याय देतील व विद्यार्थीही आपोआप यामुळे व्याकरणाचा सराव करतील. प्रश्नोत्तराबरोबरच व्याकरणालाही जास्त महत्त्व दिले जावे असे पालकांना वाटते.

४.४.६ शैक्षणिक साधने

हिन्दी विषय शिक्षविण्यासाठी शिक्षकांनी शैक्षणिक साधने वापरावीत का ? असा प्रश्न पालकांना विचारला असता शिक्षकांनी शिक्षकविताना शैक्षणिक साधने वापरणे आवश्यक आहे असे बहुतेक सर्व पालकांनी मत व्यक्त केले. ज्या दिवशी शिक्षक असे साहित्य वापरतात त्या दिवशी विद्यार्थी अतिशय आनंदाने घरी त्या संदर्भात सांगतात, शिक्षकांनी कोणते साधन, साहित्य वापरले ते आपल्याला कसे आवडले या संदर्भात माहिती देतात. शिक्षक काही वेळा विद्यार्थ्यांना घरून काही साहित्य तयार करावयास सांगतात अशा वेळी तर मुलांना अतिशय आनंद होतो व आपण जास्तीत जास्त चांगले साहित्य कसे तयार करू यासाठी मुलांचे मनापासून प्रयत्न चाललेले असतात यावरून शैक्षणिक साहित्य मुलांना खूप आवडतात

असे त्यांचे म्हणणे होते. हिन्दीच्या अध्यापनासाठी व अध्ययनासाठी रेडिओ व दूरदर्शनचाही वापर चांगल्या प्रकारे करता येईल असे बहुतेक पालकांनी सांगितले.

४.४.७ शिक्षक हिन्दी विषय सुधारण्यासाठी प्रयत्न करतात का

शिक्षक हिन्दी विषय सुधारण्यासाठी प्रयत्न करतात का ? कशा प्रकारे करतात ? या संबंधी पालकांशी चर्चा केली असता सर्वच पालकांचा कल शिक्षक हिन्दी विषय सुधारण्यासाठी प्रयत्न करतात असे म्हणण्याकडे होता. यासाठी शिक्षक स्वाध्याय देतात, अक्षर सुधारण्यासाठी लेखन कार्य देतात, अधिक वाचन करण्यासाठी प्रेरणा देतात, पाठ वाचून घेण्यास नियमितपणे सांगतात, विद्यार्थ्यांना शुद्ध लेखनाची सवय लागावी म्हणून पाठातील उतारे लिहून आण्यास सांगतात, विद्यार्थ्यांनी उत्तरे कशी लिहिली यावर वर्गात चर्चा करतात इत्यादी प्रकारे शिक्षकांचे हिन्दी विषय सुधारण्यासाठी प्रयत्न चालू असतात.

४.४.८ गृहपाठ

या विषयाचे गृहपाठ देणे आवश्यक आहे का ? असा प्रश्न विचारला असता शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना गृहपाठ देणे आवश्यक आहे असे सर्वच पालकांना वाटते असे दिसून आले. शिक्षकांनी नियमितपणे स्वाध्याय द्यावेत व तपासावेत. शिक्षकांनी न विसरता विद्यार्थ्यांनी काय लिहिले व वाचले आहे हे पहावे व त्यांच्यावर लक्ष ठेवावे.

शिक्षक जे गृहपाठ देतात ते योग्य अंतराने देतात का ? असे विचारल्यास जास्तीत जास्त पालकांचे म्हणणे असे होते की शिक्षक योग्य अंतराने गृहपाठ देतात. गृहपाठ देण्यामध्ये त्यांची नियमितता दिसून येते. या उलट फक्त काही पालकांचे म्हणणे असे होते की शिक्षक योग्य अंतराने गृहपाठ देत नाहीत शिक्षकांनी गृहपाठ देण्यामध्ये नेहमी सातत्य ठेवावे असे त्यांना वाटते.

गृहपाठामध्ये विविधता असते का ? या प्रश्नास पालकांनी होय असा प्रतिसाद दिला परंतु बहुतेक पालकांनी व्याकरणाचेही गृहपाठ नियमितपणाने दिले जावेत असे म्हटले. तसेच काही "वाचन" क्रियेवर आधारित गृहपाठही द्यावेत असे काही पालकांचे मत होते.

मुले वेळेवर गृहपाठ करतात का ? त्यातील अडचणी कोणत्या ? असा प्रश्न विचारल्यास काही पालकांनी होय असे म्हटले तर काही पालकांनी नाही असे उत्तर दिले. यामध्ये मुलांमध्ये वैयक्तिक भिन्नता असल्याने असे होते हे पालकांच्या म्हणण्यावरून कळाले. काही मुले आवडीने गृहपाठ करतात व वेळेवर करतात असे त्यांच्या पालकांनी म्हटले तर जी मुले गृहपाठ वेळेवर करीत नाहीत त्याचे कारण काय असे विचारले असता काही पालकांनी त्यांची मुले अभ्यासात मागे आहेत असे सांगितले तर काही खेळण्याकडे जास्त त्रुट देतात व वेळेवर गृहपाठ करीत नाहीत असे म्हणाले तर काही पालकांचे म्हणणे असे होते की, काही शिक्षक नियमितपणाने गृहपाठ तपासत नाहीत म्हणून विद्यार्थी त्याकडे दुर्लक्ष करतात आणि काही थोड्या प्रमाणानुसार पालकांनी सांगितले की काही शिक्षक जास्त प्रमाणात स्वाध्याय देतात त्यामुळे विद्यार्थी ते पूर्ण करू शकत नाहीत.

गृहपाठ करून घेण्यासाठी इतर कोणती साधने वापरता ?
असे विचारले असता जवळ जवळ सर्वच पालक नवनीत गाईड चा वापर
करतात असे सांगितले. तसेच काही पालक "विकास व्यवसाय माला"चा
उपयोग अभ्यास घेण्यासाठी करतात असे त्यांनी सांगितले.